

कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक
शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांचा
खेळातील सहभाग व कामगिरी
- चिकित्सक अभ्यास”

लघुशोध प्रबंध

संशोधक

मुरलीधर शंकरराव राठोड

मराठवाडा सांस्कृतीक मंडळाचे शारीरिक शिक्षण

महाविद्यालय, औरंगाबाद.

सन

२०१०-२०१५

प्रतिज्ञापत्र

मी प्रतिज्ञापुर्वक नमूद करतो की, सदर संशोधन शारीरिक शिक्षण विषयातील कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग व कामगिरी - चिकित्सक अभ्यास" हा लघुशोध प्रबंध मी स्वतः लिहून पूर्ण केलेला आहे. तसेच सदरील लघुशोध प्रबंध दुस-या कोणत्याही पदवी परीक्षेसाठी सादर केलेला नाही.

दिनांक : / /

संशोधक

मुरलीधर शंकरराव राठेड

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, राठोड मुरलीधर शंकरराव यांनी “कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग व कामगिरी- चिकित्सक अभ्यास” या विषयावर तयार केलेला लघुशोध प्रबंध पुर्णतः सन 2010-2015 या शैक्षणिक वर्ष कालावधीत पूर्ण केलेला असून हा लघुशोध प्रबंध सादर करण्याची परवानगी देत आहे.

प्राचार्य

म.सा.म.चे शारीरिक शिक्षण
महाविद्यालय, खडकेश्वर औरंगाबाद

ऋणनिर्देश

गरज ही शोधाची जननी आहे. असे म्हणतात ते योग्यच आहे. त्यातून शोध अस्तित्वात येतात व नवनिर्मितीचा आनंद निर्मात्यास लाभतो. हे जरी खरे असले तरी या निर्मितीसाठी अनेकांचे मनापासून सहकार्य लागते. याच्या प्रत्येकाच्या सहकार्यातून हे कार्य सिद्धीस जाते आणि कृतज्ञता म्हणजे माणूस ही मानसाची सर्वोत्तम व्याख्या केली जात असल्याने त्या कृतज्ञ भावनेतून माझ्या या संशोधन कार्यात सर्वांचे ऋण व्यक्त करणे मी माझे नैतिक कर्तव्य समजतो. म्हणूनच हे दोन शब्द यांच्यासाठी

मी ज्या संस्थेत सेवा करतो आहे त्या संस्थेतील सर्वांचेच योगदान माझ्या शोध प्रबंधासाठी विकासासाठी मोलाचे आहे. माझे भाग्य एवढे थोर की मला माझे प्राचार्य आदरनिय डॉ. प्रदीप दुबे व सर्वांचे सहकारी शिक्षक व शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांनी वेळोवेळी पाहिजे ते सहकार्य देत कुठलेही अडचण निर्माण न करता केले त्या सर्वांच्या सहकार्याबद्दल मी मनपूर्वक ऋण व्यक्त करतो.

यशाचे शिखर गाठण्यासाठी कोणत्याही परिस्थितीवर मात करण्याचे पाठबळ देणारे व जीवनात येणा-या ज्या समस्या आहेत त्या समस्या नसून यशप्राप्त करण्यासाठी ती एक संधी आहे असा कानमंत्र देणारे माझे गुरु प. पू. अँड. विष्णू महाराज पारनेरकर, तसेच आमच्या मराठवाडा सांस्कृतिक मंडळाचे माजी अध्यक्ष कै. सुधीर जोशी व सचिव रामभाऊ पातूरकर यांच्या ऋणातून मुक्त न होणेच ही मी माझे कर्तव्य समजतो. या संशोधनासाठी मला माझ्या संशोधन कार्यासाठी मदत करणारे प्रा. डॉ. राठोड एम. एम. , प्रा. डॉ. कालीदास तादलापूरकर, प्रा. डॉ. एस. एम. कोटे, , प्रा. डॉ. मकरंद जोशी, प्रा. डॉ. रत्नाकर रोकडे, तसेच आमच्या महाविद्यालयातील ग्रंथपाल डॉ. पल्लवी मुंढे, श्रीमती डॉ. प्रेमलता चौधरी, लक्ष्मण जाधव यांचे आभार मानने हे माझे कर्तव्य समजतो.

ज्यांनी माझ्यात सातत्याने जिज्ञासा व आत्मविश्वास जागविला व या शोध प्रबंधाचे संशोधन करण्यासाठी प्रेरणा दिली असे माझी पत्नी सौ. वंदना राठोड, मुलगी समिक्षा,

मुलगा साक्षद तसेच माझी आई सरस्वतीबाई, सासू व सासरे या सगळ्याचे प्रेम व सदभावना या शिवाय प्रबंध लेखनाचे काम पूर्ण होणे अशक्य होते. या प्रबंधाचा संगणक अक्षर जुळवणीसाठी सुविधा कॉम्प्युटर्सचे श्री. चेतन यांनी अनमोल सहकार्य केले. त्याच प्रमाणे ज्यांनी मला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या मदत केली त्या सर्वांचे मी ऋण व्यक्त करतो.

संशोधक

मुरलीधर शंकरराव
राठोड

अनुक्रमणिका

प्रकरण पहिले

१.१	प्रस्तावना	१
१.२	तात्वीक कारण मिमांसा	३०
१.३	शीर्षक	३२
१.४	समस्याचे स्पष्टीकरण	३२
१.४.१	संकल्पनात्मक विश्लेषण	३२
१.४.२	गृहितके	३३
१.४.३	संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा	३३
१.४.४	कार्यात्मक व्याख्या	३३
१.५	समस्याचे महत्व-उपयोजिता व उपयोजन	३६
१.६	संशोधनाची उद्दिष्टे	३७
१.७	संशोधन समस्येशी संबंधीत चले	३८
१.८	परिकल्पना	३८
१.९	समस्या प्रश्न	३९

प्रकरण दुसरे

संबंधित साहित्याचा आढावा

२.१	प्रस्तावना	४०
२.२	संबंधित साहित्याचा आढावा	४२
२.३	समारोप	१११
२.४	संदर्भसूची	१११

प्रकरण तिसरे

संशोधनाची कार्यपद्धती

३.१	संशोधन उपगम समर्थन व स्पष्टीकरण	११९
३.२	संकल्प चित्राच्या संशोधन पद्धती निवडीचे समर्थन व स्पष्टीकरण	१२०
३.३	जनसंख्येचे वैशिष्ट्ये	१२३
३.४	नमुना निवड समर्थन व स्पष्टीकरण	१४०
३.५	साधन निवडीचे समर्थन व स्पष्टीकरण	१४०
३.६	साधनाची सत्यता व विश्वसनियता पडताळणी व तपशील	१४३
३.७	पथदर्शक अभ्यास	१४४
३.७.१	उद्दीष्टे	१४५
३.७.२.	कार्यपद्धती	१४६
३.७.३	निष्कर्ष	१४७
३.७.४	संशोधन कार्यवाही सुसंगत सविस्तर तपशिल	१४७

प्रकरण चौथे

सामग्री विश्लेषण आणि अर्थविवेचन

४.१	सांख्यिकी तंत्राच्या निवडीचे समर्थन व स्पष्टीकरण	१४८
४.२	सामग्री विश्लेषणाची उद्दिष्टानुसार मांडणी	१४८
४.३	परिकल्पना पडताळणी निरीक्षणे, अन्वयार्थ (सारणी व आलेख)	१४९
४.४	परिकल्पना पडताळणी	२०५

प्रकरण पाचवे

सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी

५.१	सारांश	२१०
५.२	ठळक निष्कर्ष व पुर्ण संशोधनाची तुलना	२११
५.३	शिफारशी	२१६
५.४	पुढील संशोधनाची सुचना	२२१

संदर्भ विभाग

१	परिशिष्टे	२२२
२	संदर्भ ग्रंथसूची	२५७
३	प्रश्नावली	२६७

तालिका सूची

अ. क्र.	तालिका सूची	पृष्ठ क्रमांक
४.१	रोज खेळाचा सराव करता का? दर्शविणारा तक्ता	१४९
४.२	होय असेल तर कोणत्या वेळाला? दर्शविणारा तक्ता	१५१
४.३	खेळाचे तास वेळेवर होतात काय? दर्शविणारा तक्ता	१५२
४.४	खेळामुळे बौद्धिक विकास होतो का? दर्शविणारा तक्ता	१५४
४.५	खेळ शिकविण्यासाठी शिक्षक आहे का? दर्शविणारा तक्ता	१५५
४.६	आपले पालक आपणास खेळण्यास परवानगी देतात का? दर्शविणारा तक्ता	१५७
४.७	खेळ खेळण्यासाठी शाळेतून प्रोत्साहन दिले जाते काय? दर्शविणारा तक्ता	१५९
४.८	खेळामुळे तुम्हाला कोणते फायदे झाले यादी करा? दर्शविणारा तक्ता	१६१
४.९	खालील पैकी कोणते खेळ नियमित खेळता? दर्शविणारा तक्ता	१६३
४.१०	शाळे व्यतिरिक्त इतर ठिकाणी खेळाचे प्रशिक्षण घेता का? दर्शविणारा तक्ता	१६५
४.११	खेळ थोळादायक आहे असे तुम्हाला वाटते का? दर्शविणारा तक्ता	१६६
४.१२	आपण कोणत्या स्तरापर्यंत सहभाग घेतला आहे? दर्शविणारा तक्ता	१६७
४.१३	खेळाचे कोणते महत्वाचे फायदे आहेत असे वाटते? दर्शविणारा तक्ता	१७०
४.१४	आपणास कामगिरीत प्राविण्य संपादन करण्यात कोणत्या अडचणी येतात? दर्शविणारा तक्ता	१७२
४.१५	खेळाची आवड कोणामुळे निर्माण झाली? दर्शविणारा तक्ता	१७४
४.१६	खेळातील विषय तज्ञ क्रीडा शिक्षक आहेत का? दर्शविणारा तक्ता	१७६
४.१७	चांगली कामगिरी झाल्यास तुम्हाला कोणाकडून प्रोत्साहन मिळते? दर्शविणारा तक्ता	१७८
४.१८	खेळामुळे नेतृत्व गुणांचा विकास होतो का? दर्शविणारा तक्ता	१८०
४.१९	शाळेत मैदान उपलब्ध आहेत का? दर्शविणारा तक्ता	१८१
४.२०	खेळातील क्रीडा प्रकाराचे प्रशिक्षक मिळत नाही का? दर्शविणारा तक्ता	१८३
१	आपल्या शाळेच्या ग्रंथालयात खेळा विषयी पुस्तक उपलब्ध आहेत का? दर्शविणारा तक्ता	१८५

२	आपल्या शाळेतील विद्यार्थी नियमित खेळाच्या तासाला हजर राहतात का? दर्शविणारा तक्ता	१८६
३	आपल्या शाळेतील विद्यार्थी इतर विषया इतकेच खेळाला महत्त्व देतात का? दर्शविणारा तक्ता	१८८
४	आपल्या शाळेचे खेळाचे मैदान आहेत का? दर्शविणारा तक्ता	१८९
५	आपल्या शाळेतील विद्यार्थी संख्येच्या प्रमाणात क्रीडा विषयक साधन सामुग्री उपलब्ध आहे का? दर्शविणारा तक्ता	१९१
६	आपल्या शाळेतील विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग कसा आहे? दर्शविणारा तक्ता	१९२
७	खेळामुळे शैक्षणिक प्रगतिस अडथळा येतो का? दर्शविणारा तक्ता	१९३
८	आपल्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना क्रीडा वैद्यक तंत्राचे मार्गदर्शक मिळतो का? दर्शविणारा तक्ता	१९४
९	आपल्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना क्रीडा बाबींचा शिकविण्यासाठी क्रीडा प्रशिक्षक/ क्रीडा मार्गदर्शक आहे का? दर्शविणारा तक्ता	१९५
१०	विद्यार्थ्यांनी खेळात चांगली कामगिरी दाखवली यासाठी काय उपाय योजना करायला हव्या याबद्दल तुमचे मत व्यक्त करा? दर्शविणारा तक्ता	१९६
१	कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग व कामगिरी	१९८
२	कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांनीचा खेळातील सहभाग व कामगिरी	१९९

आलेख सूची

अ.क्र.	आलेख सूची	पृष्ठ क्रमांक
४.१	रोज खेळाचा सराव करता का? दर्शविणारा आलेख	१५०
४.२	होय असेल तर कोणत्या वेळाला? दर्शविणारा आलेख	१५१
४.३	खेळाचे तास वेळेवर होतात काय? दर्शविणारा आलेख	१५३
४.४	खेळामुळे बौद्धिक विकास होतो का? दर्शविणारा आलेख	१५४
४.५	खेळ शिकविण्यासाठी शिक्षक आहे का? दर्शविणारा आलेख	१५६
४.६	आपले पालक आपणास खेळण्यास परवानगी देतात का? दर्शविणारा आलेख	१५७
४.७	खेळ खेळण्यासाठी शाळेतून प्रोत्साहन दिले जाते काय? दर्शविणारा आलेख	१५९
४.८	खेळामुळे तुम्हाला कोणते फायदे झाले यादी करा? दर्शविणारा आलेख	१६१
४.९	खालील पैकी कोणते खेळ नियमित खेळता? दर्शविणारा आलेख	१६३
४.१०	शाळे व्यतिरिक्त इतर ठिकाणी खेळाचे प्रशिक्षण घेता का? दर्शविणारा आलेख	१६५
४.११	खेळ थोकादायक आहे असे तुम्हाला वाटते का? दर्शविणारा आलेख	१६६
४.१२	आपण कोणत्या स्तरापर्यंत सहभाग घेतला आहे? दर्शविणारा आलेख	१६८
४.१३	खेळाचे कोणते महत्वाचे फायदे आहेत असे वाटते? दर्शविणारा आलेख	१७०
४.१४	आपणास कामगिरीत प्राविण्य संपादन करण्यात कोणत्या अडचणी येतात? दर्शविणारा आलेख	१७३
४.१५	खेळाची आवड कोणामुळे निर्माण झाली? दर्शविणारा आलेख	१७५
४.१६	खेळातील विषय तज्ञ क्रीडा शिक्षक आहेत का? दर्शविणारा आलेख	१७७
४.१७	चांगली कामगिरी झाल्यास तुम्हाला कोणाकडून प्रोत्साहन मिळते? दर्शविणारा आलेख	१७८
४.१८	खेळामुळे नेतृत्व गुणांचा विकास होतो का? दर्शविणारा आलेख	१८०
४.१९	शाळेत मैदान उपलब्ध आहेत का? दर्शविणारा आलेख	१८२
४.२०	खेळातील क्रीडा प्रकाराचे प्रशिक्षक मिळत नाही का? दर्शविणारा आलेख	१८३
१	आपल्या शाळेच्या ग्रंथालयात खेळा विषयी पुस्तक उपलब्ध आहेत का? दर्शविणारा आलेख	१८५

२	आपल्या शाळेतील विद्यार्थी नियमित खेळाच्या तासाला हजर राहतात का? दर्शविणारा आलेख	१८७
३	आपल्या शाळेतील विद्यार्थी इतर विषया इतकेच खेळाला महत्त्व देतात का? दर्शविणारा आलेख	१८८
४	आपल्या शाळेतील खेळाचे मैदान आहेत का? दर्शविणारा आलेख	१९०
५	आपल्या शाळेतील विद्यार्थी संख्येच्या प्रमाणात क्रीडा विषयक साधन सामुग्री उपलब्ध आहे का? दर्शविणारा आलेख	१९१
६	आपल्या शाळेतील विद्यार्थींचा खेळातील सहभाग कसा आहे? दर्शविणारा आलेख	१९२
७	खेळामुळे शैक्षणिक प्रगतिस अडथळा येतो का? दर्शविणारा आलेख	१९३
८	आपल्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना क्रीडा वैद्यक तज्ञांचे मार्गदर्शक मिळते का? दर्शविणारा आलेख	१९४
९	आपल्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना क्रीडा बाबींचा शिकविण्यासाठी क्रीडा प्रशिक्षक/ क्रीडा मार्गदर्शक आहे का? दर्शविणारा आलेख	१९५
१०	विद्यार्थ्यांनी खेळात चांगली कामगिरी दाखवली यासाठी काय उपाय योजना करायला हव्या याबद्दल तुमचे मत व्यक्त करा? दर्शविणारा आलेख	१९७

प्रकरण-पहिले

प्रस्तावना

१.१ प्रस्तावना

भारतातील आधीवासी ही नागवंशीय जमात, बंजारा हे निसर्गपुजक होते. निसर्ग व पुजा हीज त्यांची श्रद्धास्थाने होती. ते मुळात वाणिज्यवृत्तीचे लोक होते. जगातील अनेक देशांशी त्यांचे व्यापारी संबंध होते. केवळ बंजाराच नव्हे, तर सिंधू संस्कृतीतील अनेक मुलनिवासी जमाती समृद्ध व संपन्न जीवनच जगत होत्या परंतु बाहेरून आलेल्या आर्यांनी अग्नीच्या व शस्त्राच्या बळावर त्यांना पराभूत करून त्यांची वाताहत केली. त्यांना देशोधडीला लावले. आणि त्या पराभूत आद्यनिवासी लोकांवर आर्यांनी आपली संस्कृती लादली. आपले देव-धर्म त्यांच्या माथी मारले. मूलतः या सगळ्या जमाती इहवादी व समतावादी जीवन जगण्याच्या जमाती होत्या म्हणून त्या जमाती बुद्धाच्या इहवादी, समतावादी, बंधुतावादी आणि विज्ञानवादी धम्माकडे आकर्षित झाल्या बंजारा जमातीतील तपस्सू व भिल्लक या दोन व्यापाऱ्यांनी जगात सर्वप्रथम बुद्धाच्या धम्माची दीक्षा घेतली त्याचे कारणच हे आहे. बंजारा जमातीच्या इहवादी व समतावादी जीवनशैली तो आविष्कार होता.

अति प्राचीन काळी पृथ्वीच्या दक्षिण भागात गोंडवान तर उत्तर भागात लोरेशिया हे दोन महाखंड आस्तीत्वात होत. त्या काळाच्या गोंडवन महाखंडात भारत, आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया, दक्षिण आफ्रिका, दक्षिण अमेरिका आणि अन्टार्टीका अरबस्थान या खंडाचा समावेश होता या दिप समुहाला गण्डा म्हटले आहे. धरती अर नव खंडाची असल्याची कल्पना गोरवट गोरमाटी मान्यता पावलेली असुन दक्षिण गोलार्धातील पंचद्वीप गोडी भाषेत गोंडवाना लॅन्ड म्हणून प्रचलीत आहे. क्रांतीसिंह सेवालाल महाराज ही पाचखंडाची आमची जाहगिरी मालकी असल्याचे म्हणतात गोरवट गोरमाटी बंजारा आजही पूजास्थानी अथवा चौका पृथ्वीची प्रतीकृती चिन्हावर पाचखंडाचे प्रतीक म्हणून पाच ठिकाणी नैवेध घास ठेवतात त्यास गोरबोली भाषेत

खांड म्हणतात गोंडी साहीत्यातील गोंडवाना लॅन्ड गोरसाहीत्यातील पंचमळदेश ही दोन्ही एकाच कळीची नावे आहेत

“अचमळ बांधू पंचमळ बांधू, बांधू चारी दिशा

ये वातेर अस्थ केदो पच जावो तम तमार देशा”

धरतीचे उत्तर गोलार्थ अचमळ बांधू आणि पंचमळ गोंडवाना लॅन्ड बांधू आणि चार ही दिशा बांधण्यास मी समर्थ आहे तू काय बढाई करतोस माझ्या समोर आधी माझ्या कोंड्याचे उत्तर सांग मग जा तू तूझ्या देशाला (नसाबी - भिमणी पुत्र मोहन नाईक पान क्र. २०)

कोणत्याही जमातीचा दिर्घकालीन जीवन जगण्याचा इतिहास म्हणजे संस्कृती त्याला पूढे धर्म नाव ठेवण्याचे आले निसर्ग आणि मानव याचा अनादिकाळापासून संबंध आणि परिवर्तनिय परिस्थितीचा परिणाम मानवाच्या बाह्य आंतरिक शरीर मनावर झाल्याशिवाय राहत नाही, त्यातून संस्कृती निर्माण होते. मानसाच्या भौतिक मानसिक भाव भावनेच्या प्रातीला संस्कृती म्हणतात.त्यात मग ज्ञान विज्ञान अध्यात्म तत्वज्ञान विभिन्न कलातून निर्माण होणारा सामाजीक अखंडित प्रवाह म्हणजे संस्कृतीचे रूप स्वरूप असते.हे रूप स्वरूप सामुहीकच असल्यामुळे संस्कृतीची सम्यक जीवनाकडे ओढ असते. तिचा तो धर्म असतो. जीवनमार्ग असतो हे सर्व गोर संस्कृतीत दिसून येतो.

पं. गोरीशंकर औझा यांनी राजपुतातील सर्व राजा महाराजांचा इतिहास शोधून काढला आणि लिहला. कित्येक शिलालेख त्यांनी शोधून काढले. गोरवंशाचा शिलालेख ही त्यांनी शोधून काढला. औझा निबंध संग्रह परिशिष्ट पाहू ८७ ते ९१' उदयपूर राज्य के छोटी सादडी गॉव से दो मैल दुर एक पहाडीपर भ्रमर माता मंदिर के पास एक शिलालेख मिला. शिलालेख संस्कृत भाषा मे है । सतरा पंक्तियोंका यहा शिलालेख है । जिसमे सोला पंक्तिया पद्य की और आखरी पंक्ती गद्य मे है। प्रथम देवीका वर्णन है। बादमे गोर क्षत्रिय वंश का अुल्लेख है।’

सिंधु संस्कृतीचे गाढे अभ्यासक प्र.रा.देशमुख म्हणतात सिंधु संस्कृतीचे पूर्व एखादी संस्कृती नांदत असावी या दिशेने अभ्यास केल्यानंतर मी निर्णयापर्यंत आलो की सिंधु संस्कृती पूर्व गोर संस्कृती नांदत होती. प्राचीन भारताचे सांस्कृतिक गाढे अभ्यासक राहूल सांस्कृत्यामान यांच्या वोलगा ते गंगा ग्रंथात गोरवंशाचा इ.स.पूर्व ४५०० दोनदा असा स्पष्ट उल्लेख आहे.

जगातील बहुतेक प्राचीन संस्कृतीच्या उदय विकास सुपीक नद्यांच्या खोऱ्यात झालेला दिसून येतो.सिंधुपूर्व काळात प्रामुख्याने गोर वसाहती नदीच्या आजुबाजूच्या परिसरात विकसित झाल्या असाव्यात त्यांच्या प्रमुख व्यवसाय गुरेढोरे पाळणे शेती करणे आणि व्यापार करणे होता. या करिता यांना नद्यांचे खोरे उपयुक्त होते.गुराढोरांना चारा पाणी शेतीसाठी सुपीक जमीन तर व्यापार बैलांच्या पाठीवर सामान लादून भुमार्गाने करीत जल वाहतूक व्यापार हे करीत असल्याचे वेदात संदर्भ सापडतात.तर लोक गीतातील संदर्भाने जलमार्गाचा व्यापा-याला पृष्टी मिळते 'तू कूपसे बन्दरेसे रहिया रे छोरा लासरिया नाच्चे गूजरिया' लोथल उत्थनाचा संदर्भ एकावर एक असे सात वाळूचे स्तराखाली दबलेली हा संस्कृती सापडली यांचा अर्थ भंयकर महापूरामुळे गोर संस्कृती गाडली गेली असावी तीन वेळा झालेल्या महापूरानी मोहेजोदडो, हडप्पा, बुडाले गेल्याचे संदर्भ सापडतात नदया, महापूर, भूकंप, वणव्यामुळे, नैसर्गिक कोपामुळे गोर संस्कृती गाडली गेली असावी त्यातून जीवंत राहिलेले गोर देशोधडिला लागले आपल्या समोर उध्वस्त झालेल्या भित्तिने नदी खोर सोडून डोंगर दऱ्याचा आसरा पुढे त्यानी घेतला मुळ भूभाग परिस्थिती मुळे यांना बदलावे लागले त्या ठिकानी शेतीवाडी गुरेढोरे व्यापार त्यांनी सुरू केला .

आजही जगातील तांडे डोंगराच्या पायऱ्याशीच वसलेले आहेत. हा ऐतिहासिक संदर्भ आज दिसतो आहे. वारवार उध्वस्त झाल्यामुळे पून्हा त्यांना मांडी हवेल्या, नगरे, गरज वाटली नाही कारण वारवार उध्वस्त झाल्यामुळे पून्हा मजबूत वस्ती मांडी, हवेली, नगरे, न बांधण्याची त्यांनी शपथ घेतली असावी. इ.स. १९५० पर्यंत सर्वच तांडे गवताचे

छप्परे लाकडी कुडाचे होते. टॅपररी तात्पूरता वस्तीत राहण्याची सवय भितीमूळे यांना लावली असावी पक्के घर न बांधने या मागे हा नैसर्गिक पूरावा आहे .

बंजारा जमात पूर्वीच्या काळी गूरेढोरे पाळीत होता. पूढे बैलाच्या पाठीवर सामान लादून वहातूक निमित्त ते भटकत मालाची ने आण करू लागली. पूढे रेल्वे आली यांची पारंपारिक व्यापार करित गावोगाव फिरू लागली. आता ऊस तोडणी कामगार बनले, रोडवर काम करणे, शहरातील इमारतीवर काम करणे आणि मिळेल ते काम करणे तात्पर्य काळाच्या योगात काही भटकंती व्यवसाय जरी बंद पडले तरी पोटा करीता भटकण्याचेच व्यवसाय यांनी अंगिकारले बंजारा समाज हा मागासलेला भारतातील डोंगर दरीतून तांडे वसवून जगत असलेली ही रानटी जमात सिंधू संस्कृतीचे अवशेष आजही या जातीच्या चालीरितीत आढळतात. प्राचिन काळात व्यापार करणारी जमात आज अज्ञान, दैत्य, दारिद्र्यात अनेक गोष्टी कारणीभूत ठरतात. महाराष्ट्र सरकार या जमातीला विभुक्त जाती म्हणून शैक्षणिक शिष्यवृती देत आहे. आंध्रा या राज्यात आदिवासी तर कर्नाटकामध्ये एस. सी. जमाती मध्ये मोडतो तरी शिक्षणाचा महत्व अजुनही समाजाचा झालेला दिसून येत नाही म्हणून या समाजाचे विद्यार्थी शिकताना दिसत नाही.

बंजारा समाज हा कष्ट करणारा समाज काल पर्यंत गाव, शहरे महानगरापासून दूर डोंगर कपाच्यातून रानावनात झोपड्या टाकून अलिप्तपणे आपले जीवन जगत असे ऊसतोड कामगार म्हणून, साखर कारखाण्यावर महिलाचा जास्त प्रमाणात समावेश आहे. मूकदम, कारखानदार, ठेकेदार यांच्याकडून पैशाचे शोषण केले जाते. भटक्या परिस्थितीमूळे भावी पिढी शिक्षित होऊ शकत नाही. राजकिय पूढारी फक्त मतदानासाठी समाजाचा वापर करून घेतात. त्याच्या मूलभूत प्रश्नाकडे कोणीही पाहत नाही. गाव कोसोदूर डोंगरदरित तांडयावर वास्तव्य करून उदरनिर्वाह करतात तांडयावर कसल्याच प्रकारच्या सुविधा नाहीत शिक्षण, आरोग्य पशूसंवर्धन, कृषी, जल, विधुत इ. त्यांना माहितीच नाही .

भटक्या विमूक्तांचे एकमेक नेतृत्व वसंतराव नाईकाकडे पहिला जातो. प्रत्याक्षात नाईक साहेबांच्या अगोदर समाज आणि आजचा भटक्या विमूक्त समाज यात थोडा अपवाद वगळता गूणात्मक दृष्ट्या फारसा नेत्यानी समाजाची ढोस कृती करू शकले नाही याची खंत वाटते.

आज भटक्या विमूक्तांच्या उत्थानासाठी घटनात्मक तरतूद करून विकासाचे कार्य युध्दपातळीवर हाती घेतले असले तर या समाजाचे नष्टचर्य कदाचित संपले असते परंतु हे घडले नाही. म्हणून आज राष्ट्रीयस्तरावर या समाजाची सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक क्रांती अवलंबून आहे. (सिंधु संस्कृती - प्रा. मोतीराज राठोड पान क्र. ५,७,८)

बंजारा समाजाला गोरबंजारा, वंजार लबाडी, लमाणी, बंजारी आणि बालदिया या नावाने ओळखले जाते. हे बंजारा मुळचे उत्तर भारतातील म्हणजे "मारवाड" प्रांतातील आहेत. राजपुतांचे ते वंशज आहेत. माळव्यातील बंजारा मोठे शूर, पराक्रमी, धाडसी आणि केव्हाही माघार न घेणार म्हणून परिचित आहेत. संपूर्ण भारतात बंजारा समाज पसरलेला आहे. लोकांनी केलेल्या व्यवसायावरून त्यांना त्यांच्या नावाऐवजी वेगळ्याच नावाने संबोधले गेले. त्यामुळे बंजारा समाजाला अनेक नावाने भारतभर ओळखले जाते.

माणूस जन्माने आणि जातीनेच गुन्हेगार असतो असा कायदा १८७१ साली आपल्या देशात संमत करण्यात आला. त्याला गुन्हेगार जमाती कायदा (Criminat Tribes Act) असे म्हणतात. दिल्लीचा ताबा मिळाल्यानंतर ब्रिटिश अमल पूर्ण भारतात सुरू झाला एकीकडे छोटयामोठया राजांना शरण आणून त्यांचा भूभाग ताब्यात घेण्यात इंग्रज गुंतले होते. जो भाग ताब्यात आला, त्या भागात रहदारी व्यापार वाढविण्यात ते अधिक प्रयत्न करित होते. तर दुसरीकडे जमीनदार, तालुकेदार, मामलेदार, जहागिरदार यांनी जमीन महसुलाच्या नांवावर मनमानी शक्तीने महसुल वसूली सुरू केली होती. त्यामुळे ग्रामिण भागात अन्याय अत्याचार वाढले. एकंदरीत कायदा आणि सुव्यवस्था पूर्णतः ढासळली. याचा लाभ काही दरोडखोरांनी घेतला. दिवसाढवळ्या डाके पडू लागले.

निदर्यपणे खून पडू लागले. उत्तर,पूर्व, ईशान्य भारतात प्रवास करणे थोक्याचे झाले, अशांत परिस्थितीतून इ.स. १८५७ चे बंड झाले, अशा परिस्थितीवर उपाय म्हणून आणि कायदेशिर धाक निर्माण व्हावा या करिता गुन्हेगारी जमाती कायदा संमत करण्यात आला. त्यात पोटासाठी गावो गांव भटकणाऱ्या भटक्या जमातीचा बळी घेण्यात आला काही आदिवासी व भटकणाऱ्या १९८ जातीना जन्मांच्या आधारे इंग्रजांनी गुन्हेगार ठरविले. विशिष्ट जातीत जन्माला येणारे निष्पाप मूलेही कायदेशिर रित्या गुन्हेगार ठरू लागले. पुढे त्यांनी चोरी करो, किंवा न करो, तो मरेपर्यंत गुन्हेगारच, असा रानटी कायदा जगात कुठेच नाही, तो आपल्या देशात लागू करण्यात आला. भटक्या जमातीनाच गुन्हेगार जमाती म्हणून घोषित का केले, याला काही पुरावे कायद्यात सापडत नाहीत. वास्तविक स्थीर झालेल्या जमातीमध्ये गुन्हेगार प्रवृत्ती मोठ्या प्रमाणात असू शकते. वर्ण व्यवस्थेमुळे यांना गुन्हेगार ठरविण्यात आले. इंग्रजांनी आपल्याच केसांनी आपल्या गळ कापला, कायदा आणि सुव्यवस्था कौन्सिलचे एक सदस्य जे. व्ही. स्टिफन्स गुन्हेगार जमाती कायद्याचे समर्थन करताना म्हणाले. The special feature of India as the caste system. As it is traders go by castes : a family of carpenter will be capente, a century or five centuries hence, if they last so long. Keeping this in mind the meaning of professional criminal as clear. Ti means a tribe whose ancestors were criminal from times, immoral who are themselves, will be offenders against law, until the whole tribe is exterminated or accounted for in the manner of the thugs. When a man tells you that he is an offender against the law, he has been so from the beginning. And will be so to the end, reform is impossible for it is his trade, his caste, I may almost say his religion to commit crime. स्टिफनचा युक्तिवाद बिनबुडाचा आणि न्याय, व्यवस्थेला बदनाम करणारा आहे. त्यात पुन्हा कळस म्हणून गुन्हेगार जमाती कायद्यामध्ये इ.स. १८९७ मध्ये दुरुस्ती करून जाहीर केले की, गुन्हेगार

प्रवृत्ती अनुवंशिक गुन्हेगार असतात. असे समजून त्यांचा क्रूर छळ सुरू झाला. या जमातीना सर्व अर्थाने अंपग केले गेले. एखाद्या जातीमध्ये चारदोन गुन्हेगार असतीलही याचा अर्थ ती सर्व जमातच चोर ठरविणे हा रानटीपणा आहे. त्या रानटीपणामुळे आजही देशातील सुमारे दहा कोटी लोकांना मानवी जीवनच वरील कायद्यामुळे नष्ट करण्यात आले आहे. असा अमानवीय रानटी कायदा आजही आपल्या देशात चालू आहे. त्याचे परिणाम आजही भटके विमूक्त भोगत आहेत. हा रानटी गुन्हेगार जमाती कायदा पूर्णतः रद्द करून आणि रद्द झाल्यावर कोणी जात गुन्हेगार म्हणून वागणूक देत असेल तर तो दखनपात्र गुन्हा ठरेल असा संरक्षण देणारा नवा कायदा केल्याशिवाय एका फार जनसमूहाला निर्भय मानवी जीवन जगता येणार नाही. म्हणजे बंजारा गोर (गोर बंजाराचा इतिहास - प्रा. मोतीराज राठोड पान क्र. ५६, ५७)

बंजारा हा प्राचिन पासूनच क्षत्रिय होता. मुळ बंजारा हा राजस्थानचे आहे. राजस्थानचा इतिहास पाहिला तर आपणास उदयपूर ग्रंथामध्ये बंजारा क्षेत्रिय तर होतेच गोर या राजकुळातील पुरुष बंगाल मध्ये राज्य करित होते. असे उल्लेख सापडतो. त्याच प्रमाणे अनेक राज्य मध्ये बंजारा याचा उल्लेख आलेला दिसून येतो.

विश्वकोष मराठी भाग ६ पान नं. ४७१-७२ बजारा जमाती मध्ये संपन्न समृद्ध लोकसाहित्य आजही त्यांच्या कंठात सुरक्षित आहे. गोरबंजारा भारतातील प्राचिन क्षत्रिय जमातीपैकी एक जमात आहे. त्यांची आपली स्वतंत्र संस्कृती आहे. त्याला तांडा संस्कृती म्हणतात. देशातील कोणत्याही प्रांतातील बंजारा गाव वस्तीला तांडा म्हणतात. तांडा शब्द प्रामुख्याने पूर्ण देशात बंजारा वस्ती करिताच वापरला जातो. गो म्हणजे गाय र म्हणजे रक्षा गुराढोराची रक्षा करणारा गोर, त्यांचे पालन करणारा गोर समाज बैलाच्या पाठीवर सामान लादून वाहतूक करित असे ऐतिहासिक संदर्भ गौतम बुद्धांच्या काळापासूनच या जमातीचे मिळतात. समाज जेव्हा टोळ्या करून राहत होता. तेव्हा त्यांची संपत्ती गुरे ढोरेच होती. पुढे जमिन, भौतिक संपत्ती झाली आणि टोळ्या जमिनीवर मालकी दाखवून वस्ती करून राहू लागले. शेती करू लागले. गुरेढोरे पाळणे व्यवसायातून वस्तूची ने आण

करण्याचे काम मोठ्या प्रमाणात या जमातीनी स्विकारले. पुढे चारा पाणी पाहून डोंगराच्या पायथ्याशी हे तांडे थांबले असावेत. लाखो बैलाद्वारे विदेशातूनही माल आणण्याचे काम बंजारा करित त्याला ही तांडा म्हणत. असे बैलाचे तांडे आठ महिने माल वाहतूक करून चार महिने पावसाळ्यात आपल्या तांडयावर येऊन थांबत. बंजारा समाज आपला पूर्ण संसार कुटूंब घेवून माल वाहतूक करित नव्हते. अशा अवस्थेमध्ये तांडा वस्तीची जागा सोय पाहून बदलत असतील ही यांचा अर्थ ते नेहमी भटकत होते असा होत नाही. मूल बाळ, वृद्ध स्त्री-पुरुष, गाई, लहान वासरे यांना सोबत घेवून माल वाहतूक कसा करता येईल ?

सर्व कर्त्या विचारवंतांच्या मते प्रत्येक क्रांती, शैक्षणिक क्रांतीतूनच घडत असते. शिक्षण माणसाला माणूस बनवतो. ही शक्ती ज्या व्यवस्थेत आहे. ती व्यवस्था या देशातील मर्यादित उच्चवर्णीय वर्गाच्या हातात केंद्रित राहिली, असे नव्हे तर ती काहीची मक्तेदारी बनली, त्यामुळे बहूजन समाज अनाडी राहिला. अज्ञानाच्या अंधःकारात खिचपत पडून राहिला. या गुलामगिरीच्या जोखडातून या माणसाला मुक्त करण्यासाठी शिक्षणाची दारे सर्वाना खुली व्हावीत यासाठी धर्म, जात व लिंगभेद करता कामा नये अशी क्रांतीकारी भूमिका महात्मा जोतिबा फुले यांनी मांडली. त्यांनी दलितांसाठी व मुलींसाठी पुण्यामध्ये शाळा काढल्या. महात्मा फुल्यांनी हंटर साहेबांना दिलेल्या निवेदनात, सावित्रीबाई फुलेनी मुलींच्या अविस्मरणीय शिक्षणासाठी केलेल्या ऐतिहासिक धडपडित व त्यांना त्यासाठी सोसाव्या लागलेल्या शारीरिक व मानसिक या दोघांची तळमळ यात दिसून येते. महाराष्ट्रातील त्या पहिल्या स्त्री शिक्षिका त्यांच्या इतक्याच तळमळीने, कष्टाने शिकविण्याचे कार्य केले तसेच पंडित रमाबाईने पुण्यात आर्य महिला समाजाची व मुंबईला शारदा सदनची स्थापना करून कार्य केले. निंदा - नालस्ती वा टिका टिप्पणी यास भिक न घालता प्रतिगाम्यांना न जुमानता त्यांनी कार्य केले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात त्यांच्याच बरोबरीने कर्मविर भाऊराव पाटील, सयाजीराव गायकवाड, विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या क्षेत्रात काम केलेले आहे. स्टार्ट कमिशनच्या शिफारशीप्रमाणे १९३०-३१ मध्ये मागासवर्गासाठी एक स्वतंत्र खाते उघडण्यात आले.

विदर्भ विभागात डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी शैक्षणिक विकासासाठी केलेले कार्य, महर्षी धोडो केशव कर्वे, स्वामी रामानंद तिर्थ यांचे या क्षेत्रातील मराठवाड्यातील कार्य हे सामाजिक समानतेसाठी व न्यायासाठीचे कार्य आहे. हे आजच्यासारख्या कार्यकर्त्यांना प्रेरणादायक होते व आहे.

मराठवाडा, हैदराबाद निझामशाहीतला एक विभाग, हैदराबाद राज्य म्हणजे सरंजामशाहीस पोषक. पोषक राज्यकर्ता समाज जेमतेम १:२ टक्के होता. उपलब्ध माहितीप्रमाणे १९३० व १९४१ पर्यंत सामान्यपणे शिक्षणाची टक्केवारी अनुक्रमे ५ टक्के व ९ टक्के अशी होती. उस्मानिया विद्यापिठाची स्थापना इ.स. १९१८ मध्ये झाली. इंग्रजी अंमल असलेल्या कलकत्ता, मुंबई, मद्रास, नागपूर, वगैरे ठिकाणी यांच्या खूपच पूर्वी विद्यापिठाची स्थापना झालेली होती. उस्मानिया विद्यापिठ शिक्षणाचे माध्यम उर्दू होते. इंग्रजी माध्यमाचे विद्यार्थी मद्रास विद्यापिठातून परिक्षेला बसत असत. यातून केवळ राज्यकर्ता वर्ग तयार केला जात असे. बहूतेक सर्व शाळा सरकारी होत्या. त्यामुळे शिक्षणावर हवे तसे नियंत्रण ठेवणे सहज शक्य होते. मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण बहूतेक जिल्ह्याच्या ठिकाणी असे. तालूकास्तरावर सातवीपर्यंतच्या उर्दू माध्यमाच्या शाळा. सातवी पास झालेल्यांना वकिलीची परिक्षा देता येत असे. या परिक्षेसाठी हैदराबादला जावे लागत असे. १९४३ मध्ये माध्यमिक शिक्षण मंडळाची स्थापना होई पर्यंत उस्मानिया विद्यापिठातच मॅट्रिक्युलेशनची परिक्षा घेत असे. शिक्षण व्यवस्थेवर निझामाचे कमालीचे नियंत्रण होते. शिक्षण हे केवळ मुठभर राज्यकर्त्या समाजातील लोकांपर्यंत मर्यादित होते. इंग्रजी अंमलाखालील जनतेला अशा भयानक शैक्षणिक परिस्थितीला तोंड द्यावे लागत नाही. निजामी राजवटीपेक्षा इंग्रजी राजवटीचे धोरण उदारमतवादी होते. त्यामुळे स्वातंत्र्याच्या काळापूर्वीपासूनच इंग्रजी अंमलातील लोक मराठवाडा विभागापेक्षा शेकडो वर्षे पुढे होते. महात्मा गांधींनी दक्षिण आफ्रिकेतील शैक्षणिक धोरण भारतात आणले. १९३७ मध्ये प्रांतिक स्वराज्य आले, गांधीजींनी वर्धा येथे नवभारत विद्यालयात शिक्षण तज्ज्ञांची परिषद घेतली. इंग्रजांच्या प्रचलित शैक्षणिक पद्धतीवर गंभीर आक्षेप घेतले. प्रचलित शैक्षणिक पद्धतीला पर्याय शोधण्याचा प्रयत्न व्हावा म्हणून डॉ. झाकीर हुसेन यांच्या नेतृत्वाखाली एक समिती

नेमण्यात आली. या समितीने सादर केलेल्या अहवालाला वर्धा शिक्षण योजना, मूलोद्योगी शिक्षण, जीवनशिक्षण वगैरे नावांनी संबोधले जाते. टिळक, रानडे, आगरकर, महात्मा फुले, राजर्षी शाहू राजे, कर्मवीर भाऊराव पाटील वगैरेनी केलेल्या शैक्षणिक कार्यामुळे पश्चिम महाराष्ट्रात शैक्षणिक जाण व परंपरा निर्माण झाली.

हैदराबाद राज्यात १९४८ पर्यंत शिक्षणाचे माध्यम उर्दू होते. स्वातंत्र्यानंतर म्हणजे १७ सप्टेंबर १९४८ नंतर मराठी माध्यमाला सुरुवात झाली. याही काळात बहुतेक सरकारी शाळा, स्वयंसेवी संस्था नगण्यस्थानी. कार्यकर्त्यांचा अभाव. शैक्षणिक परंपरा नाही. मराठवाड्यात १९५० मध्ये फक्त ३३ माध्यमिक शाळा होत्या व १९५६-५७ मध्ये ३३ च्या १३५ झाल्या १९५० मध्ये शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या फक्त १५,९०० पर्यंत झाली. ती १९५७ मध्ये ५४,९०० पर्यंत झाली.

वरिल संक्षिप्त माहितीवरून हा विभाग शैक्षणिकदृष्ट्या किती मागासलेला होता हे लक्षात येईल. १९७२ पर्यंत मराठवाड्याचा आकृतिबंध पश्चिम महाराष्ट्राच्या आकृतिबंधाची विसंवादित होता. त्यामुळे या भागात, या क्षेत्रात फार मोठे असमतोल कायम राहिलेले आहे. पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत या विभागाला खंबीर नेतृत्व मिळाले नाही. हे विधान धाडसाचे वाटेल. परंतु सत्यावर आधारित आहे. आजही खेड्यापाड्यात एक शिक्षकी शाळेचे प्रमाण फार मोठ्या प्रमाणात आहेत. शाळा आहेत तर इमारती नाहीत. पारावर, चावडीत व झाडाखाली शाळा भरतात शैक्षणिक साहित्य म्हणजे काय, खडू व फळे पण नाहीत. अशा या विदारक परिस्थितीला जबाबदार कोण ? हे झाले खेड्याचे, मराठवाडा विभागात विमुक्त भटक्या लोकांची संख्या मोठी आहे. तांड्या वाड्याना निजामी राजवटीतही कुणी वाली नव्हते. माजी मुख्यमंत्री वसंतरावजी नाईकांच्या पुढाकाराने काही तांड्याना महसूल व गावांचा दर्जा मिळाला आहे. फक्त दर्जा मिळून उपयोग नाही. कारण नेतृत्वाचा अभाव जागृत राजकारणी मनातून सहकार्य करीत नाहीत. बहुतेक आश्रमशाळांना दुकानदारीचे स्वरूप आले आहे.

मागास विमुक्त भटक्या मुलीसाठी शिक्षण मिळावे म्हणून मुलीचे वसतिगृह, सावित्रीबाई फुले दत्तक योजनेसारखे स्तुत्य उपक्रम सुरु करण्यात आले. विशेष निधी उपलब्ध करून देण्यात आले. एवढ्या चांगल्या योजना परंतु अपेक्षित परिणाम दिसत नाहीत. पालक मुलींना शाळेतच पाठवत नाहीत. पालकांना समज देऊन वसतिगृहात मुली आल्याच तर समाजकल्याण खात्यामार्फत होणाऱ्या पाहणी समितीचा अजब अडथळा, जिल्हाबंदी गावात व गावापासून दोन-तीन किलोमीटरवर शाळा असेल तर वसतिगृहात प्रवेश देण्यास नकार. शासनाचे असे जुजबी अडथळे याबाबत जिल्हापरिषद व अधिकाऱ्यांच्या अशा अडचणी, सक्ती शिक्षणांच्या प्रसाराविरुद्धच आहेत. असे सांगूनही उपयोग होत नाही. कागदावर गांधी-नेहरुचे असे उदात्त विचार "एक मुलगा शिकला तर तो व्यक्तिगत विकास साधतो पण एक मुलगी शिकली तर ती सारी कुटूंब प्रगतिपथावर नेते" महात्मा गांधी "एखाद्या देशातील लोकांची संस्कृती आणि सभ्यता पहायची असेल तर त्या देशातील स्त्रियांचा दर्जा आणि त्यांची स्थिती याची पाहणी केली की पुरे " असे वाक्य सांगून टाळ्या घेणारे अधिकारी मनाने बधिर असतात. औरंगाबादमध्ये सरस्वती भूवन महाविद्यालय मुलींच्या वसतिगृहात महाविद्यालयाबाहेरिल व मराठवाडयातील कोणत्याही मुलांना प्रवेश दिला जातो. एक संस्था जे करू शकते ते सरकार करत नाही. शासन विविध माध्यमातून मागासवर्गीयांच्या सोयीसवलतीबाबत जी प्रसिद्धी दिली जाते. त्यामुळे मागासवर्गीयांना मिळत असलेल्या सवलतीबद्दल सहानुभूती तर मिळत नाहीच उलट अकस निर्माण होतो. दुर्दैवाने प्रसिद्धी केलेल्या योजनांची फारच कमी अंमलबजावणी होते. यासाठी आता पुढारलेल्या समाजाचे प्रबोधन व जाहीर केलेल्या सवलतीची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करून सवलती मात्र पदरात पाडून घ्याव्या लागतात.

शहरी व ग्रामीण शिक्षण व्यवस्थेत व साधन संपत्तीमध्ये दिवसेंदिवस विसंगतेची दरी वाढत आहे भाषा समतेची व कृती विषमतेची मोठ्या शहरात सर्व सुविधायुक्त शाळेला लाखो रुपयांच्या देणग्या देऊन प्रवेश घेणारे पालक हजारो रुपये खर्चून व्यावसायिक अभ्यासक्रमासाठी प्रवेश मिळून देणारे ठेकेदार कसल्याच सोयी नसलेल्या शाळेत जावे लागणारे विद्यार्थी, दर्जाहिन बेशिस्तीने वागणारे शिक्षक तसेच संस्थाचालक

व पालकही यांच्या दुष्टचक्रात सापडलेल्या बहुजनांची मुले-मुली पाचवीच्या वर्गात असेल तरी स्वतःचे नाव लिहिता न येणारी मुले, पदवीधर झाले तरी चार ओळीचा अर्ज न लिहिता येणारे पदवीधर ना शिक्षण चांगले, ना कष्टाची भावना, शिकून बेकार, टाकाऊ न शिकलेला उपयुक्त कसले शिक्षण म. फुल्यांनी सांगितल्याप्रमाणे 'विद्येविना मती गेली। मतीविना नीती गेली।' हे अगदी उलटे झाले आहे. शाळेत जाऊन ज्यांच्या जीवनाला काहीही उपयोग नाही असे शिक्षण आपण किती दिवस देणार .

अनेक आयोगाच्या शिफारशी झाल्या कोठारी आयोगाने अनेक चांगल्या शिफारशी केल्या समाजसेवा आणि कार्यानुभव हे दोन विषय अभ्यासक्रमात समाविष्ट केले. हस्तव्यवसायाचे महत्व सांगितले. पण आपण मंडळी चांगल्या योजनांच्या बोजबारा वाजविण्यात पटाईत. निष्ठेने व ज्ञानसाधना करणाऱ्या शिक्षकांचा दुष्काळ व पाट्या टाकणाऱ्या शिक्षकांचा सकाळ हे आता सहन होता कामा नये. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितलेल्याप्रमाणे बुद्धीला सत्याकडे, भावनेला माणुसकीकडे व शरीराला श्रमाकडे नेणारे हेच खरे शिक्षण होय. (भटका समाज लोकसंख्या आणि दारिद्र्य - डॉ. अशोक पवार डॉ. सुनिता राठोड, अतिश तिडके)

स्त्रियांचा दर्जा :

बंजारा समाजात आजही स्त्रियांना दुय्यम दर्जा दिला जातो. (काही शिक्षित कुटूंबे अपवाद वगळता) उत्पन्नाच्या संदर्भातील व्यवहारात सामावून घेण्याची प्रवृत्ती आजही दिसत नाही. स्त्रियांची कुटूंबातील सदस्य संख्या पुरुषाच्या तुलनेत कमीच असते. अनेक भ्रामक अंधश्रद्धा किंवा मतलबीपणा मुलांच्या माता-पित्यांमध्ये दिसतो. मुलगा जन्माला आला म्हणजे स्वर्ग प्राप्ती होते आणि मुलगी जन्माला आली की नरकात जावे लागते शिवाय मुलगा हा मुलीपेक्षा माता-पित्यांला अर्थाजनात उपयोगी पडणारा असतो तर मुलगी हे परक्याचे धन समजले जाते. मुलीला कुटूंबात उपेक्षित वागणूक दिली जाते.

मुलीच्या खाण्या-पिण्याकडे माता-पित्याचे लक्ष नसते. मुलांपेक्षा मुलींना पदोपदी जाणवत असतो. त्यामुळे मुलगी लहानपणीच मृत्युला जवळ करते. स्त्रियांची संख्या कमी असल्याचे दुसरे कारण म्हणजे अल्पवयात लग्न केले जाते आणि ब-याच वेळेस मुलांना जन्म देणे तेव्हा सततच्या बाळंतपणामुळे अनेक स्त्रिया अशक्त बनून वेळे आधीच मृत्युचा रस्ता धरतात. परंतु शिक्षणाबरोबर स्त्रियाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनात बदल होत आहे.

विवाह पद्धती :

आजही बंजारा समाजात बालविवाह पद्धती प्रचलित आहे. बालविवाह करण्यामागे काही कारणे सांगितले जातात.

१. लवकर लग्न करून टाकले तर मुलीचे शिल रक्षणातून माता-पिता मुक्त होतात.
२. लग्नाचे वय होण्याच्या अगोदरच कमी हुंड्यामध्ये एखादे चांगले स्थळ मिळत असेल तर कमी वयात लग्न केले जाते. शासनाने विवाहाचे वय निश्चित केलेले असून सुद्धा बंजारा समाजात आजही मुली-मुलांचे लग्न १६ ते २० वर्षातच केले जाते. बंजारा समाजात २५ वर्षाची अविवाहित मुलगी एखादे क्वचित प्रसंगी सापडेल पण हे प्रमाण शेकड्यात एकही नसते.

विवाहाच्या बाबतीतही बंजारा समाज पारंपारिक श्रद्धा, निती नियमांच्या मगरमिठीतून मुक्त झालेला दिसून येत नाही. कारण या समाजात आजही लहानपणीच मुला-मुलींचे लग्न उरकले जाते. विशेषतः मुलींचा प्रश्न तर खूपच चिंतनीय आहे. हिंदू धर्माप्रमाणेच बंजारा सुद्धा वधू वर निवड करीत असतात. बंजारा समाजात आंतरजाती विवाहाला बंदी आहे. वधू-वर निवड परस्पर माता-पिता, काका, मामा इत्यादी नातेवाईकांना करायची असते. प्रत्यक्षपणे वधू-वराना आपला भावी जोडीदार निवडता येत नाही. परंतु अपवाद म्हणून आता सुशिक्षितांच्या मते या विचाराला फाटा देण्यात आला आहे. तरीही ज्या मुला-मुलींचे लग्न १५ वर्षांच्या खाली झालेले असेल त्यांना प्रत्यक्ष पसंतीचा मार्ग बंदच असतो. (बंजारा समाजाचा दारिद्र्यनामा - डॉ. अशोक पवार, डॉ. सुनिता राठोड पान क्र. १०, ११, १२)

कळमनुरी बंजारा समाजाच्या खेळातील सहभाग व कामगिरीचा अभ्यास करताना बंजारा समाजाचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक स्थितीचा अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या अध्ययनासाठी कळमनुरी बंजारा समाजातील खेळाडू विद्यार्थ्यांचा "सहेतूक नमूना निवड " पद्धतीने (Purposive sampling method) नमुन्याची निवड केलेले आहे. नमुना पाहणीवरून असे दिसून आले की, बंजारा समाज हा शेती, मंजूरी, खानकाम, पशुपालन, ऊसतोड इत्यादी व्यवसाय करित आहे.

समाजाचा आर्थिक आणि सामाजिक दर्जा हा त्याला मिळणारे शिक्षण, त्याचा व्यवसायाचे स्वरूप त्यांचे एकूण वार्षिक उत्पन्न आणि त्याचा झालेला व्यक्तीमत्व विकास यावर अवलंबून असतो. यासाठी व्यक्तीला राहणीमानाचा दर्जा पोषक आहार, सदृढ आरोग्य, जीवन विषयक सोयी सुविधांची पुरेसा प्रमाणात उपलब्धता, उच्च दर्जाचे शिक्षण आणि त्याचा समाजाद्वारे केला जाणारा स्विकार या बाबी महत्वाची भूमिका पार पाडतात.

बंजारा समाजाच्या खेळ सांस्कृतिक अध्ययन केले असता असे दिसते की, या समाजातील लोकांमध्ये अज्ञान अंधश्रद्धा आणि देवभोळेपणाचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसते त्यामुळे नवस, दानधर्म, वारीला जाणे, बळी देणे असे प्रकार केले जातात. त्यामुळे या बाबींवर अनावश्यक खर्च केला जातो. नवसावर केला जाणारा खर्च हा उत्पादनापेक्षाही जास्त असल्याचे दिसून आले बंजारा समाजाचे उत्पन्नाची साधने अपुऱ्या प्रमाणात उपलब्ध आहे शेती करताना ती पारंपारीक पद्धतीने केली जाते तसेच शेतीचे स्वरूप हंगामी स्वरूपाचे असते त्यामुळे स्थलांतरण करावे लागते या सर्व बाबींमुळे बंजारा समाज आर्थिक दृष्ट्या मागासलेला आहे. उद्याच्या बदलत्या परिस्थितीत वाढत्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात उपलब्ध असणारी शेती व उत्पन्नावर पडलेला अतिरिक्त ताण आणि जलदगतिने होत असलेले वेगवेगळे बदल यामुळे बंजारा समाजाची आर्थिक स्थिती अत्यंत बिकट बनत आहे. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे समाजामध्ये कमी - अधिक प्रमाणात प्रगती होत असली तरी बहुसंख्य कुटुंब अतिशय निम्न स्तरावर जीवन जगत आहे. बंजारा समाजाचे वास्तव्य हे डोंगराळ भागात असल्यामुळे तेथे शैक्षणिक सुविधा पुरविण्याचे प्रमाण कमी असते त्यामुळे आहे तेवढ्यात सुविधांचा लाभ समाज घेतो. शिक्षणासाठी बाहेर जाण्याचे प्रमाण

कमी आहे. त्यामुळे बंजारा समाज शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेला दिसतो. बंजारा समाज हा डोंगरात वास्तव्य असल्याने त्यांचे दैनंदिन व्यवहार डोंगराच्या कड्याकपाच्यात, डोंगर चढणे उतरणे की क्रीया त्याची आपोआपच होत असते. जर अशा बंजारा समाजासाठी वेगळी क्रीडा प्रबोधनी काढली तर निश्चित येणाऱ्या कालावधीत भारताचे नाव खेळ दुनियात कोरल्या शिवाय राहणार नाही.

स्वातंत्र्याला ६३ वर्ष पूर्ण होऊन सुद्धा काही समाजाचा आर्थिक प्रश्न इतरापासून भिन्न असणे व त्याचा स्वतंत्र अभ्यास करण्याची वेळ येणे हे आपल्या सारख्या समाजवादी समाजरचनेचे ध्येय उराशी बाळगून वाटचाल करणा-या देशास अभिमानस्पद नाही. आपल्या देशातील समाजरचनेकडे पाहता असे आढळून येते की, आजही अनेक समाज आर्थिक प्रश्नाने जखडलेले आहेत माणसासारखे जगता न येण्यासारखे त्यांच्या आर्थिक प्रश्नांचे स्वरूप आहे. अशा अनेक समाजापैकी बंजारा समाज हा आहे. आधुनिक काळात व्यक्तीच्या व पर्यायाने काही समाजाच्या जीवनात आर्थिक घटकाला अतिशय महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. किंबहुना थोड्या व्यापक अर्थाने समस्या आहे.

“भारतामध्ये ज्या अनेक जाती-जमाती आहेत याशिवाय ज्यांना वेशीच्या आतल्याही जगात (गावगाड्यात) स्थान मिळाले नाही आणि वेशीच्या बाहेरही ते स्थिर होऊ शकले नाहीत परंतू आतल्या आणि बाहेरच्या लोकांच्या आश्रयाने वर्षानुवर्ष आपली उपजीवीका करीत राहिले, तरीही इथल्या जातीव्यवस्थेचे जे अविभाज्य घटक आहेत अशा भटक्या आणि विमुक्त या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या काही जाती-जमाती आपल्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी संसार पाठीवर घेऊन शतकानुशतके भटकंती करीत आहेत.”

“महाराष्ट्रात एकूण ४२ भटक्या-विमुक्त जमाती पैकी २८ भटक्या आणि १४ विमुक्त जाती आहेत. त्याच्या पोट-जमातीची संख्या २०० पेक्षा जास्त आहे. या सर्व जमाती स्वतःला स्वतंत्र आणि इतरापेक्षा वेगळ्या समजतात त्यांच्या एकमेकांच्या जनजीवनात टोकाची भिन्नता आहे. त्यांची भाषा, पेहराव, व्यवसाय आणि चालीरिती त्यामुळे त्यांचे वेगळेपण ताबडतोब लक्षात येते. सतत फिरणे राहणे हा बंजारा समाजाचा स्थायीभाव

असतो. बंजारा समाज हा भटका समाज असल्यामुळे इतर समाजापेक्षा त्यांचे राहणीमान, भाषा चालिरीतीत वेगळेपणा दिसून येतो.”

महाराष्ट्रातील बंजारा समाजाची राजकिय सत्ता परंपरेने चालत आलेली आहे. जसे न्यायदान करणे, संरक्षण, शिक्षा इ. अधिकार “नायकास” असते. बंजारा समाजातील रुढी, परंपरा पेहराव पद्धती इतर समाजापासून भिन्न असल्याचे दिसून येते. गोर बंजारा गणात मुख्यतः पाच कुळे आहेत. राठोड कुळामध्ये एकूण २७ गोत्र आहेत, जाधव कुळामध्ये एकूण २० गोत्र आहेत, पवार कुळामध्ये एकूण १२ गोत्र आहेत, आडे कुळामध्ये एकूण ०७ गोत्र तर चव्हाण कुळामध्ये एकूण ०६ गोत्र आहेत.

बंजारा समाजातील प्रमुखाला नाईक म्हणतात. हे नाईक वाडी किंवा वस्तीचे संरक्षण करून न्यायदान/न्यायनिवाड्याचे कार्य करित असतात. (भटका समाज - डॉ. अशोक पवार, डॉ. सुनिता राठोड, अतिश तिडके पान क्र. १७, १८, १९, २०)

बंजारा लोक हिंदू धर्मानुसार आचरण करतात परंतू गावापासून दुर जंगलात “तांडा ” करून राहतात. प्रा. मोतीराज राठोड यांच्या मते, “बंजारा लोक बैलाच्या पाठीवर सामान लादून व्यापार करित असत, भटकत राहणे ही त्यांची मुळ प्रवृत्ती होय. त्यामुळे खाण्यापिण्याची सर्व व्यवस्था त्यांना सोबत बाळगावी लागत, जेथे दिवस मावळला तेथे बंजारा पाल ठोकून तांडा थांबवीत आणि सकाळी पाल गुंडाळून बैलांच्या पाठीवर टाकून पुढच्या मार्गाला निघत. अशा पद्धतीने बंजारा लोकांचे तांडे सर्व लवाजमासहीत व्यापारानिमित्त भटकत असत. बंजारा लोक हजारो वर्षापासून बैलाच्या पाठीवर सामान लादून व्यापार करित होते, पण इंग्रज आल्यानंतर या लोकांचा व्यापार बंद झाला. ” इंग्रजाकडील दळणवळणाच्या साधनामुळे बंजारा लोकांचा व्यापार बंद झाला. त्यांनी आपल्या व्यापारात कोणतीही सुधारणा केली नाही. आणि इतर व्यवसाय सुदधा पत्करला नाही. इंग्रजामुळे व्यापार बंद झाल्यामुळे त्या-त्या प्रांतात बंजारा समाज कंटाळून जंगलात, पहाडात, दऱ्याखोऱ्यात स्थायीक झालेली आजही कित्येक तांडे दिसतात. त्याच प्रमाणे

भारतात इंग्रज लोक आल्यानंतर त्यांनी येथे रस्ते, रेल्वे, मोटारीची सोय केली. (भटका समाज - डॉ. अशोक पवार, डॉ. सुनिता राठोड, अतिश तिडके पान क्र.२६)

इ.स. १३९६ ते १८९६ या प्रदिर्घ काळात बंजारा लोक व्यापार-व्यवसायामध्ये गुंतलेले होते. भटकत राहणे हा बंजारा समाजाचा स्थायीभाव होत इ.स.१९६१ मध्ये शासनाने बंजाराचा समावेश भटक्या जमातीत करून त्यांच्यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी वेगवेगळ्या सवलतीच्या घोषणा केल्या.

व्यापारासाठी भटकत असतांना रात्रीच्या वेळी गावाबाहेर मुक्काम करित असत नेमके त्याच दिवशी हे भटके थांबलेल्या गावात जर चोरी झाली तर गावाबाहेरील व्यक्ती कोण होते? त्यांच्यावर संशय घेण्यात येत असे पोलीस सहज चौकशीला गेल्यावर योगायोगाने हे भटके त्याच रात्री पुढल्या मुक्कामी गेलेले असत. ब्रिटीश पोलीस संशय बळाल्यावर ते भटक्याचा मागोवा घेत त्यांच्या नविन मुक्कामावर जाऊन पोलीसी खाक्या दाखवायचे, दमदाटी करणे, मारहाण करणे, कारावासाची धमकी देणे आदी जाचामुळे आधिच गरिबी, दरिद्री, भुमिहिन, लाचार, अशिक्षित, कोणचेही पाठबळ नसलेले, पोलीशी खाक्यासमोर न केलेल्या गुन्हाची जाचातून मुक्कतेच्या आशेने कबूली घ्यायचे असे सातत्याने घडत असल्याने इंग्रजांनी १८७१ मध्ये या भटक्या जमातीत गुन्हेगार जमाती म्हणून त्यांच्या कपाळावर कायमचा शिक्का मारून ठेवला. या एका कलंकित शिक्यापायी या जमाती सतत दहशतीखाली समाजजीवनापासून दूर व अलिप्त राहू लागला ३१ ऑगस्ट १९५२ रोजी पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी "कोणतेही मुल आईच्या पोटातून गुन्हेगार म्हणून जन्माला येत नाही. " असे उदार संसदेत काढले आणि ब्रिटीशांनी भटक्यांच्या कपाळावर मारलेला गुन्हेगार जमातीचा शिक्का कायमचा पुसून टाकला " विशेषमुक्त " म्हणजेच विमुक्त ही नविन संकल्पना तेव्हापासून उदयास आली.

भटक्या विमुक्त जमाती कलम ३४२ नुसार भटक्या विमुक्तांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी सवलती देण्यांची स्वतंत्र घटनात्मक सूची करण्यात आली नाही. त्यामुळे देशातील भटक्या विमुक्त वेगवेगळ्या मागास सुचीमध्ये समाविष्ट करण्यात आले. भटक्या

विमुक्त जमातींना घटनात्मक सवलती मिळाल्या पाहिले अशी शिफारस द.क्रिमीनल ट्राईब इन्क्वायरी कमेटी १९४७, भारत सरकार द क्रिमीनल ट्राईब ॲक्ट मुंबई १९३९, काका कालेलकर आयोग १८३०, अतिमागास जातीची नोंद आणि शिफारस १९५५, ॲल्वीन समिती १९५९, डेबर कमिशन १९६०, मंडल आयोगातील एल.आर.नाईक यांची दिसेंट नोंद, तिसरी पंचवार्षिक योजनेच्या शिफारसीची अंमलबजावणी झाली नाही.(भटका समाज - डॉ.अशोक पवार, डॉ.सुनिता राठोड, अतिश तिडके पान क्र.३०)

ऊसतोड कामगार हा परभणी जालना, हिंगोली, बीड, व औरंगाबाद जिल्ह्यातील काही तालुक्यातील बंजारा कुटुंब मोठ्या संख्येने ऊसतोडणी म्हणून साखर कारखान्यात जातात.या ऊसतोडणी कामगारांचा प्रमुख 'मुकादम' असतो.तो या आडाणी कामगारांच्या काही प्रमाणात त्यांच्या मजुरीत दलाली करतो.ऊसतोडणीसाठी जातांना आपला संपूर्ण परिवार सहा महिन्यासाठी बरोबर घेवून जातो.त्याचबरोबर त्यांच्या जवळ असलेले शेळ्या-मेढ्या पण बरोबर नेत असतात.त्यामुळे त्यांची मुले शिक्षणापासून वंचित होतात. ज्यावेळेस कारखान्यांचा ट्रक त्यांना घेण्यासाठी येत असतो त्यावेळेस स्त्री-पुरुष चांगले कपडे घालून तयार असतात.त्यावेळेस ते सहा महिन्यासाठी जाणार म्हणून तांड्यात त्यांच्या विषयी एक भावनिक वातावरण तयार झालेले असते.त्याप्रसंगी काही स्त्रीया गीत गातात.

गाडी रोडेन चालं, याडी लारती रोव

गाडी फडेन जाव, याडी लारेती रोव

साठा तोड जना, याडी रोव

सारी जलमेरो दूख आठवच बायीये

गाडी फडेन जाव बापू लारती रोव

मुले व मुली ऊस तोडण्यासाठी गावातून कारखऱ्याला जातात, त्यांची आठवण आईला येते व आईचे हृदय भरून येते. माझे मुल ऊन, वारा, पाऊस न पाहता ऊसाच्या पाचटाबरोबर राहून ऊस तोडत आहेत. या दारिद्र्याची आठवण होऊन आई रडते.

पोटासाठी सतत भटकंतीमुळे निश्चित राहण्याचा ठिकाण नाही, पोटाबरोबर प्रपंच अन् पोराचं लचांड, सतत भटकत असल्याने मुलाचे शिक्षण नाही. देश नावाचा प्रकार त्यांच्या स्वप्नातही नाही. स्वातंत्र्यात त्यांचा सहभाग नाही, शिरगणतीत त्यांचा समावेश नाही. शासनाचा व त्यांचा संबंध नाही. अशी याच देशातील परंतु इथली नसल्यामुळे ही उपरी झालेली माणसे समाज प्रवाहापासून कितीतरी दूर राहून स्वतःचे वेगळे अस्तित्व आणि जगणं-मरणं गोजारीत कशी- बशी जगत आहेत. या बाबतचे चित्रण अनेक लेखकांनी कथा, कविता, आत्मकथा मधून मांडले आहे. जे वाचल्यानंतर कोणत्याही मनाला पाझार फुटल्याशिवाय राहणार नाही. (विमुक्तजनः आर्थिक सामाजिक आणि शैक्षणिक स्थिती - डॉ. अशोक पवार, डॉ. सुनिता राठोड पान क्र. ३९, ४०)

कोणत्याही विभागाची किंवा प्रदेशाची आर्थिक प्रगती ही त्या विभागातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि लोकसंख्येच्या संख्यात्मक आणि गुणात्मक आकारमानावर अवलंबून असते. लोकसंख्येच्या आकारमानाचा अनेक आर्थिक घटकांशी संबंध असतो. लोकसंख्येचा प्रभाव उत्पादन उपयोग आणि राहणीमान यावर पडत असतो. लोकसंख्येची माहिती जर शासनास असेल तर लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार लोकांना आवश्यक असणाऱ्या सेवासुविधा किती प्रमाणात उपलब्ध कराव्या लागतील, याची कल्पना येते. त्यामुळे त्या दिशेने पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धीकडे पाऊले उचलली जातात. केंद्राकडून राज्यांना मिळणाऱ्या महसूल उत्पन्नाचा लोकसंख्या हा घटक महत्वाचा मानला जातो. लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार कल्याणकारी योजनांची आखणी करावी लागते. तसेच लोकसंख्येच्या मापनामुळे लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी करण्यासाठी शासन दरबारी वेगवेगळे उपक्रम राबवित आहेत.

स्वातंत्र्यानंतरची सातवी जनगणना (२०११) ही जातीनिहाय करण्याचा डॉ. मनमोहनसिंग सरकारने निर्णय घेतला होता. या निर्णयाचे सर्वत्र स्वागत करण्यात आले. कारण प्रत्येक जातीची लोकसंख्या लक्षात घेवूनच आर्थिक तरतूद केल्या जाऊ शकते. परंतु आजतागायात भटक्या विमुक्त जाती पैकी बंजारा समाजाची जनगणना झाली नाही. त्यामुळे लोकसंख्येच्या प्रक्षेपित तंत्राच्या (Projected Population Technique) साहाय्याने १९३१ च्या जातीनिहाय जनगणनेच्या साहाय्याने लोकसंख्या वृद्धीदर लक्षात घेवून आज समाजाची लोकसंख्या किती असेल याचा अंदाज घेतला जाऊ शकतो.

महाराष्ट्रातील बंजारा समाजाची लोकसंख्या १९११ ते १९३१

अनु.क्र.	विभाग	१९११	१९२१	१९३१	२०११	३००१
१	Bombay Presidency	१४५८६	१०९०२५	१४३३१७	१३५७४१६	१७०२८६६५
२	Central Provinces and Berar	१६५०५	१२२९७३	१५५३३५	१०७७९३	८२५९०४५
३	Hydrabad State	४५३२२	२६३८४४	३७१४०२	५७२६९७९	१२४३१२९८२
४	Mysore State	५११६८	५३३००	६३३६८	२५२९४८	१२००४३६
५	Rajputan Agency	३७५७४	३१४३६	३५५४८	९५०४८	२८७३२७
	Total	८३१५५	५८०५७८	७६८९८८	८४४०१७४	१५१०८८४५५

बंजारा समाजाचा दारिद्र्यनामा या ग्रंथामध्ये अशोक पवार यांनी महाराष्ट्रातील बंजारा समाजाची लोकसंख्या १९११ ते १९३१ दर्शविलेली आहे. Hyderabad State सध्याचे मराठवाडा मध्ये बंजारा समाजाची लोकसंख्या सर्वात जास्त आहे. म्हणून बंजारा समाजातील मुले - मुली खेळामध्ये सध्याच्या स्थिती मध्ये काय आहे हे पाहण्यासाठी हा संशोधनाचा विषय निवडण्यात आले आहे. (बंजारा समाजाचा दारिद्र्यनामा डॉ. अशोक पवार, डॉ. सुनिता राठोड पान क्र. २८, २९, ३०.)

शासनाने प्रत्येक तांड्यात ४ थी पर्यंत मराठी प्राथमिक शाळा स्थापन केलेल्या आहेत. परंतु शिक्षणाबद्दलची उदासिनता असल्यामुळे तांड्याचे मुले - मुली शिक्षण घेताना

दिसत नाही याचे कारण बंजारा समाजापर्यंत शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार झालेला दिसत नाही.

निसर्गाचे नियमच आहे की, मानवास हालचाल करण्याची निसर्गदत्त देणगी मिळाली आहे. अशी ही क्रीडा प्रवृत्ती लहान अधिक दिसून येते. मुले कशाशी तरी नेहमी खेळत असतातच लहानपणी क्रीडा प्रवृत्तीचा जोर अधिक असतो. व जसजसे वय वाढत जाते तसतसे खेळ क्रीडा प्रवृत्तीचा जोर कमी होत जाते. मुलामध्ये खेळण्याची कल्पकता तन्मयता मोकळेपणा हा दिसून येतो. मुलाच्या हालचाली या बरोबरच शरीराचे वाढ व विकास अवलंबून असतो. खेळ खेळणे हे मानवाच्या मनाचे व शरीराचा निरोगीपणाचे लक्षण आहे जे खेळत नाहीत किंवा ज्याची शारीरिक वाढ व्यवस्थित झालेली नाही त्यांच्यात मानसिक विकृती होत असते. म्हणूनच मानसशास्त्र दृष्ट्या खेळणे ही अत्यंत नैसर्गिक क्रिया आहे. मानसशास्त्रीय दृष्ट्या मजबूत असणारे खेळाडू आपल्या खेळातील अनुभव आपली कार्यक्षमता वाढवतात. म्हणूनच म्हटले आहे की, क्रिया म्हणजे भावी आयुष्यातील हालचालीची रंगीत तालीमच होय.

खेळ किंवा क्रीडा ही मानवाची जन्मजात एक नैसर्गिक प्रवृत्ती होय. लहान मुलापासून ते वृद्धापर्यंत सर्व स्त्री-पुरुष हे कोणता - ना - कोणता खेळ खेळतच असतात किंबहुना त्यांनी कोणता तरी खेळ खेळायलाच हवा. देश काल व परीस्थिती नूसार कोणता ना कोणता खेळ खेळणे हा मानवाचा स्वभाव धर्मच आहे ही एक मानवाची जीवन गरजच आहे खेळ ही एक कला होय. किंवा ते एक शास्त्र आहे. बालकाच्या शरीराची व मनाची वाढ ही खेळावरच अवलंबून असते. एवढेच नव्हे तर लहानपणापासून ते संपूर्ण आयुष्यभर मानवाचे आरोग्य निरोगी कार्यक्रम सूखी ठेवायचे असेल तर मानवाने शारीरिक हालचाली करणे आवश्यक आहे. मानवच हा शारीरिक शिक्षणाचा गाबा आहे, त्यावर पूढील शिक्षणाचा पाया उभा राहू शकतो.

खेळाचे स्वरूप हळूहळू बदलत असते. कल्पना व जिज्ञासा यावर त्याचा अवलंबून असतो. विद्यार्थ्यांना केवळ पुस्तकी ज्ञान व सांस्कृतिक डोस पाजून चालणार

नाही, तर त्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी शारीरिक शिक्षणावर सूद्धा भर देणे गरजेचे आहे. आत्मविश्वास गमावून बसलेली व्यक्ती, समाज, राष्ट्र, जगाच्या नकाशावरून नष्ट होतील म्हणून शारीरिक शिक्षणाची वाढ व विकास ही काळाची गरज बनली आहे. या संदर्भात खेळविषयी जेम्स रास रॉय असे म्हणतात, "खेळ ही आनंददायी स्फूर्तीदायक व सुजनात्मक हालचाल आहे की, ज्यामध्ये मानवास पूर्णपणे आत्मविश्वास व वाव आहे.

खेळ किंवा व्यायामामुळे शरीरातील विविध स्नायूना हालचाली होतात स्नायू हे मज्जासंस्थेस मिळालेले असतात. त्यामुळे त्याच्या संदर्भ मेंदुशी येतो म्हणजे व्यायामामुळे ज्याकाही हालचाली केल्या जातात त्यामुळे शरीरात उत्साह, निरोगीपणा तयार होण्यास मदत होते. जीवनाचा पाया शारीरिक शिक्षण आहे हा सिध्दता प्रस्थापित झाला आहे. जीवनाचा विकास प्रामुख्याने स्नायू संस्थेमुळे झाला. शरीराची कार्यक्षमता ही मुख्यत. स्नायू संस्थेच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असतो. 'ही. पी. नन च्या मते "खेळ ही व्यक्तीच्या गंभिर प्रकटीकरणाची सुजनात्मक विधायक प्रकिया आहे "

खेळाचे मानवाच्या जीवनात फार महत्वाचे स्थान आहे खेळामुळेच आपआपसातील वैर प्रस्थापित होण्यास मदत होते सामाजिक बांधिलकी वाढीस लागते जाती, धर्म, देश, भाषा याची बंधने तोडण्यास खेळच खूपच उपयुक्त ठरतात समाजात आपली स्वतःची एक वेगळी प्रतिमा निर्माण करण्यास मदत होते आणि खऱ्या अर्थाने सहिष्णूता व मानवता याची ओळख घडते.

खेळामुळे शरीर निरोगी, निर्विकार बनते योग साधनेत मन निर्विकार होणे, अत्यंत महत्वाची कामगिरी आहे. आरोग्य विज्ञानात सांगितले आहे, केवळ शरीरातील इंद्रिय, अवयव चांगल्या स्थितीत असणे व शरीराला कोणतीही व्याधी नसणे एवढेच नव्हे तर ती इंद्रिये व अवयव जास्तीत जास्त कार्यक्षम असणे अत्यंत आवश्यक आहे त्यामुळे मन प्रसन्न उत्साही व कार्यक्षम राहते 'चांगल्या शरीरात चांगले मन असते., "ही युक्ती प्राप्त होते. गूलीक असे म्हणतात "मोकळ्या वेळी आपल्या आवडीची कोणतीही क्रिया करून मनास व शरीरास गूतंविण्याची क्रिया म्हणजे खेळ"

मानवी जीवनामध्ये खेळांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. खेळामुळे प्रबोधन व उद्बोधनही घडते. खेळाचे महत्त्व सांगताना ऑक्सफर्ड कोशात म्हटले आहे की, "क्रीडा म्हणजे स्पर्धात्मक खेळ तसेच शारीरिक रंजनासाठी कामाचा त्यात समावेश होतो." (ऑक्सफर्ड शब्दकोश)

"क्रीडा स्पर्धा या रंजन व आनंदासाठी आयोजित केल्या जातात त्यात नित्याच्या रुक्ष जीवनापेक्षा थोडे वेगळे उपक्रम अपेक्षित असते. (ऑक्सफर्ड शब्दकोश) खेळाचा इतिहास अत्यंत प्राचिन आहे. खेळ ही एक सहजप्रवृत्ती आहे. मानव तसेच प्राणीमात्रातही क्रीडा ही एक मुलप्रवृत्ती होय. खेळांचा इतिहास मानवी जीवनाइतकाच प्राचीन आहे. (पांडेय लक्ष्मीकांत १९८१) मानवी जीवनामध्ये खेळाचे महत्त्व सांगताना म्हटले आहे "खेळामध्ये रमणीयता व आनंदाला महत्त्व असते" अर्थवेदात अशा श्रेष्ठ आनंदासाठी प्रार्थना करण्यात आली आहे. (अर्थवेद) प्राचीन वेदकाळापासून भारतीयांनी खेळांचे महत्त्व जाणले होते. क्रीडा, खेळ व लिला हे शब्द परस्परपुरक आहेत. क्रीडा हा शब्द विविध रंजक कार्यासाठी वापरला जातो. वेदात सुर्यसुस्ती करतांना असे म्हटले आहे की, "हे सुर्या ! तू बालकाप्रमाणे क्रीडा करत सागरास पार करतोस" (पांडेय लक्ष्मीकांत १९८१) यातील अतिशोक्तीचा भाग वगळता सौंदर्याभावना लक्षात घेतली पाहिजे. जर खेळ हा संयुक्त धातूपासून बनलेला शब्द मानला असता तो "ख" आणि "ईल" यापासून बनला आहे. (पांडेय लक्ष्मीकांत १९८१) याचा अर्थ आकाशातील संचार म्हणजे फिरणे, उड्या मारणे, भ्रमंती करणे असा होतो. "क्रीडा हा शब्द क्रि+ईड = क्रीडा असा बनला आहे ". याचा अर्थ कर्मप्रवृत्ती किंवा आदान प्रदान करण्याची भावना असा होतो. क्रीडा शब्दात पारंपारीक आनंदभाव गूहित धरला आहे? ऋग्वेदामध्ये अश्वक्रीडा ही कल्पना मांडण्यात आली आहे. (ऋग्वेद)

मुले खेळतात का ? त्यांना गमंत वाटते म्हणून, आनंद मिळतो म्हणून, मुलांनी खेळावे कश्यासाठी ? आणि किती वेळ ? खेळावे ते आनंदासाठी आणि तो मिळतो तो पर्यंत खेळामुळे आणखी काही मिळते का ? खेळामुळे व्यायाम घडतो, आरोग्य सुधारते,

शारीरिक हालचाली सरळतेने घडू शकतात. पण प्रत्यक्षात असा खेळाचा फारसा विचार केला जात नाही. काही जण खेळाकडे प्रसिद्धीचे व मिळकतीचे साधन म्हणून पाहतात. खेळ ही एक गरज आहे. हे कोणाच्या लक्षात येत नाही.

खेळाचे स्वरूप हळूहळू बदलत असते. कल्पना व जिज्ञासा यावर त्यांचा विकास अवलंबून असतो. विद्यार्थ्यांना केवळ पुस्तकी विद्या आणि सांस्कृतिक डोस पाजून चालणार नाही, तर त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी खेळ खेळणे गरजेचे आहे.

आजचा विद्यार्थी हा भारताचा भावी आधारस्तंभ होय. तो शरीराने अशक्त असला तर तो एवढ्या राष्ट्राचा भार पुढे होऊन वैज्ञानिक, राजकीय आणि सामाजिक स्पर्धेत कसा पेलू शकेल ? तो बुद्धिमान असावयास पाहिजे. कित्येक विद्यार्थी ज्ञान मिळविण्याकरीता पुस्तकी किडे बनतात. केवळ पुस्तकी पंडीत बनतात. निरनिराळे खेळ खेळत असतांना विद्यार्थ्यांना आपल्या बुद्धिचा उपयोग मोठ्या कौशल्याने करता येतो. विद्यार्थी हा दिवसभर शाळेत शिकतो. संध्याकाळपर्यंत तो अगदी कंटाळून जातो. त्याचा हा थकवा दूर करण्याचे एकमेव साधन म्हणजे खेळ होय. मोकळी, ताजी व खेळती हवा असलेल्या मैदानात तो आल्याबरोबर त्याचा थकवा नाहीसा होतो. आणि खेळ खेळवयास जेव्हा सुरुवात होते तेव्हा त्याच्या शरीरात एक नवीन शक्ती संचार करते. म्हणजे शरीर संपत्तीसाठी प्रत्येक विद्यार्थ्याने खेळायलाच हवे. शरीर सुधारण्याचे अनेक मार्ग आहेत ते म्हणजे व्यायाम करणे, पोहणे, समतोल आहार घेणे, पण केवळ शरीर संपत्तीसाठीच खेळ खेळायला हवे का ? विद्यार्थी खेळ खेळत असतांना त्याला स्वतःच्या बुद्धिचा वापर करण्याची संधी मिळते. काय केले असता दुसऱ्या संघाचा पराभव होईल असा विचार करून तो जिद्दीने खेळतो. खेळ खेळत असतांना आम्ही सर्व एक आहोत अशा एकीच्या भावना रुजवायला पाहिजे. खेळ हा शिस्त व नियमांचे पालन करून खेळवयाचा असतो. शिस्त व नियमांचे पालन करणे, नियम मान्य करणे, मोठ्यांना मात देणे या गोष्टीचे बाळकडू मिळते कशातून? खेळामधूनच खेळामध्ये आनंदाचे व खेळीमेळीचे वातावरण असते. त्यात खिलाडूवृत्तीचा आनंद भरलेला असतो आणि हा आनंद फक्त खेळातूनच

विद्यार्थ्यांना मिळतो. खेळातून विद्यार्थ्यांच्या विध्वंसक प्रवृत्तीचे पलायन होते. खेळामध्ये जय-पराजय हा ठरलेलाच असतो, जर आपल्याला विजय मिळावा तर आपण मोठयाने ओरडतो व आनंद व्यक्त करतो, अशा प्रकारे सुख दुःख किंवा जय-पराजय हा खेळातून आपोआप शिकता येते. खेळामुळेच 'हे विश्वची माझे घर' या विशाल बंधुत्वाची भावना प्रत्येकाच्या मनामध्ये रुजते. याच कारणामुळे तर आज आम्हांमिळक खेळांच्या स्पर्धा होतात.

“बंधनविरहित, स्वातंत्र्यपूर्व, आनंददायी जन्मजात स्वाभाविक व आत्मप्रगटीकरणाला वाव देणारी सृजनात्मक अशी शारीरिक व मानसिक प्रक्रिया म्हणजे खेळ होय” (सिरसाठ एस. २००१) खेळामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्त चारित्र्य, आचरण, सहानुभूती, श्रद्धा, निष्ठा, वक्तशीरपणा, निर्णयक्षमता, नेतृत्वगुण, निर्णयशक्ती या गुणांचा विकास होतो. निरोगी व सशक्त तरुणच एक निरोगी व सदृढ सशक्त अशा समाजाची निर्मिती करू शकतो आणि या तरुण पिढीत आरोग्य, सदृढपणा जर तयार करावयाचा असेल तर त्यासाठी महाविद्यालये महत्वाची भूमिका पार पाडू शकतात. महाविद्यालयातील विविध खेळ, स्पर्धेमुळेच आपले युवक शारीरिक दृष्टीने सदृढ मानसिक दृष्टीने सशक्त सामाजिक दृष्टीने बलवान बनतील व एक नव्या आधुनिक भारताची निर्मिती करतील यात शंका नाही म्हणून विविध खेळ क्रीडा स्पर्धा हे आपल्या पारंपारीक शिक्षणाचा एक अविभाज्य भाग बनणे अगत्याचे होय. किंबहुना तो त्यांचा एक मुलभूत मानवी हक्कच होय.

खेळाकडे मनोरंजक व स्पर्धात्मक भावनेतून पाहिले जाते. मनुष्याचे दैनंदिन जीवन दिवसेंदिवस स्पर्धात्मक होत चालले आहे. या यांत्रिकी युगात मानवाची कामे लवकर होत असल्यामुळे त्यांच्या जवळ रिकामा वेळ अधिक असतो. या वेळेचा उपयोग खेळासाठी केल्यास व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होईल त्यामुळे मनुष्य आनंदीत होऊन आपले जीवन चांगल्या प्रकारे व्यतीत करेल. खेळामुळे मनुष्याचे जीवन सुखी, आनंदी, उत्साही बनते समाजात कशा पद्धतीने वागावे याची जाण त्यांच्या अंगी निर्माण होते. खेळामुळे मनुष्याच्या अंगी आपलेपणाची भावना, संघवृत्ती, एकमेकांना सहकार्य करण्याची वृत्ती, बंधुत्वाची

भावना, विचार करण्याची वृत्ती, खिलाडूवृत्ती, मोठ्याविषयी आज्ञाधारकता, देशप्रेम, चारित्र्यविषयी विकास साधण्याचे काम खेळाडूमुळे होते. प्रगत देशात खेळ खेळत नसलेल्या व्यक्तींच्या अंगी कोणती ना कोणती विकृती आहे असे समजले जाते. त्यामुळे त्या देशात खेळांसाठी मुलांना भरपूर सुविधा पुरवून प्रवृत्त केले जाते.

लोकमान्य टिळक यांनी सुद्धा शरीर सदृढ करण्याचा काळ हा विद्यार्थी जीवनातच आहे असे समजून शरीर संपत्ती संपादन केली. आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य घडवून आणावयाचे असेल तर खेळ हे एक महत्वाचे साधन आहे म्हणूनच अभ्यासाइतकेच खेळाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. खेळांना माणूस जग विसरतो तसे कामाच्या वेळी त्याला खेळ विसरता आले पाहिजे पण तसे होत नाही. खेळाच्या मुळ हेतू नजरेआड होतो. त्याला कधी स्पर्धेचे तर कधी सामन्याचे रूप येते. त्यातल्या आनंद ओसरतो आणि चढाओढीच्या वाटेने हारजीत हा मंत्र जपत माणसे कलहाच्या प्रांगणात प्रवेश करतात. खेळाची एक नशा असते त्यात नैपुण्याची ओढ असते. व्यक्तीगत प्राविण्याची आकांशा असते पण खेळात जेव्हा इर्ष्या निर्माण होते, पदके, पारितोषीके व धनलाभ अशी क्रीडाबाह्य मूल्ये निर्माण होतात तेव्हा खेळामुळे फायद्यापेक्षा तोटे अधिक होतात. खेळाचे रूपांतर मोहात किंवा व्यसनात होऊ शकते. त्याची परिणती कार्य कौशल्यात न होता एक प्रकारच्या कायमस्वरूपी पाशात होऊ शकते. अभ्यासाचे, कर्तव्याचे विस्मरण घडविणारा खेळांचा अतिरेक टाळला पाहिजे. खेळाचे मुळ प्रयोजन जाणून घेतले पाहिजे.

विद्या मिळवितो तो विद्यार्थी, विद्यारूपी असल्यास शरीर हे उत्तम असायलाच हवे. ज्ञानासारखे पवित्र या जगात दुसरे नाही. असे हे पवित्र ज्ञान मिळवायचे असल्यास जिज्ञासा व उत्तम मन असावयास पाहिजे ते विखुरलेले नको. त्याला नवीन नवीन उत्तम विचारांचे खतपाणी दिले पाहिजे. आणि असे विचारांनी ओथंबलेले उत्तम मन हे फक्त सदृढ शरीरातच वास करते. "Sound Mind in Sound Body "

"आजच्या विज्ञान युगात ज्ञानाचा प्रचंड स्फोट झाला आहे. सगळ्याच क्षेत्रात ज्ञानाची क्षितीजे विस्तारीत होत आहेत. त्या सर्वांचे ज्ञान मिळविणे आपणास अशक्य

नाही. अद्यावत ज्ञानाच्या आभावी आधुनिक युगात माणूस टिकाव धरूच शकत नाही.' (बापट भा. गो. १९९८) समाजात खेळाला विविध प्रकारे महत्व आहे. खेळ हे आपल्या सुप्त भावनांना प्रगट करण्याचे प्रभावी माध्यम आहे. खेळामुळे मानसिक ताण तणाव कमी व्हायला मदत होते. खेळ मानसातील वैयक्तिक कौशल्यात वाढ करतात. खेळ माणसातील सामाजिक तत्वांचा विकास करून समाजभिमुख बनवतात. खेळ आपल्या मनातील एकात्मकतेची भावना वाढवून माणसांना एकत्र आणण्यास कारणीभूत होतात. खेळ आपल्या मनात यशस्वीतेची भावना निर्माण करतात. व जीवनात जिंकण्याची ताकद तयार करतात. त्यामुळे खेळाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. कारण त्यामुळेच सुखी व समाधानी समाजाचे स्वप्न पूर्ण होऊ शकते. "ज्या देशातील मुले खेळवयाच्या वयात खेळ खेळत नाही क्रीडांगणावर जात नाहीत त्या देशात नेतृत्व उदयाला येत नाही. त्या देशाची कोणत्याही क्षेत्रात खऱ्या अर्थाने प्रगती शक्य नाही." (जर्दे श्रीपाल १९९५) अशा प्रकारे खेळाला अनन्यसाधारण महत्व आहे.

खेळ हे साधन आहे आपल्या जीवनाचा, वयाचा, परिस्थितीचा, एकूण विचार मनाशी करून आपल्याला खेळ निवडता आला पाहिजे. खेळ हा मैदानावरचा परमार्थ आहे. शरीर हे धर्म साधन समजून तो विवेकपूर्ण आचरणात आणता आला पाहिजे. क्रीडा विवेक ही एक समाजाची गरज आहे. विदेशी खेळ खेळण्यासाठी भरपूर पैशाची गरज असते परंतु भारतीय खेळ हे कमी खर्चात खेळता येतात. विदेशी खेळाला किमंती साहित्य लागते ते आपल्या सारख्याला परवडणारे नाही याचा विचार करून आपल्या पूर्वजांनी भारतीय खेळ अशा प्रकारे तयार केले की, कमी खर्चातही खेळता येतील.

क्रीडांगण ही राष्ट्रीय एकात्मतेची आणि सांघिक भावनेचे प्रतिक मानले जातात. खेळ हे जाती, धर्म, रंग, भाषा, प्रदेश अथवा कोणत्याही विषमतेला थारा देत नाही म्हणून अशा खेळांतून सौंदर्याची झलक झलकू लागतांना दिसते. क्रीडा प्रकारातील एखादी अशी कामगिरी ज्यातून सौंदर्य प्रतीत होत असेल आणि ती करणारा क्रीडापटू म्हणजे कलावंत त्या कृतीशी एकनिष्ठ होतो त्यातूनच त्याचे कौशल्य, ती कृती करण्याची प्रेरणा शक्ती

आणि अखेर चातुर्य केंद्रित झालेले दिसते. खेळाचे सौंदर्यशास्त्र १७५० मध्ये अस्तित्वात आले. या सौंदर्यशास्त्रात खेळाडूने केलेल्या एखाद्या खेळाची निवड, यातील कल्पकता आणि तन्मयतेने साकार केलेली कामगिरी यांची सांगड या कलाकृतीत झालेली असते. शास्त्रशुद्ध पद्धतीने मारलेला स्क्वेअर ड्राईव्ह, कलात्मक सुर, शास्त्रशुद्ध पद्धतीचे लॅडिंग, सुर मारून पकडलेला झेल, अप्रतिम फिल्ड हे सर्व बघतांना प्रेक्षकांची पंचेद्रिये एकत्रित झालेली असतात. त्यातून प्रेक्षकांना मिळणारा आनंद अतुलनिय असतो हा संवेदनशील प्रतिसाद म्हणजेच खेळाडूंचा त्या कामगिरीतून मिळणारा आनंद जो पर्यंत सौंदर्याचा मनाशी संबंध प्रस्तापित होत नाही तो पर्यंत क्रीडापटूच्या कल्पक कामगिरीतील सौंदर्य दिसत नाही. क्रीडा सौंदर्य कलेची सांगड घालण्यासाठी प्रमाणबद्धता म्हणजेच मानसिक संतुलन आवश्यक असते. क्रीडापटूच्या त्याची कामगिरी आणि प्रेक्षक या जोडीचा संबंध सौंदर्य शास्त्रात येतो. प्रेक्षकांच्या संदर्भात सांगावयाचे म्हणजे जो पर्यंत सौंदर्याचा मनाशी भावनिक संबंध जुळून येत नाही तोवर त्या क्रीडापटूच्या कामगिरीतील सौंदर्य दिसत नाही यासाठी मुक्तपणे खेळण्यात एक वेगळ्या आनंदाची अनुभूती असते. अशा मुक्त क्रीडांगणात वयोमर्यादेचे बंधन नसते. त्यातूनच एक निखळ आनंद मिळत असतो. शेवटी त्यातून रंजनही होते.

खेळ हा सर्वाकरता असतो खेळातून आनंद मिळणे त्यातून समाजाला पोषक असे सदगुण निर्माण होतात. सांघिक भावना, क्रीडावृत्ती आणि बंधूत्वाची भावना निर्माण करण्याचे क्रीडांगण हे व्यासपीठ आहे. भावनिक विचारांचा व्यक्त करण्यासाठी संधी मिळाली नाही तर मनुष्य समाजापासून वेगळा होतो. शेवटी त्याच्या त्या एकाकीपणामुळे आत्महत्येला प्रवृत्त होतो. जलतरण, केंद्र, व्यायामशाळा आणि मैदानी स्पर्धांची धावपटी यांच्याकडे प्रयोगशाळा म्हणून बघण्यात येते.

खेळाच्या सहभागातून खरी लोकशाही मूल्ये जतन होतात. स्वातंत्र्य, समता व बंधूता न्याय तत्वे जोपासली जातात. बंधूभाव, संघभावना, एकता, नेतृत्व सहजीवनातून सहकार्य वाढीस लागते. उत्तम नागरीकत्व व चारित्र्याची वाढ होते. सहज प्रवृत्तीचे उन्मयन

होते. युद्ध प्रवृत्ती सारख्या प्रवृत्ती नष्ट होतात. देशाबद्दल सेवाभाव, निष्ठा, स्वालंबन, तत्परता, निरीक्षण शक्ती, प्रसंगावधान चातुर्य, कल्पकता, समतोलवृत्ती मनाचा खंबीरपणा, शिस्त, समायोजन, साहस, सचोटी, धाडसीवृत्ती, खेळाडूवृत्ती इत्यादी गुणांचा विकास होतो. शिवाय राष्ट्रातील होणारे अंतर्गत कलह नाहीसे होण्यास या खेळाची मदत होते. वर्णभेद, धर्मभेद, प्रांतभेद, जातीभेद, भाषीकभेद, कमी होण्यास आपण सर्व एक आहोत ही भावना वृद्धिंगत होऊन राष्ट्रकार्यास हातभार लावतो.

खेळ हा मानवाच्या विकासाच्या प्रक्रियेचा महत्वाचा भाग झाला आहे. त्यामध्ये भिन्न क्रीडा प्रकार असले तरी बालोपासना मनोरंजन हे समान घटक दिसून येतात. ,खेळ वैयक्तिक जीवनासाठी फार आवश्यक आहेच राष्ट्र सामाजिक स्वास्थासाठी ते महत्वाचे आहे. कारण निरोगी समाजात कलह, मतभेद, भांडणे कमी होतात व ते राष्ट्र उन्नतीसाठी उपयोगाचे असते. तंदूरुस्त नागरिक राष्ट्राचे उत्पन वाढविण्याचे उपयोगाचे असतात म्हणून खेळाच्या माध्यमातून समाजातील प्रत्येक नागरिकास सदृढ निरोगी ठेवता येते. क्रीडांगण हे जय पराजय योग्य वृत्तीने स्वीकारण्याचे मनमोकळे करण्याचे, खिलाडी वृत्ती स्वीकारण्याचे महत्वाचे स्थान आहे. माणसाचा स्वभाव घडण्याची प्रक्रिया त्याला समाजाभिमुख करण्याची प्रक्रिया मैदानावर साधता येते व त्याच बरोबर मानवाला आवश्यक असलेल्या शारीरिक क्षमता विकसित करता येतात.

जीवनात खेळाला अनन्यसाधारण असे महत्व आहे. त्याचे अनेक फायदे आहेत परंतु खेळात सहभाग न घेतल्यामुळे मुलांना या फायदापासुन वंचित व्हावे लागते म्हणून विद्यार्थी खेळात सहभाग का घेत नाही या समस्याचे कारणमिमासा करणे उपयुक्त ठरणार आहे.

भौगोलिक स्थिती

महाराष्ट्र राज्यातील औरंगाबाद विभागात हिंगोली जिल्हा आहे .हिंगोली हा जिल्हा

राज्याच्या आग्नेय भागात वसला आहे' हिंगोली जिल्हामध्ये कळमनूरी तालूका आहे. कळमनूरी तालूक्याच्या पुर्वला यवतमाळ जिल्हा व नांदेड जिल्हाच्या सिमा आहे. पश्चिमेला जालना जिल्हा व परभणी जिल्हा आहे उतरेला बूलढाणा जिल्हा व वाशिम जिल्हा आहे तर दक्षिणेस नांदेड जिल्हा व परभणी जिल्हा आहे . कळमनूरी तालूक्यातील उत्तरेकडील व पश्चिमकडील हा प्रदेश डोंगरानी व्यापलेला आहे या डोंगररांगानी व टेकड्यानी म्हणून कळमनूरी ओळखले जाते या भागात मैदानी प्रदेश सूद्धा व्यापलेला आहे या तालूक्याचे हवामान सर्वसाधारण उष्ण व कोरडे आहे. पावसाळ्यात मात्र ते उष्ण व दमट असते. तालूक्यात बहुतांश पाऊस नैश्रत्य मोसमी वा-यापासून जून ते सप्टेबर या काळावधीत पडतो ऑक्टोबर ते डिसेंबर या कालावधीत परतीच्या प्रवासात ईशान्य मोसमी वारे मूळे येथे थोडासा पाऊस पडतो. ज्या ठिकाणापासून हिंगोली जिल्हयाची सुरुवात होते त्या ठिकाणापासून पैनंगानदी पश्चिमेकडून पूर्वेस वाहत जाते , या नदिवर मराठवाडा आणि विदर्भ यांची सिमा ठरली आहे. सहलासाठी व महत्वाचे ठिकाण औढानागनाथ उर्ध्व पैनंगंगा प्रकल्प उजवा कालवा कडपदेव गावाला लागून आहे. औढानागनाथ बारा ज्योतिर्लिंगा पैकी महादेवाचे एक ज्योतिर्लिंग आहे हे मंदिर मराठवाडयातील सर्वात्कृष्ट मंदिर आहे तसेच कळमनूरी हे तालूक्याचे मुख्य ठिकाण असून येथे 'लमान देव रामसगसाथ महाराज' याचे जागृत देवस्थान आहे. या 'लमान' देवाची यात्रा महाशिवरात्रीच्या नंतर पाच दिवसानी भरते .

१ . २ तात्वीक कारण मिमांसा

मराठवाडा १९६० ते २००० या काळात प्राथमिक, माध्यमिक, व उच्च शिक्षणाने वाढले आहे.परंतू शिक्षणाची गुणवता मात्र वाढलेली नाही गेल्या तीन दशकांत साक्षरता फक्त ८ ते १० टक्कांनी वाढलेली आहे. तथापी बंजारा समाजातील साक्षरता मराठवाडयात खूपच कमी आहे . अलीकडे शाळा-महाविद्यालयातून बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांची संख्या ब-यापैकी असल्याचे चित्र नागरी व अर्धनागरी भागांमध्ये दिसून येत. ग्रामीण-भागात मुलीच्या शिक्षणाच्या संदर्भात असमाधानकारक चित्र दिसत येते आहे.

अजूनही बंजारा समाजाच्या विकासाविषयीचा दृष्टिकोन मर्यादित असल्याचे जाणवते सामान्यता शिक्षणाच्या बाबतीत हळूहळू प्रगती होत आहे. शारीरिक शिक्षणाच्या बाबतीत बंजारा समाजाचा प्रतिसाद कसा आहे. किती बंजारा समाजातील मुले-मुली क्रीडा स्पर्धात भाग घेतात कोणत्या क्रीडा प्रकारामध्ये मूले-मूली जास्त सहभाग असतो या आणि असाच प्रकर्षाने जाणवणा-या प्रश्नांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रश्नावर उपाय सूचविण्यासाठी संशोधन करण्यासाठी प्रस्तूत विषयाची निवड केली आहे . तालूका / जिल्हा / विभाग , क्रीडा स्पर्धामध्ये मुले-मुली अल्प सहभाग ही बाब शैक्षणिक व्यवस्थेच्या परिपाक होय कारण जर प्राथमिक स्तरावर मुले-मुली चा पूरेसा सहभाग नसेल तर तो पूढे महाविद्यालयात कसा वाढेल या संदर्भात भूंजगराव कूलकर्णी म्हणतात की, 'मराठवाडातील प्राथमिक शाळामधून प्रवेश घेणा-या मुले-मुली लोकसंख्येशी दर हजारी प्रमाण व इतर विभागाच्या तूलनेने कमी आहे, पहिली पासून चौथिपर्यंत व पाचवी पासून दहावी पर्यंत शाळेत टिकून राहणा-या मुला-मुलीचे प्रमाण इतर भागाच्या तूलनेने सर्वात कमी आहे. दहावीच्या परिक्षेस बसणा-या मुला-मुलीचे प्रमाण कमी आहे व परिक्षेत बसलेल्यातून पास होणा-यांचे प्रमाणही कमी आहे म्हणजे शाळातून विद्यार्थ्यांचे प्रमाण कमी गळती मोठी व नापास होणा-यांचे प्रमाण देखील मोठे ही आज मराठवाडयातील प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाची अवस्था आहे. कारण बंजारा समाजातील मुले-मुली चा शिक्षणातील मुले-मुली चा सहभाग वाढला तरच त्यांचा क्रीडा स्पर्धातही सहभाग वाढू शकतो. या सर्व चर्चावरून हे स्पष्ट होते की कळमनूरी तालूक्याचे मागासलेपणा आणि त्यांचे सामाजिक, शैक्षणिक प्रगतीकडे झालेला दूर्लक्ष हे होय. डॉ. सुधा काळदाते, 'sport has not been very much developeed field in higher education level'' उच्च शिक्षण क्षेत्रात अपवाद वगळता मराठवाडयात क्रीडा क्षेत्राचा विकास झालेला नाही. प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा, उच्चमाध्यमिक शाळा शिक्षणाची झरे म्हणून ओळखली जातात. सृजनशिल नागरिक/समाज घडविण्यात माध्यमिक शाळा, उच्चमाध्यमिक याचे शिक्षण फार मोलाचे आहे. त्यामूळे माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थांचाच विचार करण्यात आलेला आहे. माध्यमिक व

उच्चमाध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी हे शरीराने मनाने व वयाने किशोर अवस्थेतून युवक अवस्थेत जात असतो या शिकावू वयात अशा विद्यार्थ्यांस या पातळीवर जशि मिळेल त्या दिशेकडे जात असतो.

१.३ शीर्षक

“कळमनूरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजातील विद्यार्थींचा खेळातील सहभाग व कामगिरी -चिक्किसक अभ्यास” ही समस्या मांडण्यात आली आहे.

१.४. समस्याचे स्पष्टीकरण

कळमनूरी तालुक्यातील बंजारा समाज आहे कळमनूरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळामधील बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग किती प्रमाणात आहे. व कोणकोणत्या खेळात कोणत्या स्तरापर्यंत आहे. त्याची तालूका, जिल्हा, विभाग, राज्य, राष्ट्रीय, स्तरावर कामगिरी काय आहे हे अभ्यासण्यासाठी हे संशोधकाने या समस्याची निवड केली आहे.

१.४.१ संकल्पनात्मक विश्लेषण

सर्वात जास्त युवा शक्ती असणारा देश म्हणून भारताकडे पाहिले जाते. या युवकांना अधिक सामर्थ्यशाली बनविण्यासाठी शारीरिक शिक्षणाशिवाय उपाय नाही या युवाशक्तीचा पाया मजबूत घडविण्यासाठी माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील शारीरिक शिक्षण महत्वाचे आहे. कारण या आवस्थेतच विद्यार्थी सर्व प्रकारचे ज्ञान ग्रहण करू शकतो. त्याची विशिष्ट ओढ एका खेळाकडे होत जाते आणि त्यात तो प्राविण्य संपादन करतो. म्हणूनच याठिकाणी माध्यमिक शाळेतिल बंजारासमाजामधिल खेळामध्ये सहभाग व कामगिरीचा खेळामधिल विकास हा विषय निवडीला आहे आजवर त्यातील अडचणीचा सखोल अभ्यास झाला नाही म्हणून माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतिल

खेळाचा विकास सहभाग व कामगिरी त्यांच्या समस्या त्यावर उपाय सुचविण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन समस्या निवडण्यात आली आहे.

१.४.२. गृहितके

१. कळमनुरी तालुक्यातील बंजारा समाजाच्या विद्यार्थ्यांचे माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेत शिकण्याचे प्रमाण जास्त आहेत
२. विद्यार्थ्यांना शाळेमध्ये विविध खेळ शिकविले जातात .
३. बंजारा समाजातिल विद्यार्थी खेळात सहभाग आहे.
४. बंजारा समाजातिल विद्यार्थ्यांचे खेळात कामगिरी कमी प्रमाणात आहे.

१.४.३. व्याप्ती व मर्यादा

१. या समस्याचे अध्ययन कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा मुला-मुली यांच्या पुरतेच मर्यादित आहे.
- २ . या समस्याचे अभ्यास कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक इयत्ता ८ वी ते १२ वी पर्यंत च्या विद्यार्थ्यांपुरतेच मर्यादित आहे.
- ३ . कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचा खेळातील विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग व कामगिरीचा २००९-२०१० या कालावधी पुरता मर्यादित आहे.
- ४ . खेळ- शालेय क्रीडा स्पर्धातील व जिल्हा क्रीडा अधिकारी कार्यालयामार्फत आयोजित केले जाणारे सर्व खेळाचा यात समावेश आहे.
- ५ . संबंधित संशोधन जिल्हा क्रीडा कार्यालयामार्फत उपलब्ध माहितीवरच अवलंबून आहे .
- ६ . संशोधन हे प्रश्नावली/मुलाखतीद्वारे व उपलब्ध संबंधित कार्यालयातून मिळणारी माहितीवरच अवलंबून आहे.

१.४.४. कार्यात्मक व्याख्या

१. शाळा - १.जिल्हा परिषद २. आश्रमशाळा ३. संस्थाच्या खाजगी माध्यमिक शाळा
४. उच्चमाध्यमिक शाळा

२. कळमनुरी तालूका - हिंगोली जिल्हातील कळमनुरी तालुक्यात दोन देवस्थान
आहे. १.नुरीबाबा २. रामसंग सात महाराज कळमनुरीच्या पूर्वला विदर्भाची सिमा आहे.
पश्चिमेस परभणी जिल्हा, उत्तरेस वाशिम जिल्हा तर दक्षिणेस नांदेड जिल्हा आहे.

३. माध्यमिक शाळा - इयत्ता ८ वी ते १० वी पर्यंत शिक्षण दिले जाणारे शाळा
म्हणजे माध्यमिक शाळा

४. उच्चमाध्यमिक शाळा - इयत्ता ११ वी ते १२ वी पर्यंत शिक्षण दिले जाणारी शाळा
म्हणजे उच्चमाध्यमिक शाळा

५. बंजारा समाज -

१. 'गो' म्हणजे गाय 'र' म्हणजे रक्षा गाईगुराढोराची रक्षा करणारे गोर अशी शब्दाची
उत्पत्ती होते. व्यवसाय वरुनच गोर जमात असे नाव पडले.

२. उर्दू शायर -नजीर अखबराबादी यांच्या आध्यात्मक रचनामध्ये बंजारा समाजाच्या
सर्वांगिन गुणांचा उल्लेख आहे .

“सब ढाढ पडा रह जायेगा जब लाद चलेगा बंजारा

छोड पसारा दूनिया का वह लाद चला है बंजारा

तु है लख्खी बंजारा टाण्डा तेरा भारी है

ऐ गाफील मन मे मन रहना तु बहूत बडा बेपारी है

३. सिनेमाच्या गिता मध्ये

“बस्ती बस्ती पर्वत-पर्वत गाता जाये बंजारा लेकर दिलका इक तारा ”

४. श्री गुरुनानक

“बणज करहु बणजारी हो वखरु लेहु सम्हाली ”

५. बंजारा - या शब्दाची आणखी एक प्रकारे उत्पत्ती सांगण्यात येते ती हिन्दी भाषातील ‘बनज ’ या शब्दापासून बंजारा हा शब्द अस्तीवात आलेला आहे अशि ‘ बनज ’ म्हणजे व्यापार , व्यापार करणारा तो बनज

६. संत कबीरच्या काव्यात रचनेतही ‘बंजारा’ हा शब्द आठळतो

“ओढन मेरा नाम, मै राजरी का बनजारा

राम नाम की कर हु वणिजिया, हरी मोत हरवारा है

कानि तराजु सेर त्रिपौआ, तूर्कीन ढोल बजाई है

कहे कबीर सुनो हो संन्तो गोर चले जहाँ जाई हो ’

६. खेळ -

१. “बंधन विरहीत, स्वातंत्र्यपूर्ण, आनंददायी, आवडीची, जन्मजात, स्वाभाविक व आत्मप्रगटीकरणास वाव देणारी सृजनात्मक (विधायक) अशी शारीरिक व मानसीक प्रक्रिया (कृती,हालचाल) म्हणजे खेळ होय.”

२. मॅकडुगलच्या मते “ खेळ ही एक स्वाभाविक जन्मजात सामान्य प्रवृत्ती आहे. त्यातआनंद स्वच्छदता व स्फूर्तीदायक व्यक्ती संरक्षण वाढ आणि विकास यासाठी खेळ ही एक महत्वपूर्ण आवश्यक बाब आहे .”

७. सहभाग

“ खेळाडुनी विविध खेळामध्ये खेळाडूने उत्सर्फुतपणे घेतलेला भाग ”

८. कामगिरी

“ खेळातील सहभागातून प्राप्त विशिष्ट स्थान, प्राविण्य म्हणजे कामगिरी होय ”

१.५. समस्याचे महत्व -उपयोगिता व उपयोजन

मनुष्य आपल्या आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी आपल्या परीने सतत प्रयत्न करीत असतो. आवश्यकतापूर्ती झाली नाही तर त्याचा समोर समस्या निर्माण होते. या समस्येचे परिमार्जन करण्यासाठी तो बरिचशी साधनसामुग्री जमा करावी लागते. अनेक अडचणी येत असतात. अर्थात आवश्यकतापूर्तीसाठी मार्गात येणारे अडथळे म्हणजे समस्या होय. संशोधन ज्ञानात जेव्हा पोकळी निर्माण होते तेव्हा त्यांच्या समोर समस्या द्ष्टीगोचर होते. अशा वेळी विचार, तर्क करावे लागतात. ज्ञानात असलेली अचूक कमतरता लक्षात घेऊन त्यास समस्याचे योग्य स्वरूप ठरवावे लागते.

रुमेल या तंज्ञाने म्हटलेले आहे [rummel thinks':high degree of personal interest ' is the primary factor in selecting problem for research]संशोधनाची ज्ञानाजिज्ञासा जाणुन घेण्याची प्रवृत्ती व अभिरुची संशोधन समस्या निवडीतील एक प्राथमिक घटक आहे. संशोधकाच्या अंगी असलेली आवड त्यास संशोधन करण्यास मोठी प्रेरणादायक शक्ती ठरते. जेथे आवड असते तेथे सर्व मार्ग खुले असतात. समस्या सोडविण्यासाठी पूर्ण लक्ष, तन, मन, धनाने प्रयत्न करून ज्ञान जिज्ञासाची पूर्ती केल्या जाते. त्यावरूनच समस्याचे समाधान करून ज्ञान प्राप्त करून घेता येते.

वर्तमान स्थितीत क्रीडा व शारीरिक शिक्षण क्षेत्रात सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने फारच थोडे संशोधन झाले आहे. माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील शारीरिक शिक्षणाचा विकास तेथील शारीरिक शिक्षकांचा व विद्यार्थ्यांचा दृष्टीकोन यांच्यावर आधारित संशोधनाचा उपयोग फारच कमी झालेला दिसतो. यामुळे माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील शारीरिक शिक्षणाची उपेक्षा दिसते. खरे तर विद्यार्थ्यांच्या

जडणघडणीचा पाया प्राथमिक, माध्यमिक, उच्चमाध्यमिक शाळातील शारीरिक शिक्षणाकडे लक्ष देणे जरूरीचे आहे.

बदलत्या जिवनशैली मुळे सर्वसामान्याचे शारीरिक कष्ट कमी झाले आहेत म्हणुन जाणीवपूर्वक विविध हालचाली करुन आपले शरीर सदृढ ठेवणे आवश्यक आहे. बैठे जीवन, बौध्दीक, मानसिक, ताण या सर्वांना यशस्वीरित्या तोंड देण्यासाठी सुदढता व कार्यक्षम शरीर यांची आवश्यकता आहे. पोषक आणि योग्य आहारा विषयी जागरुक असणे संबोधक्षमता, जिवनीविषयी, प्रेम व सौंदर्यदृष्टी असणे निरामय जीवनासाठी आवश्यक आहे.

“ज्या देशातील मुले खेळावयाच्या वयात खेळ खेळत नाहीत क्रीडांगणावर जात नाहीत त्या देशाचे नेतृत्व उदयास येत नाही. त्या देशाची कोणत्याही क्षेत्रात ख-या अर्थाने प्रगती होत नाही. “मराठवाडयाचा उर्वरित भागात विकास दिसतो त्यामानाने कळमनुरी तालुक्यात दिसत नाही उच्चशिक्षणा सारखेच शारीरिक शिक्षण खेळांचा विकास होणे महत्वाचे आहे. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधिल विद्यार्थ्यांचा इतर शिक्षणा बरोबरच शिक्षण व त्याच्यात खेळाचे महत्व रुजविणे आवश्यक आहे.

१.६. उदिष्टे

१. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विद्यार्थ्यांचा सहभाग अभ्यास करणे.
२. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभागचा अभ्यास करणे
३. कळमनुरी तालुक्यातील बंजारा विद्यार्थींना दिल्या जाणा-या खेळातील क्रीडा प्रशिक्षणाचे अध्ययन करणे.

४. कळमनुरी तालुक्यातील बंजारा समाजातील सहभागी खेळाडूच्या खेळातील कामगिरीचा अभ्यास करणे

१.७. चले

अ.क्र	स्वाश्रयी चले	आश्रयी चले
१	कळमनुरी तालुका	बंजारा समाजातील विद्यार्थी
२.	माध्यमिक शाळा	खेळातील सहभाग व कामगिरी
३.	उच्चमाध्यमिक शाळा	
४.	बंजारा समाज	

१.८. परिकल्पना

१. कळमनुरी तालुक्यातील बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग मोठ्या प्रमाणात आहे.

२. कळमनुरी तालुक्यातील बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांची खेळातील कामगिरी सामान्य आहे.

३. ८ ते १० वी विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग मोठ्या प्रमाणात आहे.

४. ११ वी १२ वी विद्यार्थ्यांचा खेळातील कमी प्रमाणात आहे.

५. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेत सोई सुविधा मुबलक प्रमाणात नाहीत.

६. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेत क्रीडा प्रशिक्षण दिले जात नाही.

समस्या प्रश्न

१. माध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजातील मुला -मुलीचा खेळातील सहभाग कसा आहे ते पाहणे

२. उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजातील मुला -मुलीचा खेळातील सहभाग कसा आहे ते पाहणे

प्रकरण - दुसरे

संबंधित साहित्य व गतसंशोधनाचा आढावा

२.१ प्रस्तावना

संशोधनाचा विषय निश्चित केल्यानंतर संशोधकाने आपल्या विषयाच्या संबंधित संशोधनाचा अभ्यास करणे गरजेचे असतो हे संशोधनाच्या दृष्टीकोनातून अत्यंत महत्वाचे ठरते 'कळमनूरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजातील विद्यार्थींचा खेळातील सहभाग व कामगिरी -चिक्तिसक अभ्यास' या अनुषंगाने प्रस्तूत संशोधनासाठी अभ्यास विषयाच्या संलग्नपणे शास्त्रीय घेतला आहे. अभ्यास विषयाचे समालोचन का व कसे महत्वाचे आहे हे सांगतांना नाडगौडे गुरुनाथ म्हणतात "जो अभ्यास विषय संशोधनासाठी जवळ जवळ निश्चित केलेला असतो त्या अभ्यासविषयी संबंधी उपलब्ध असणारे साहित्य वाचणे हे व त्यावर मनन करणे हे महत्वाचे असते. त्यामुळे अभ्यास सवयीच्या समस्ये विषयीच्या विचाराला योग्य वळण मिळत असते." (नाडगौडे गुरुनाथ १९९९)

संशोधन ही एक अशी क्रिया आहे की, ती सतत सुरु असते जी गोष्ट अशक्य वाटते ती आज संशोधनामुळे सत्य भासते आणि तथ्यांचा गंभिरपणे अभ्यास आणि विश्लेषण केले जाते. त्यामधुन प्राप्त झालेले निष्कर्ष समोर ठेवले जातात. एकदा केले गेलेले संशोधन सर्व ठिकाणी सर्व काळात सर्व परिस्थितीमध्ये पूर्णपणे बरोबर राहिल असे नाही याचे कारण मनुष्याच्या निरनिराळ्या कार्यावर बाह्य आणि आंतरिक प्रभाव सतत पडत असतो. त्यामुळेच संशोधन हे एक सतत चालणारे कार्य आहे.

प्रकाशित साहित्याचे सर्वेक्षण आणि समालोचन करण्यामुळे पुढील तीन लाभ होतात.

१. प्रकाशित साहित्याचा सर्वेक्षणामुळे पूर्वी संशोधन कार्याचा आढावा घेता येतो.

२. मागील संशोधकांना आलेल्या अडचणींना कल्पना येते व त्यावर मतही व्यक्त करता येते असे अध्ययन वस्तूनिष्ठतेकडे जाण्यासाठी वरदान ठरते.

३. पुढील आकलनामध्ये स्पष्टता येते आणि नवीन दृष्टीने मांडणी करता येते.

संशोधन करीत असतांना संशोधनामध्ये जे निष्कर्ष काढलेले आहेत व ज्या शिफारशी दिल्या आहेत त्याचा चिकित्सक अभ्यास संशोधकाने करणे महत्वाचे असते. त्यामुळे एकाच विषयाची एकाच प्रकारच्या संशोधनाची पुनरावृत्ती टाळली जाते, तसेच या संदर्भाच्या आधारे समस्येची अचूक दिशा ठरविणे शक्य होते.

निरनिराळ्या संशोधकांनी संशोधन कार्यासाठी वापरलेली संशोधन साधने व पुढील संशोधन कार्यासाठी दिलेल्या सुचना संशोधकास उपयुक्त व मार्गदर्शक ठरतात. तसेच त्याने दिलेले संदर्भ साहित्याचा पुरेपुर उपयोग करून घेणे शक्य होते. संशोधकाने निवडलेल्या संशोधन क्षेत्रासंबंधी पूर्वी जे संशोधन झालेले आहे, त्याचे अन्वेषण कशाप्रकारे केलेले आहे ? त्यासाठी कोणती पद्धती वापरली आहे? कोणती आधारसामुग्री घेण्यात आलेली आहे ? कोणते निष्कर्ष काढलेले आहे ? याचा सखोल अभ्यास केल्यास संशोधन समस्येला अंतिम स्वरूप देणे सोपे जाते.

संशोधकाने विषयाच्या संदर्भात अहवाल, मासिके, लेख, प्रकाशित वृत्तपत्रे, नियतकालिके इत्यादींचा चिकित्सापूर्वक अभ्यास केला पाहिजे. इतकेच नव्हे तर अभ्यासविषयापासून भिन्न असणाऱ्या क्षेत्रातील वाङ्मयही संशोधकाने चाळले पाहिजे. नागगौडे गुरुनाथ यांनी या बाबत अधिक सुत्रबद्ध मांडणी केली आहे. ते म्हणतात "साहित्य सर्वेक्षण केल्याने अभ्यासविषयक विविध पैलूविषयी अद्यावत माहिती अभ्यासाला मिळत असते. पण त्या विषयाच्या ज्ञानाच्या विविध प्रवाहांची माहितीही त्याला लागत असते. तेव्हा ज्ञान प्राप्तीसाठी व गृहितके मांडून त्यांची चाचणी घेण्यासाठी साहित्य सर्वेक्षण अन्वेषणात्मक अध्ययनातील महत्वाचा भाग आहे." (नागगौडे गुरुनाथ १९९९)

कोणत्याही समस्येचा विचार करतांना त्यासंबंधी भूतकालिन किंवा ऐतिहासिक संदर्भ विचारात घेतले जाणे आवश्यक आहे. सहभाग, कामगिरी, दृष्टीकोन, रुची, तुलनात्मक, कालमापन या क्षेत्रात निरनिरळ्या व्यक्तिकडूनच अनेक प्रकारे संशोधन झालेले आहे. या संशोधनाद्वारे नवनविन गोष्टीची अचूक माहिती प्राप्त झालेली आहे. थोडक्यात संबंधित संशोधनाचा आढावा ही संशोधनामध्ये महत्वपूर्ण पायरी मानली जाते.

२.२ संबंधित साहित्याचा आढावा

प्रस्तुत प्रकरणात संशोधन अभ्यासासाठी निगडीत असलेल्या व महत्वाच्या अशा निवडक संशोधन साहित्याचा आढावा घेण्यात आला आहे. या विषयाची माहिती संकलित करण्यासाठी मराठवाडा सांस्कृतिक मंडळाचे शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय येथिल ग्रंथालय, स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड येथिल ग्रंथालय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद येथिल ग्रंथालय, पुणे विद्यापीठ पुणे येथिल ग्रंथालय, त्याच प्रमाणे वृत्तपत्रे, क्रीडा मासिके, साप्ताहिके यामधून संबंधित असणाऱ्या सर्व माहितीचा गोषवारा या प्रकरणात मांडण्यात आला आहे. गतकालिक व समकालिक संबंधित विषयाचा आधार घेऊन आपले ज्ञान लिखान स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न संशोधनकर्त्याने केला आहे.

१) पुरी : प्रा. सुरेश पुरी यांनी 'विमुक्तजन' हे त्रैमासिक भटक्या-विमुक्त-आदिवासींसाठी सुरू केले. यामध्ये त्यांनी बंजारा विशेषांक (एप्रिल-मे-जून) मध्ये काढला. त्यामध्ये त्यांनी बंजारा विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक प्रश्न, बंजारा समाजाची सामाजिक परिस्थिती, बंजारा समाजाच्या आर्थिक समस्या, बंजारा समाजाचे सण-उत्सव, धार्मिक विधी, वेशभूषा व अलंकार यावर विविध लेखकांचे लेख प्रकाशित केले.

त्यांच्या मते, बंजारा समाजाने आपल्या सर्वांगीण विकासाकरीता केवळ शासनावर अवलंबून राहणे योग्य होणारा नाही. आपल्या सारख्या लोकशाही प्रधान देशात मागासलेल्या समाजाच्या बाबतीत शासनाचे काही कर्तव्य मान्य करून सुध्दा समाजाने

काही प्रमाणात स्वतः जबाबदारी उचलणे आवश्यक आहे. हा समाज शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेला आहे व त्यामुळे त्याचा परिणाम त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीवर होतो. याकरिता या समाजाच्या प्रगतीकरिता शैक्षणिक प्रसाराची अत्यंत आवश्यकता आहे. शैक्षणिक मागासलेपणाच्या बाबतीत शासनाला दोष न देता समाज सुधारक व विधायक कार्य करणाऱ्या सामाजिक बांधीलकी स्विकारलेल्या सर्व सामाजिक संस्थांनी या समाजाच्या शैक्षणिक सुधारणेकडे मोठ्याप्रमाणात लक्ष देण्याची गरज आहे. (पुरी सुरेश १९७८)

२) परदेशी यांनी आपल्या संशोधनात "औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालूकास्तरीय शालेय विद्यार्थ्यांचा शालेय खेळातील सहभाग व दर्जा" एक अभ्यास या विषयावर आपले संशोधन कार्य पूर्ण केले. त्यांनी तालूकास्तरीय व गावपातळीवरील शालेय विद्यार्थ्यांचा कबडडी, खो-खो, वॉलिबॉल, मैदानी खेळ, कुस्ती, या खेळातील सहसंबंध अभ्यासला आहे व पुढील प्रमाणे निष्कर्ष काढलेले आहे.

१. तालुकास्तरावरील व गावपातळीवरील शालेय विद्यार्थ्यांचा शालेय खेळामधील सहसंबंध अभ्यासला असता असा निष्कर्ष प्राप्त होतो. की, तालुकास्तरापेक्षा गावपातळीवरील शाळांचा खेळातील सहभाग हा जास्त प्रमाणात आहे.

२. तालुकास्तरावरील व गावपातळीवरील शालेय विद्यार्थ्यांचा शालेय कबडडी व खो-खो या खेळातील सहभाग तालुकास्तरापेक्षा गावपातळीवर अधिक प्रमाणात आहे.

३. तालुकास्तरावरील व गावपातळीवरील शालेय विद्यार्थ्यांचा शालेय वॉलीबॉल व मैदानी स्पर्धा व कुस्ती या खेळातील सहभाग गावपातळीपेक्षा तालुकापातळीवर जास्त आहे.

४. सन २००४ ते २००९ या वर्षातील शाळांना खेळातील सहभाग तालुका पातळीवरील खेळातील सहभाग पेक्षा गावपातळीवर जास्त आहे सन २००४- २००९(परदेशी आर आर. २०१०)

३) आरडे यांनी "पुणे शहरातील महानगरपालिकेतील प्राथमिक शाळांना खेळातील सहभागांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास" या विषयावर संशोधनकार्य पूर्ण केले आहे त्यांनी पुढील प्रमाणे महत्वाचे निष्कर्ष काढलेले आहेत.

१. मुख्याध्यापक म्हणून नियुक्त असलेल्या शिक्षकांना खेळाविषयी अनुभव कमी आहे. त्याचा या विषयाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन दूरगामी आहे.
२. प्राथमिक शाळेत खेळासाठी दिल्या जाणाऱ्या तासिका व वेळ कमी आहे.
३. खेळाडूसाठी विशेष प्रशिक्षणासाठी सोय नाही त्यामुळे त्यांच्या प्रगतीला व क्रीडा गुणांना वाव मिळत नाही.
४. शारीरिक शिक्षण विषयाला दिला जाणारा दर्जा इतर विषयाच्या प्रमाणात कमी प्रतीचा आहे.
५. कमी तासिक, शारीरिक शिक्षकांची संख्या कमी, अपुरे मैदान या सर्वांचा विचार करता दिलेला अभ्यासक्रम प्राथमिक शाळांपासून तंतोतंत पाळला जात नाही. (आरडे एन. पी. २०१०)

४) भोसले यांनी आपल्या संशोधनात "मराठवाड्यातील कार्यालयीन पुरुष कर्मचाऱ्यांचा क्रीडा व मनोरंजन कार्यक्रमातील सहभाग व त्यासाठी कार्यालयातर्फे उपलब्ध सोयी आणि सुविधांचा अभ्यास" या विषयावर आपले कार्य पूर्ण केले त्यांनी काढलेले निष्कर्ष पुढील प्रमाणे आहेत.

१. कार्यालयातर्फे आयोजित केलेल्या अनेक क्रीडा स्पर्धेत पुरुष कर्मचाऱ्यांनी सहभाग नोंदविला आहे.
२. खेळाची मैदाने, आंतरिक हॉलची व्यवस्था, मनोरंजनासाठी हॉल प्रथमोचार व्यवस्था, स्टोअर रुम या सोयी सुविधा बऱ्याच कार्यालयाकडे आहेत तर जलतरणतलाव आणि व्यायामशाळा कोणत्याच कार्यालयाकडे उपलब्ध नाहीत.
३. कबड्डी, खो-खो या मैदानी खेळासाठी कार्यालयाकडे मोठ्या प्रमाणात क्रीडागणे उपलब्ध आहेत तर फुटबॉल, हॉकी, धावणे या खेळासाठी मात्र कार्यालयाजवळ

मैदानीसंख्या अतिशय अल्प प्रमाणात आहे. त्याच प्रमाणे प्रशिक्षित प्रशिक्षकांकडून पुरुष कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्याचे प्रमाण अत्यंत अल्प आहे.

४. पुरुष कर्मचाऱ्यांनी क्रीडा स्पर्धेत विद्यापीठ पातळीवर सर्वात कमी सहभाग नोंदविला आहे तर शालेय पातळीवर सर्वात जास्त सहभाग नोंदविला आहे.

५. पुरुष कर्मचाऱ्यांनी जिल्हा क्रीडा स्पर्धेत लक्षणीय सहभाग नोंदविला आहे तर राष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धेत अल्प सहभाग नोंदविला आहे.

६. खो-खो, व्हॅलीबॉल या खेळांसाठी लागणारे क्रीडा साहित्य अनेक कार्यालयांकडे मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहे तर बास्केटबॉल, हॉकी, फुटबॉल, हॅण्डबॉल या खेळांचे साहित्य अतिशय अल्प प्रमाणात कार्यालयांकडे उपलब्ध आहे. (भोसले पी.एम. २००९)

५) शिंदे : यानी "रत्नागिरी तालुक्यातील कनिष्ठ महाविद्यालयाचा शासकिय क्रीडा स्पर्धेमधील सहभागाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास" या विषयावर आपले संशोधन कार्य पूर्ण केले. त्यांनी १२ कनिष्ठ महाविद्यालयाचा व विद्यार्थ्यांचा सहभाग या विषयी महाविद्यालये, कर्मचारी, शारीरिक शिक्षण विभाग, जिल्हा क्रीडा कार्यालय, सन २००८-२००९ या शैक्षणिक वर्षातील क्रीडा सहभागाची माहिती संकलित करून रत्नागिरी तालुक्यातील महाविद्यालयांचा शासकिय क्रीडा स्पर्धेमधील सहभागाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास केला. त्यावरून त्यांनी काढलेले निष्कर्ष पुढील प्रमाणे आहेत.

१. रत्नागिरी तालुक्यातील कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थी संख्येचा विचार करता मुलीची संख्या ही मुलांच्या संख्येपेक्षा कमी आहे असे समजते.

२. शासकिय बॉल गेम क्रीडा स्पर्धेमध्ये १२ महाविद्यालयांपैकी ११ मुलांच्या व ५ मुलीच्या महाविद्यालयीन संघानी सहभाग घेतला होता.

३. शासकिय भारतीय खेळ क्रीडा स्पर्धेमध्ये १२ महाविद्यालयांपैकी ९ मुलांच्या व ६ मुलीच्या महाविद्यालयीन संघानी सहभाग घेतला होता.

४. शासकिय वैयक्तिक खेळ क्रीडा स्पर्धोमध्ये १२ महाविद्यालयांपैकी ०४ मुलांच्या व १ मुलीच्या महाविद्यालयीन संघानी सहभाग घेतला होता.

५. शासकिय क्रीडा स्पर्धोमध्ये १२ महाविद्यालयांपैकी ०३ मुलांच्या व ०२ मुलीच्या महाविद्यालयीन संघानी सहभाग घेतला होता.

६. शासकिय मैदानी क्रीडा स्पर्धोमध्ये १२ महाविद्यालयांपैकी ०९ मुलांच्या व ०७ मुलीच्या महाविद्यालयीन संघानी सहभाग घेतला होता.

प्राप्त विश्लेषणाच्या सहाय्याने असा निष्कर्ष निघतो की, मुलांचा सहभाग मुलींच्या सहभाग पेक्षा जास्त आढळला. (शिंदे ए. व्ही. २००९)

६.) **जाधव** यांनी "औरंगाबाद जिल्हयातील जिल्हा परिषद माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या विविध खेळाबद्दल रुची व दृष्टीकोनाचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास" या विषयावर आपले संशोधन कार्य पूर्ण केले. त्यांनी तालूका पातळीवरिल व गावपातळीवरील विद्यार्थ्यांची विविध खेळामधील रुची व दृष्टीकोनाचा अभ्यास करुन पुढील प्रमाणे निष्कर्ष काढले आहे.

१. विद्यार्थ्यांना खेळामध्ये रुची आहे. त्यातही क्रीकेट, खो-खो, कबडडी, या तीन खेळामध्ये जास्त रुची प्रमाणे विद्यार्थ्यांचा खेळाबद्दलचा दृष्टीकोन सकारात्मक आहे.

२. तालूका पातळीवरिल व गावपातळीवरील विद्यार्थ्यांची विविध खेळ विषयीची रुची यात साम्य आढळते.

३. गावपातळीवरील व तालूका पातळीवरिल विद्यार्थ्यांमध्ये खिलाडूवृत्ती आढळते.

४. गावपातळीवरील व तालूका पातळीवरिल विद्यार्थ्यांमध्ये शारीरिक तंदूरुस्ती प्राप्त आहे.

५. गावपातळीवरील व तालूका पातळीवरिल विद्यार्थ्यांना खेळाचे महत्व पटले आहे. व विद्यार्थ्यांना खेळातून आनंद मिळतो अशी भावना आहे त्याच प्रमाणे विद्यार्थ्यांचे असे मत आहे की, खेळामुळे कोणतेही नुकसान होत नाही.

त्याच प्रमाणे शिफारशीमध्ये त्यांनी शारीरिक शिक्षणाच्या विकासाकडे शास्त्रीय दृष्टीने लक्ष दिले गेले पाहिजे असे नमुद केले आहे. शिक्षकांमध्ये अनंत समस्या असून नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये शालेय स्तरावर गंभीरपणे प्रयत्न करण्यात आले नाही असे त्यांचे म्हणणे आहे. (जाधव एल.पी. २००९)

७) फरताडे यांनी "उस्मानाबाद जिल्ह्यातील पदविका अभ्यासक्रमासाठी शारीरिक शिक्षण ऐच्छिक विषयाला मिळणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसादाचा चिकित्सक अभ्यास"

या विषयावर आपले संशोधन कार्य पूर्ण केले. यावरून त्यांनी पुढील प्रमाणे निष्कर्ष काढले.

१. शारीरिक शिक्षण विषय निवडीसाठी पालक आणि शिक्षकांची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते. शारीरिक विषयामुळे प्रत्येक खेळाविषयी विद्यार्थ्यांना माहिती मिळते.

२. शारीरिक शिक्षण विषयामुळे स्पर्धात्मक खेळातील सहभाग सुधारतो

३. शिक्षकांच्या अपुऱ्या संख्येचा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या आवडीवर होतो.

४. शारीरिक शिक्षण विषय प्रत्येक महाविद्यालयात बंधनकारक करावा त्यामुळे विद्यार्थ्यांना शारीरिक शिक्षण विषयबद्दल आवड निर्माण होईल. शारीरिक शिक्षणाचे तास वेळेवर घेण्यात यावे. त्याच प्रमाणे त्यांनी काही महत्वपूर्ण शिफारशी व सूचना केल्या आहेत.

अ. विद्यार्थ्यांना क्रीडा स्पर्धेतील महत्व शिक्षकांनी पटवून दिले पाहिजे.

ब. खेळासाठी लागणारे साहित्य मैदान, तज्ञ मार्गदर्शकांची नेमणूक केली पाहिजे. (फरताडे एस.एन. २००९)

८) सानप यांनी "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ संलग्नीत महाविद्यालयांचा आंतर महाविद्यालयीन कबड्डी स्पर्धेत सहभाग एक तुलनात्मक अभ्यास" या विषयावर आपले संशोधन कार्य पूर्ण केले त्यांनी 'अ' झोन मधील औरंगाबाद व जालना जिल्ह्यातील ४५ क्रीडा प्राध्यापकांकडून प्रश्नावली भरून घेतली व 'ब' झोन

मधील बीड च उस्मानाबाद जिल्हयातील ५५ क्रीडा प्राध्यापकांकडून प्रश्नावली भरून घेतली. त्याच प्रमाणे सन २००५ ते २००८ या तीन वर्षातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ अंतर्गत आंतर महाविद्यालयीन कबडडी स्पर्धेत सहभागी महाविद्यालयांच्या नोंदी घेतल्या व त्यावरून खालील निष्कर्ष काढले.

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ अंतर्गत आंतर महाविद्यालयीन कबडडी स्पर्धेत महाविद्यालयाचा सहभाग अल्प प्रमाणात आहे.

२. अंतर्गत आंतर महाविद्यालयीन कबडडी स्पर्धेत ठराविक महाविद्यालयेच सहभागी होतात.

३. अंतर्गत आंतर महीला कबडडी स्पर्धेत महाविद्यालयांचा अत्यंत अल्प प्रतिसाद आहे.

४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाचा पुरुष संघाचा कामगिरीचा दर्जा सुधारला आहे. तर महिला संघाचा कामगिरी घसरलेली आहे.

५. क्रीडा प्राध्यापकांचे कबडडी खेळासाठी योगदान चांगले आहे.

यावरून त्यांनी काही शिफारशी व सूचना दिल्या आहेत.

अ. विद्यापीठाशी संलग्न महाविद्यालयांना क्रीडा स्पर्धेत सहभाग सक्तीचा करावा.

ब. महाविद्यालयांनी आपल्या संघासाठी आर्थिक तरतूद करावी व खेळाडूंना विशेष शैक्षणिक सवलती द्याव्यात (सानप बी.एम. २००९)

९) नन्नावरे यांनी "औरंगाबाद जिल्हयातील माध्यमिक शालेय विद्यार्थ्यांचा विविध खेळातील सहभाग व कामगिरीचा चिकित्सक अभ्यास" या विषयावर आपले संशोधन कार्य पूर्ण केले त्यानुसार त्यांनी पुढील प्रमाणे निष्कर्ष काढले .

१. औरंगाबाद शहरातील माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी सर्व प्रकारे खेळ नियमित खेळतात. त्यातही क्रीकेट, कबडडी, खो-खो, हा खेळ नियमित खेळणा-या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण जास्त आहे.

२. विद्यार्थीना खेळातील सहभाग व कामगिरी या विषयी पूर्ण प्रोत्साहन मिळते. हे प्रोत्साहन शिक्षक पालक व सभोवतालचे वातावरण या सर्व स्तरातून मिळते त्यात शिक्षक वर्गाकडून जास्त प्रमाणात मिळते.

३. खेळ खेळल्यामुळे शारीरिक तंदुरुस्ती प्राप्त होते. मन आनंदी व चिंतामुक्त होते. खेळातील फायदा होते. असे बहूतांश विद्यार्थ्यांचे मत दिसून आले म्हणजेच खेळामुळे फायदा होतो नुकसान नाही हे विद्यार्थ्यांना पटलेले दिसते. पुढील संशोधनासाठी शिफारशीमध्ये त्यांनी म्हटले आहे की, माध्यमिक स्तरावर शारीरिक शिक्षणाच्या विकासासाठी सरकारच्या आर्थिक मदतीची जास्त आवश्यकता आहे. (नन्नावरे व्ही. २००९)

१०) पाटील यांनी "खेळातील विकासातील महाविद्यालयाचे स्थान" यशवंतराव चव्हाण कॉलेज ऑफ सायन्स, कराड येथे झालेल्या राज्यस्तरीय क्रीडा चर्चासत्रात त्यांनी ही शोधनिबंध प्रस्तुत केला आहे. त्यांच्या मते खेळाडूंच्या विकासासाठी अत्यंत पोषक वातावरण असते ते महाविद्यालयीन जीवनात महाविद्यालयाच्या अभ्यासक्रमाच्या वेळापत्रकाचा विचार केला तर सरावासाठी खूप वेळ मिळतो. अभ्यास आणि सराव यांचा मेळ घालता येतो पण बहूतेक खेळाडू या दोन्ही गोष्टीकडे दुर्लक्ष करतात. महाविद्यालयाच्या ठिकाणी खेळाडूंना खेळातील डावपेच, सराव, सामने, अनुभवी खेळाडू, मार्गदर्शक याचे मार्गदर्शन असे उपक्रम राबविणे अभिप्रेत असते.

बहूतेक महाविद्यालयाकडे स्वतःचे मैदानच असत नाही. प्रक्षिणाच्या सुविधा उपलब्ध नसतात. एक प्राध्यापक सर्वच खेळाचे संचलन करत असतो. अडचणीमुळे अपेक्षित यश

मिळत नाही. महाविद्यालयांच्या ठिकाणी खेळाडूंना तंत्रशुद्ध प्रशिक्षण देणे काळाची गरज आहे.

खेळाडू उत्साही असतात दिलेले काम करण्याची स्फोटक शक्ती असते, जिद्द असते. या खेळाडूंना हळूवारपणे हाताळणे गरजेचे असते पण हे होत नाही. महाविद्यालयाचा संघ निवडीने आणि आंतरमहाविद्यालयीन स्पर्धेत त्यांना सहभाग मिळवून देणे या बाबींवरच प्राध्यापकांचा संपूर्ण वेळ जातो. महाविद्यालयीन विविध खेळाचे संघ आणि त्यांचे प्रशिक्षणाचे वेळापत्रक तयार करणे आणि राबविणे असे जिकरीचेच आहे. पण उपलब्ध प्रशिक्षक अनुभवी खेळाडू किंवा एकविध संघटनेचे प्रतिनिधी, जिल्हा क्रीडा कार्यालयाचे प्रशिक्षक इत्यादी लोकांचा उपयोग केला तर निश्चितच दर्जेदार खेळाडू आपण तयार करू शकतो. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चमकणारे खेळाडू महाविद्यालयीन स्तरावरच घडतात निश्चित आहे.

११) **कारे** यांनी "नाशिक विभागातील वरिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थीनींना क्रीडा सहभागामध्ये येणाऱ्या समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास" या विषयावर आपले संशोधन कार्य पूर्ण केले. त्यांनी पुढील प्रमाणे निष्कर्ष काढलेले आहेत त्यांच्या मते क्रीडा क्षेत्रात उज्वल भविष्याची संधी आहेत.

१. विद्यार्थ्यांनीच्या अभ्यासक्रमात शारीरिक शिक्षण विषय अनिवार्य असावा व शारीरिक शिक्षण विषयांत जास्तीत जास्त भर प्रात्यक्षिक परिक्षेवर असावा व त्यानुसार गुण पण दिले जावे.

२. महिला क्रीडा प्रशिक्षकांची प्रत्येक खेळाकरीता निवड करावी.

३. पालक मेळावा घेऊन क्रीडा सहभागाचे महत्व पटवून दिले जावे. त्यांच्या संशोधनासाठी असलेली उद्दिष्टे

अ. नाशिक विभागातील वरिष्ठ महाविद्यालयात क्रीडा स्पर्धेमधील महिला खेळाडूंचा असलेला सहभाग अभ्यासणे

ब. महिला खेळाडूंच्या सहभागाविषयी समस्या अभ्यासणे महिला खेळाडूंचा क्रीडा सहभाग वाढविण्यासाठी उपाय सुचविणे (कारे आर.एस. २००९)

१२) कणसे यांनी "मुलीच्या खेळातील कमी सहभागाची कारणे" या विषयावर यशवंतराव चव्हाण कॉलेज ऑफ सायन्स, कराड येथे झालेल्या राज्यस्तरीय क्रीडा चर्चासत्रात त्यांनी ही शोधनिबंध प्रस्तुत केला आहे. त्यांच्या मते दुर्दैवाने आपल्याकडे मुलांना खेळणे म्हणजे वेळ दडवणे आणि पुस्तकी किडा होणे म्हणजे आदर्श विद्यार्थी होणे अशी एक चुकीची समजूत रुढ झालेली आहे. आज अगदी छोट्या मोठ्या गावातही उच्च माध्यमिक विद्यालयातील अगदी हजार बाराशे मुली शिक्षण घेत आहेत. असे असले तरी या मुलीमधून वैयक्तिक क्रीडा प्रकारात एकही मुलगी सहभागी होऊ शकत नाही किंवा कबडडी, खो-खो संघाची स्पर्धेमध्ये प्रवेशिका सुद्धा भरली जात नाही हे कटू सत्य आहे.

मुलींचा उच्च माध्यमिक स्तरावर खेळामध्ये कमी सहभाग यांची अनेक कारणे त्यांनी दिलेली आहेत त्यात जीवशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय, समाजशास्त्रीय कारणे आहेत. त्याच प्रमाणे न्युनगंड, आत्मविश्वासाचा अभाव आहे. मुलींना खेळाकडे आकर्षित करण्यासाठी काही प्रभावी उपायही त्यांनी सुचविले आहे. (कणसे २००८)

१३) मनोरमा या ग्रंथामध्ये "सन २००६ या वर्षातील भारतीय खेळांचा आढावा घेतला आहे" यात भारतीयांचे ऑलम्पिक स्पर्धेमधील कामगिरीचे मूल्यमापन करतांना त्यात म्हटले आहे की, "भारताचा सहभाग समाधानकारक नाही. पदांचा विचार करता भारतासारख्या विकसनशिल देश मागे राहिला आहे. सन १९८० साली मास्को मध्ये सुवर्णपदक जिंकले होते. ऑलम्पिक मधील वैयक्तिक सहभागात १९२ वर्षे पूर्ण झाली परंतु केवळ एक भारतीय खेळाडू सुवर्णपदक प्राप्त करू शकला. या परिस्थितीचे मुळ शैक्षणिक व्यवस्थेमध्ये आहे. माध्यमिक शिक्षणाबाबत 'मनोरमा' मध्ये दिले की, काही राज्यात मुलींनाही हे शिक्षण मोफत आहे. त्यामध्ये महाराष्ट्र, गुजरात, मेघालय, मिझोराम यांचा समावेश होतो. याचा अर्थ राज्य सरकार माध्यमिक शिक्षणाला प्रोत्साहन देत आहे.

तथापि माध्यमिक शिक्षणाची सन २००२ मधील तौलनिक स्थिती या ग्रंथात दिली आहे.
(मनोरमा २००८)

१४) **इंडिया** या भारत सरकारच्या वतीने प्रकाशित ग्रंथामध्ये तीस प्रकरणे असून त्यामध्ये शिक्षणावर एक स्वतंत्र प्रकरण दिलेले आहे. त्यात त्यांनी म्हटले आहे की, सन १९७६ पूर्वी शिक्षण ही प्रामुख्याने राज्यांची जबाबदारी होती. परंतू नवे शैक्षणिक धोरण आखून गुणवत्ता वाढीसाठी केंद्र शासनाने त्यात महत्वाची भूमिका पार पाडण्यास प्रारंभ केला. या ग्रंथात घेण्यात आलेल्या टिप्पणीत पुढे असे म्हटले आहे की, या धोरणाचे काही गाभा घटक होते तर अन्य घटकांमध्ये काही लवचिक व प्रदेशसापेक्ष घटकांचा समावेश होतो. यापैकी क्रीडा शिक्षणाला प्रथमच गाभा घटकात विचारात घेतल्याचे दिसून येते. अशा प्रकारे या ग्रंथातील सामुग्री ही प्रस्तुत संशोधनास पोषक ठरणारी आहे. (इंडिया २००८)

१५) **डुबल** यांनी "पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका आयोजित आंतरशालेय स्पर्धामधील विद्यार्थी व शाळा यांच्या खेळातील सहभाग" या विषयावर आपला लघुप्रबंध पूर्ण केला. संशोधनातील माहिती संकलन करण्यासाठी सन २००६-२००७ वर्षांच्या पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका कार्यालयाने क्रीडा स्पर्धेतील सहभागाच्या केलेल्या नोंदीचा वापर केला आहे. त्यांचा उद्देश पिंपरी चिंचवड क्षेत्रातील शाळा व विद्यार्थी यांच्यातील किती खेळाडू सहभागी झाले याची नोंद घेणे आणि सन २००६-२००७ व २००७-२००८ वर्षांच्या आंतरशालेय स्पर्धामधील सहभागी शाळा व विद्यार्थ्यांच्या सहभागाची तुलना करणे हा होत. (डुबल एस. जी. २००८)

१६) **जाधव** यांनी "अखिल भारतीय आंतरमहाविद्यापीठस्तरीय स्पर्धेतील कुस्ती खेळाडू आणि विद्यापीठाच्या सहभागाचा व प्राविण्याचा विश्लेषणात्मक अभ्यास" या विषयावर आपला लघुप्रबंध पूर्ण केला. प्रस्तुत संशोधनात निवडलेल्या संशोधन समस्येचा अभ्यास पूर्ण करण्यासाठी ए. आय. यु. कडून अर्थात भारतिय आंतरविद्यापीठ संघटनेद्वारे सन २००२ ते २००५ या शैक्षणिक संघटनेद्वारे आंतरविद्यापीठ कुस्ती स्पर्धेच्या वार्षिक अहवालाच्या आधारे आवश्यक ती तपशीलवार माहिती घेण्यात आली आहे. संशोधकाने

अखिल भारतीय आंतरविद्यापीठ स्तरीय कुस्ती स्पर्धेतील कुस्ती खेळाडू व विद्यापीठाच्या सहभागाचे व प्राविण्याचे प्रमाण अभ्यासण्याचे उद्दिष्ट्ये समोर ठेवून अखिल भारतीय आंतरविद्यापीठ स्तरीय कुस्ती स्पर्धेचे वार्षिक अहवालाची माहिती संकलित केली त्या माहितीच्या आधारे कुस्ती खेळाडूचे व विद्यापीठ सहभागाचे व प्राविण्याचे प्रमाण अभ्यासले आहे. त्यानुसार काही निष्कर्ष ते पुढील प्रमाणे :

१. उत्तर मध्य व पश्चिम विभागातील कुस्ती खेळाडूंचा व विद्यापीठांचा सहभाग दक्षिण व पूर्व विभागापेक्षा जास्त आढळून आला.

२. पूर्व व दक्षिण विभागातील कुस्ती खेळाडूंचा व विद्यापीठांचा सहभाग अगदी नगण्य आढळून आला.

३. उत्तर मध्य विभागातील खेळाडूंनी सर्वाधिक प्राविण्य मिळविलेले आढळून आले
(जाधव एस.बी. २००८)

१७) खंदारे यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाशी संलग्नित महाविद्यालयातील क्रीडा स्पर्धेतील सहभाग-एक अभ्यास" या विषयावर आपले संशोधन कार्य पूर्ण केले. प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकांने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाशी संलग्नित १२३ कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालयांची निवड केली होती. त्यासाठी मागील १० वर्षांचा कालावधी (१९९४ ते २००४) घेण्यात आला होता. आंतरमहाविद्यालयीन क्रीडा स्पर्धेचा प्रचार व प्रसार या बाबत काय भुमिका आहे याचाही आढावा या संशोधन अभ्यासात घेण्यात आला आहे. त्याच प्रमाणे शारीरिक शिक्षणासाठी व क्रीडा स्पर्धेसाठी आवश्यक साधन सामग्रीची उपलब्धता व वापर याचा अभ्यास करण्यात आला. क्रीडा स्पर्धेमध्ये खेळाडूंच्या सहभागाचे विश्लेषण करण्यात आले. त्याच प्रमाणे आंतरमहाविद्यालयीन क्रीडा स्पर्धेतील अडचणी शोधून त्यावर उपाय सुचविले व त्याद्वारे निष्कर्ष काढले.

१. खेळाडूंना आंतरमहाविद्यालयीन क्रीडा स्पर्धेमध्ये भाग घेतांना जैविक, मानसिक, कौटुंबिक, सामाजिक, प्रशासकिय अशा अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते त्यामुळे त्यांच्या कौशल्याचा दर्जा खालावलेला दिसून येतो.

२. मुलभूत,पायाभूत सोयी सुविधा नसतिल तर खेळाचा विकास नसतो. महाविद्यालयातील खेळाडूंचा पालकांची आर्थिक स्थिती कमकुवत असल्यामुळे खेळाडूंना विविध स्पर्धांची तयारी करण्यासाठी आवश्यक साधने उपलब्ध होत नाहीत. क्रीडा साधन सामुग्रीचा आढावा हे खेळातील अल्प सहभागाचे एक कारण होय.

३. क्रीडा शिक्षणाविषयाविषयी पालक वर्गात कमालीची अनास्था दिसून येते. खेळाडू वर्ग निराशेच्या गर्तेत सापडलेला आहे त्याला दिशा देण्याचे सामर्थ्य पालकात नसते.

४. मराठवाडयातील ग्रामीण भागामध्ये खेळाडूंच्या आहाराकडे दुर्लक्ष होते. विद्यार्थ्यांच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण केल्या जात नाहीत त्यामुळे त्यांच्यात सर्वांगीण व्यक्तीगत विकास होऊ शकत नाही. (खंदारे आर.बी. २००७)

१८) पाटील यांनी "मुंबई कनिष्ठ महाविद्यालयातील उपलब्ध साहित्य सामुग्री आणि सुविधा यांचा शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रम राबवितांना येणा-या चिकित्सक अभ्यास" या विषयावर आपले संशोधन कार्य पूर्ण केले यांनी सन २००७ मध्ये मुंबई विद्यापीठाला सादर केलेला प्रबंध मुंबईतील कनिष्ठ महाविद्यालयातील उपलब्ध साहित्य सामुग्री आणि सुविधा यांचा शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रम या प्रबंधामध्ये आपल्या निष्कर्षात संशोधनासंबंधी क्रीडा सुविधा, शारीरिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम, विद्यार्थ्यांच्या स्पर्धेतील सहभाग, शारीरिक शिक्षणाकरीता आवश्यक बजेट, शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रमाबाबत राबविण्यात येणारी पद्धत व इतर आवश्यक बाबींचा चिकित्सक अभ्यास करून पुढील प्रमाणे निष्कर्ष काढलेले आहेत.

१. मुंबईतील कनिष्ठ महाविद्यालयातील सद्यस्थितीत शारीरिक शिक्षणाची जी साहित्य सामुग्रीची सुविधा उपलब्ध आहे ती फार प्रमाणात आहे त्यामुळे शारीरिक शिक्षणाचा तसेच शाळेचा विकास फारच मंद गतीने होत आहे.

२. शारीरिक शिक्षणाच्या साधन सामुग्री सुविधा मुंबईतील कनिष्ठ महाविद्यालयामध्ये पुरेपुर उपलब्ध नसल्यामुळे शारीरिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम राबवताना अनेक समस्यांचा सामोरे जावे लागत आहे. (पाटील विजय २००७).

१९) वसावे यांनी "पुणे महानगरपालिका व खाजगी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या निवडक आरोग्यदृष्टिीत शारीरिक सुदृढतेचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे." संशोधकाने सदर संशोधनामध्ये (लॉटरी)यादृच्छिक पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. सदर संशोधनात पूर्ण महानगरपालिका शाळेतील १६० विद्यार्थी नमुना म्हणून घेण्यात आले होते. सदरील संशोधनामध्ये संशोधकाने प्रश्नावलीचा संशोधनाची साधने म्हणून वापर केलेला आहे. या संशोधनातील निष्कर्ष पुढील प्रमाणे :

१. पुणे महानगरपालिका व खाजगी इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या कसोटयावर संख्याशास्त्रीय दृष्टीकोनातून ०.०५ सार्थकता स्तरावर सार्थक फरक आढळला नाही. (वसावे डी.एल. २००७)

२०) कर्डिले यांनी "पुणे जिल्हा क्रीडा परिषद आयोजित आंतरशालेय क्रीडा स्पर्धामधील शाळांचा व विद्यार्थ्यांचा सहभागाचा अभ्यास" केलेला आहे. शाळांमधून जास्तीत जास्त खेळाडू तयार व्हावेत आणि जिल्हा क्रीडा कार्यालयामार्फत विविध जिल्हास्तरीय स्पर्धामधील व खेळाडूंचा सहभाग वाढवा यासाठी व त्याचा परिणाम जाणून घेण्याची दृष्टीने संशोधकाने सदरील विषयाची निवड केली. कोणत्याही देशाची प्रगती ही तेथील नागरीकांच्या आरोग्यावर व राहणीमानाचा स्तर यावर अवलंबून असते. तेथील नागरिक ज्ञानसंपन्न, चिकाटी असलेले, शारीरिकदृष्ट्या सुदृढ, मानसिक स्वास्थ्य चांगले असलेले आरोग्य संपन्न इ. गुणवैशिष्ट असलेले असतिल तर समाजाची कार्यक्षमता उंचावते व

राष्ट्राची प्रगती घडवून आणण्यात योगदान होते. पुढील उद्दिष्टांच्या आधारावर हे संशोधन कार्य पूर्ण होत आहे.

१. पुणे जिल्हा क्रीडा परिषद आयोजित आंतरशालेय क्रीडा स्पर्धा सन २००५-२००६ यावर्षी पुणे जिल्ह्यातील विविध वयोगटातील किती खेळाडू सहभागी झाले याची नोंद घेणे स्पर्धामध्ये सहभागी शाळांची नोंद घेणे.

२. सहभागी शाळा व खेळाडूंच्या संख्येचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

सदरील संशोधनाचे निष्कर्ष पुढील प्रमाणे आहे.

पुणे जिल्हा क्रीडा परिषदेने आयोजित केलेल्या स्पर्धेमध्ये १४,१७,१९ वर्ष वयोगटातील विद्यार्थ्यांचा सहभाग यामध्ये प्रत्येक खेळातील सहभागी संख्येत तफावत आहे. काही खेळात अगदीच कमी सहभाग तर काही खेळात एकाच वयोगटातील जास्त सहभाग आहे असे दिसून आले. पुणे जिल्ह्यातील एकूण शाळा आणि विद्यार्थी संख्या यांचा विचार करता पुणे जिल्हा क्रीडा परिषदेने आयोजित केलेल्या या आंतरशालेय स्पर्धेतील एकूण सहभाग ही फारच चिंतेची बाब आहे. आपणाला जर चांगले खेळाडू हवे असतील व ते निर्माण करावयाचे असतील तर सर्वप्रथम शालेय स्तरावरील स्पर्धामध्ये सहभाग वाढविणे हे अत्यंत महत्वाचे आहे. शाळा हा एक असा घटक आहे की त्याद्वारे जास्तीत जास्त विद्यार्थी हे खेळामध्ये सहभागी होऊ शकतात व त्यातूनच दर्जेदार व उत्तम खेळाडू लाभू शकतात. (कडीले अर्चना २००७)

२१) पाटील यांनी "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठातील क्रीडा स्पर्धेतील महिला खेळाडूंचा अल्प सहभागावर परिणाम करणा-या सामाजिक, आर्थिक व मानसिक घटकांचा एक चिकित्सक अभ्यास" या विषयावर आपले संशोधन कार्य पूर्ण केले. त्यावरून काही निष्कर्ष काढले ते पुढील प्रमाणे.

१. आंतरमहाविद्यालयीन क्रीडा स्पर्धेत महिला खेळाडूंचा अल्प सहभागाचे मुख्य कारण म्हणजे मुलभूत पायाभूत सोयी सुविधांचा अभाव त्याच प्रमाणे क्रीडा साहित्य सामग्री सोयी सुविधांचा अभाव.

२. मराठवाडयातील महिला खेळाडूंच्या चौरस आहाराकडे दुर्लक्ष केले जाते. आवश्यक पोषक अहाराच्या अभावी त्यांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होऊ शकत नाही.

३. महिलांची मानसिक दुर्बलता, नकारात्मकदृष्टी यामुळे महिला खेळाडू कमालीच्या निराश व उदास असतात. त्याचप्रमाणे पालकांमध्ये महिलांच्या सुरक्षिततेबाबत शंका असते. प्रशिक्षणाचा अभाव हे ही अल्प सहभागाचे प्रमुख कारण होय.

४. सांस्कृतिक वातावरण पोषक, प्रेरक व उत्साहवर्धक नाही. कला, साहित्य व खेळ या बाबत मुलींच्या आवडीकडे दुर्लक्ष होते. क्रीडा शिक्षणाविषयी पालक वर्गात कमालीची अनास्था दिसून येते. खेळाडू वर्गही निराशेच्या गर्तेत सापडलेला असतो त्याला दिशा देण्याचे सामर्थ्य पालकांत नसते. (पाटील वसंत २००६)

२२) क्रायगॅसीस यांनी ग्रीकमधील प्राथमिक, माध्यमिक, उच्चमाध्यमिक व पदवी शिक्षण घेतलेल्या ग्रामीण व शहरी प्रौढ महिलांसाठी "स्पोर्ट्स फॉर ऑल" या कार्यक्रमाने आयोजन केले. या कार्यक्रमाद्वारे प्रश्नावलीच्या सहाय्याने त्यांनी ग्रीक मधील प्रौढ महिलांच्या खेळ विषयीची मतांचा अभ्यास केला.

त्यांचा उद्देश "स्पोर्ट्स फॉर ऑल" या कार्यक्रमाद्वारे महिलांचा सहभाग व खेळ विषयाची मते अजमावणे हा होता. यासाठी ॲनोव्हा टेस्टचा संख्याशास्त्रीय साधन म्हणून उपयोग करण्यात आला. त्याद्वारे काढलेले निष्कर्ष पुढील प्रमाणे :

१. शारीरिक विकास चांगला होण्यासाठी तसेच प्रसन्न व आनंदी राहण्यासाठी खेळांचा उपयोग होता.

२. प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या महिलांपेक्षा पदवीपूर्व व पदवी शिक्षण घेतलेल्या महिलांची मनोरंजनात्मक खेळामध्ये आवड असलेली आढळून आली.

३. "स्पोर्ट्स फॉर ऑल" या कार्यक्रमाद्वारे ग्रामीण भागातील महिलांचा सहभाग हा शहरी भागातील महिलांपेक्षा जास्त होतो. (ब्रायगॅसीस एन्.के. २००६)

२३) साळुंके यांनी "पुणे महानगरपालीकेतील माध्यमिक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या शालेय पातळीवर शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विषयक सहभागाचा अभ्यास" या संशोधनात संशोधकाने सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. या संशोधनाचे उद्देश खालील प्रमाणे :

१. पुणे शहरातील महानगरपालीकातील इयत्ता ५ वी ते १२ वी पर्यंतच्या मुलामुलींचा क्रीडा स्पर्धेतील सहभाग अभ्यासणे.

२. कबड्डी व खो-खो या खेळाचा विविध स्तरांमध्ये/ स्पर्धांमध्ये भाग घेणा-या मुला मुलींचे संख्या / प्रमाण यांचा अभ्यास करणे.

३. विद्यार्थ्यांचा खेळात सहभाग अतिशय अल्प असल्यास त्या संबंधीची कारणे विद्यार्थ्यांकडून जाणून घेणे.

४. विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक शिक्षण तासातील सहभागाचा अभ्यास करणे.

या संशोधनात पुणे महानगरपालीकेतील सर्व १९ शाळा, सर्व मुख्याध्यापक व क्रीडा शिक्षक तसेच सर्वच शाळांमधील मुले व मुली न्यादार्श म्हणून घेतलेले आहेत. त्यांनी मागील वर्षाचा मुला/मुलींच्या संख्यात्मक व गुणात्मक आकडेवारीचा तसेच विद्यार्थ्यांसाठी प्रश्नावलीचा संशोधनाची साधने म्हणून वापर केला आहे. त्यांनी काढलेले निष्कर्ष पुढील प्रमाणे :

१. खेळाडुंना व्यायामाची आवड निर्माण हावी म्हणून क्रीडा शिक्षकांने मुला/मुलींना सहानुभूतीपूर्वक खेळातील सहभागा संबंधी प्रोत्साहित करावे.

२. मुला/मुलींवरील घरातील कामाचा बोजा व अभ्यासाचा बोजा कमी केल्यास सहभाग वाढविता येईल.

३. क्रीडांगण, साहित्य, सुविधा, प्रशिक्षण, मार्गदर्शनाची पूर्तता केल्यास मुला मुलींचा खेळातील सहभाग वाढेल. (सांठुके के.के. २००६)

२४) कावळे यांनी " विदर्भातील कार्यालयीन महिला कर्मचाऱ्यांचा क्रीडा व रंजन कार्यक्रमातील सहभाग व त्यासाठी कार्यालयातर्फे उपलब्ध सोयी आणि सुविधांचा अभ्यास" या विषयावर संशोधन केलेले आहे. त्यांनी प्रश्नावली व मुलाखती पद्धतीचा उपयोग करून त्यात ४०० महिलांचा अभ्यास केला.

त्यांच्या असे लक्षात आले की, क्रीडा व मनोरंजनाच्या सोयी व सुविधा उपलब्ध होतात त्याचे प्रमाण कमी आहे. महिलांनी क्रीडा स्पर्धेत आपल्या सहभाग नोंदवून प्रथम द्वितीय, तृतीय क्रमांक पटकावून कार्यालयाचे नाव उंचावले. कार्यालयीन महिलांचा क्रीडा व मनोरंजन कार्यक्रमातील सहभाग असमाधानकारक असून त्यांना सोयी व सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास महिलांचा सहभाग वाढेल.

१. महिला कर्मचाऱ्यांची स्पर्धात्मक खेळातील संख्या वाढावी यासाठी प्रतिभावान खेळाडूंना प्रोत्साहित केल्यास इतर महिला स्पर्धेकडे आकर्षित होऊन स्पर्धात्मक खेळाचा स्तर विकसित होईल.

२. विविध खेळांच्या विकासासाठी क्रीडा प्रशिक्षक नेमून महिला कर्मचाऱ्यांना तंत्रशुद्ध क्रीडा कौशल्य शिकविल्यास खेळाडू आपली कार्यकुशलता क्षमता विकसित होईल.

३. ज्या महिला कर्मचारी स्वतःहून खेळात भाग घेतील त्यांना रोख बक्षिसे पुरस्कार देऊन

अधिकाऱ्यातर्फे गौरव केल्यास इतर महिलांचा खेळातील सहभाग वाढेल. (कावळे विणा २००५)

२५) **तायडे** यांनी "मराठवाड्यातील शहरी व ग्रामीण भागातील शाळातून विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक मूल्य रुजविण्यासाठी अभ्यासपूरक उपक्रमांचा तुलनात्मक अभ्यास" या विषयावर आपले संशोधन कार्य पूर्ण केले आहे. प्रस्तुत संशोधनात प्रश्नावली साधनांचा वापर करून दोन्हीतील फरक समजावून घेण्यासाठी तुलनात्मक पद्धतीने अभ्यास केलेला आहे. शहरी १० माध्यमिक शाळा, व ग्रामिण १० माध्यमिक शाळांची निवड करून संपूर्ण मराठवाड्यातील ६०० विद्यार्थी व २०० शिक्षकांची निवड करण्यात आली त्यासाठी पुढील उद्दिष्टे घेण्यात आली.

१. शहरी व ग्रामिण भागातील माध्यमिक शाळात मूल्य रुजविण्यात अभ्यासक्रम उपक्रमांच्या प्रभावांचा अभ्यास करणे.

२. शहरी व ग्रामिण भागातील माध्यमिक पालकांचा अभ्यासपूरक उपक्रमा बाबतचा दृष्टिकोन अभ्यासणे.

३. शहरी व ग्रामिण भागातील विद्यार्थ्यांमधील सुप्तगुणांचा विकास करण्यात अभ्यासपूरक उपक्रमांचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष

१. विद्यार्थ्यांना खेळासाठी लागणारे साहित्य पुरविले जाते.

२. विद्यार्थ्यांचे पालक खेळासाठी जागरूक आहेत.

३. खेळासाठी साहित्याची उपलब्धी असून देखील ते खेळासाठी उपलब्ध करून दिले जात नाही.

४. खेळातून विद्यार्थ्यांना कायदेविषयक माहितीची भिन्नता आढळून आली.

५. माध्यमिक शाळेत घेतल्या जाणा-या खेळ व इतर सांस्कृतिक कार्यक्रमात भाग घेण्याचे प्रमाण अभ्यासपूरक उपक्रमामध्ये जास्त आढळून आले. (तायडे वि. गो. २००५)

२६.) **देशमुख** यांनी "नागपूर विद्यापीठाचा आंतर विद्यापीठ स्पर्धेत विभिन्न खेळांचा स्तर एक विश्लेषणात्मक अभ्यास" या विषयावर नागपूर विद्यापीठास सादर केलेल्या प्रबंधात काही निष्कर्ष काढले आहेत. व सन १९९३-९४ ते १९९७-९८ या कार्यकाळात नागपूर विद्यापीठांचा स्तर पश्चिम विभागीय स्पर्धेत समाधानकारक होता. पण आंतरविद्यापीठ स्पर्धेत निम्न दर्जाचा होता. असे आढळून आले. नागपूर विद्यापीठाच्या विविध खेळांचा स्तर आंतरविद्यापीठात चांगला व्हावा व विद्यापीठ स्तरावर नवलौकीक व्हावे या दृष्टीकोनातून संशोधनाने विविध चाचण्या, प्रश्नावल्या व प्रत्यक्ष मुलाखतीच्या आधारावर खालील प्रमाणे सूचना केल्या आहेत.

१. विविध आंतर महाविद्यालयीन खेळात स्पर्धेकांची संख्या महाविद्यालयांची संख्या वाढवावी. त्यांना प्रोत्साहित करण्यासाठी खेळाडूंना उत्तेजनात्मक अंक प्रदान करावेत.

२. आंतर महाविद्यालयीन स्पर्धा आयोजित करण्यापूर्वी त्या खेळाच्या अद्यावत साधन सुविधा उपकरणे व अन्य बाबीकडे विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे. त्यामुळे खेळाडू आपली कार्यकुशलता योग्य पद्धतीने प्रदर्शित करतील.

३. आंतर विद्यापीठ स्पर्धेसाठी निवडण्यात येणाऱ्या संघाची चाचणी शास्त्रीय पद्धतीच्या आधारावर करावी आणि निवड समितीत प्रतिभावान खेळाडू संघटना व अनुभवी पूर्व प्रशिक्षकांची निवड करावी.

४. आंतर विद्यापीठ स्पर्धेसाठी निवडल्या जाणाऱ्या खेळाडूसाठी पूर्व प्रशिक्षण राबवावे.

५. आंतर विद्यापीठ स्पर्धेत भाग घेणाऱ्यांना विविध सुखसोई उपलब्ध करून द्याव्यात. ज्यामध्ये प्रामुख्याने स्पर्धेच्या ठिकाणी जाण्यासाठी रेल्वे आरक्षण, संतुलित आहार, पोशाख ब्लेझर, जोडे, ट्रॅकसुट खेळाच्या ठिकाणी राहण्याची व्यवस्था इ.

६. शारीरिक शिक्षक व क्रीडा प्रमुख प्राध्यापकांसाठी दरवर्षी कार्यशाळा अथवा चर्चासत्रे आयोजित करावे व त्यामध्ये अद्यावत नियम, सुधारित नियम, खेळांच्या तांत्रिक पद्धती परिक्षण व मापन पद्धती इ. बाबीवर चर्चा घडवावीत. (**देशमुख व्हि.एस. २००३**)

२७) रविद्र द्रविड : यांनी "खेळाचा स्तर उंचविण्याकरिता एकत्र येवून काम करावे" या लेखात सुरेखा रविद्र द्रविड यांनी आपले मत प्रकट केले आहे की, १९८५ मध्ये दिल्लीत जेव्हा राष्ट्रीय स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले तेव्हा महाराष्ट्राच्या सर्व खेळाडूंचा चम्पु पदाधिकारी, मार्गदर्शक यांचे एकच ध्येय होते ते म्हणजे स्पर्धेतील सर्वसाधारण विजेते पदाचा चषक मिळाला यासाठी सर्वांनी मेहनत घेतली. सर्वच खेळाडू पदाधिकारी एकत्र आले व यश महाराष्ट्राच्या पदरात पडले किंबहुना यश सर्वांनी खेचून आणले म्हणजेच योग्य होईल या यशात सांघिक खेळाचा जसा वाटा होता तसाच किंबहुना थोडा जास्तच वैयक्तिक खेळांचा होता असे म्हटले जर वावगे होऊ नये. जलतरण, नेमबाजी, मैदानी स्पर्धा, इत्यादींमुळे हे यश मिळवू शकले. यानंतर १९८४ मध्ये पुणे येथील राष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धेत सर्वसाधारण विजेतेपद पटकावले त्यामध्ये ही वैयक्तिक खेळाचा वाटा मोलाचा होता. खो-खो या खेळाचा दिवसेंदिवस दर्जा खालावत आहे. नवीन खेळाडू येईनासे झाले आहे. पूर्वी खेळाडूंना अखिल भारतीय स्तरावरील निदान चौथी ते पाचवी स्पर्धेत खेळण्याची संधी मिळावयाची त्यामुळे खेळाडू वर्षभर सरावात असायचे. सद्यपरिस्थितीत स्पर्धा आयोजित करणे ही अत्यंत खर्चीक बाब होऊन बसली आहे. त्यामुळे प्रायोजक मिळू शकत नाहीत. परिणामी स्पर्धा भरविल्या जात नाहीत. राष्ट्रीय स्पर्धेत पदक मिळविणाऱ्या खेळाडूस बक्षिस जाहीर करून चांगला खेळाडू आपल्या राज्याकडून कसा खेळेल हा प्रयत्न इतर राज्याकडून केला जात आहे. त्यामुळे राज्याचे नुकसान होत आहे. महाराष्ट्र शासन सुद्धा आपल्या खेळाडूसाठी रोख बक्षिसे जाहिर करते. पण प्रत्यक्षात ते मिळण्यास खेळाडूस उशीर होतो. त्यासाठी एकत्र येऊन संघटना क्रीडा खाते, ऑलंपिक संघटनेने पाठपूरावा करणे जरूरीचे आहे. महाराष्ट्र ऑलंपिक संघटना ही सर्व खेळांची शिखर संघटना आहे. सर्व संलग्न संघटनांनी एकत्र येवून खेळाचा स्तर उंचावण्यास मदत करावी. (द्रविड एस.आर. २००३)

२८. अहेमद : "खेळाडूंचा स्तर घसरणीला राज्याचे क्रीडा धोरण जबाबदार या लेखनात त्यांनी आपले मत मांडले आहे. महाराष्ट्र फुटबॉल मधील नव्हे तर अन्य क्रीडा प्रकारातील घसरत्या कामगिरीस राज्याचे क्रीडा धोरण जबाबदार आहे. राज्य शासन ऑलंपिक

खेळांना प्रोत्साहन देत नसल्यामुळे हे घडले असे खेदाने म्हणावे लागते. राज्य शासन क्रीडा सुविधा देतांना ग्रामिण भागाकडे दुर्लक्ष करते असे प्रकर्षाने जाणवते. आता राज्यात क्रीडा वातावरणच नाही. शाळा महाविद्यालयात खेळाची फारशी रुची नाही. आंतरशालेय स्पर्धेत फुटबॉल संघाची संख्या जास्त असते पण त्यातील खुपच कमी खेळाडू खेळात रुची दाखवतात. त्यामुळे खेळाडूंची संख्या दिसते पण गुणवंता दिसत नाही. यातील बहूतेक खेळाडूंचे लक्ष्य नोकरी हेच असते व नोकरी मिळाल्यावर फारसा रस दाखवित नाहीत. मनापासून स्वतःला झोकून दिलेले चित्र मात्र दिसत नाही.' (वली अहमद २००३)

२९. द्वारा पी. एम. : यांनी आपल्या सर्वेक्षणात "शारीरिक शिक्षण आणि खेळामधील व्यवस्थापन" यावर लिखाण केले आहे. खेळ आणि शारीरिक शिक्षण यांचा निकटचा संबंध आहे. द्वारा यांच्या अनुमानानुसार खेळ व शारीरिक शिक्षण यांचा दर्जा उंचावण्यासाठी शाळा आणि महाविद्यालय यांच्यातील व्यवस्थापन योग्य प्रकारे कार्यरत असले पाहिजे. व्यवस्थापन चांगले असले तर विविध स्पर्धांमध्ये यशस्वी सहभाग नोंदविता येतो.

आधुनिक (Modern) शारीरिक शिक्षण आणि खेळ (game) यांच्यातील आढाने स्विकारावयाची असतील तर शाळा व महाविद्यालयातील खेळाचे व मनोरंजनात्मक कार्यक्रम नवीन असायला पाहिजे त्यासाठी योग्य सामग्री, सक्षम कर्मचारीवर्ग, योग्य मार्गदर्शक याची गरज असते. या माध्यमातून खेळाडूंचे आनंद प्राप्त व्हावा क्रीडा क्षेत्राला प्रोत्साहन देण्यासाठी खेळाचा विकास साधण्यासाठी दैनिक वर्तमानपत्रातून क्रीडा विषयक माहिती देण्यात यावी.

प्रशिक्षकांनी योग्य खेळाडूंची निवड करून आपली जबाबदारी सांभाळावी. खेळात बेसबॉल, हॉकी, फुटबॉल, बास्केटबॉल या खेळाचा समावेश करावा. मुलींसाठी सामाजिक परिस्थितीशी जुळणारे खेळ असावेत. यात घोडेस्वारी, जिम्नॅस्टिक, पोहणे यांचा समावेश असावा. खेळामुळे संघभावना, ऐक्याची भावना वाढीस लागते त्यामुळे खेळाचा दर्जा विकसित करावा.

वरील सर्व गोष्टींचा अवलंब करून व्यवस्थापन केल्यास

१. शाळेतील खेळाडूमध्ये योग्य प्रकारे शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक भावना वाढीस लागेल.

२. शाळा व महाविद्यालये यांचा दर्जा उंचावेल.

३. शाळेतील विद्यार्थ्यांत संघभावना, खिलाडूवृत्ती जोपासली जाईल.

४. योग्य व्यवस्थापनामुळे शाळा व महाविद्यालयाचा दर्जा सुधारून क्रीडा क्षेत्राला मोलाचे योगदान लाभेल

५. आयोजित होणाऱ्या विविध स्पर्धामधून शाळेचा सहभाग वाढून इतरांशी जवळीकता निर्माण होईल. (द्वारा पी.एस. २००२)

३०) भावना मिश्रा : यांनी "आर्ट क्राफ्ट अँड फिजिकल एज्युकेशन" या ग्रंथामधील विवेचन व अभ्यास हा प्रस्तुत संशोधनासाठी पोषक ठरावा असा आहे. त्यामध्ये लेखकाने शारीरिक शिक्षणाकडे स्वतंत्र दृष्टीने पाहिले आहे. पहिल्या प्रकरणात त्यांनी आपली भूमिका मांडली आहे. त्यांनी म्हटले आहे की, शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासाचा मनोरंजन दृष्टीने विकास केल्यास शालेय स्तरावर हे शिक्षण अधिक सुलभ होऊ शकते. या ग्रंथामध्ये त्यांनी प्राथमिक स्तरावर कला व कौशल्याची भूमिका यावर स्वतंत्र प्रकरण दिले आहे.

तिसऱ्या प्रकरणात मनोरंजन व शिक्षण यातील ऋणानुबंध स्पष्ट केला तो या संशोधन प्रकल्पासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरू शकेल असा आहे. संगिताचा उपयोग आणि मुलांचे शिक्षण यांचाही एक स्वतंत्र प्रकरणात विचार केला आहे. त्यामधील भाष्य हे या संशोधनास पोषक ठरू शकेल असे आहे. लेखिका म्हणते शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रम उपक्रम व खेळाचे प्रशिक्षण हे शालेय स्तरावर पारंपारिक व साचेबद्ध पद्धतीने दिले जाते. नवे उपक्रम आखतांना त्याचा बऱ्याच वेळा गोंधळ होतो. या ग्रंथात शालेय खेळांवर एक

प्रकरण असून लेखिकेने शारीरिक शिक्षणामध्ये "निसर्गाची भूमिका" यावरही एक स्वतंत्र प्रकरण दिले आहे. त्यामध्ये म्हटले आहे की, 'निसर्ग हा विशाल व्यापक आणि सर्वसमावेशक आहे पण शिक्षणाच्या प्रक्रियेमध्ये निसर्गाकडे दुर्लक्ष केले जाते' हे सुत्र या संशोधनासाठी ही पोषक असेच आहे. त्यातील विविध पैलूंचा या संशोधनासाठी यथायोग्य उपयोग केलेला आहे. यातील तांत्रिक सुची व चित्रे ही उद्बोधक अशीच आहेत. (भावना मिश्रा २००२)

३१) शर्मा : यांनी 'शिक्षा में शारीरिक शिक्षा' हा ग्रंथ अनेक पैलूंना स्पर्श करणारा आहे. या ४९५ पानांच्या ग्रंथामध्ये १५ प्रकरणे आहेत. त्यापैकी पहिल्या प्रकरणामध्ये ध्येय उद्दिष्टांवर भर दिला आहे. दुसऱ्या प्रकरणामध्ये प्रशिक्षण व शिबीरांचे उपक्रम यांची चर्चा केली आहे. तिसरे प्रकरण आरोग्य व शिक्षणाचा संबंध सांगून मनोरथ स्पष्ट करणारे आहेत. चौथ्या प्रकरणात शालेय शारीरिक शिक्षण व आरोग्य शिक्षणात शिक्षकांची भूमिका स्पष्ट केली आहे. "विद्यार्थ्यांना निरोगी आरोग्य शिक्षणाची ओळख करून देणे ही शिक्षकांची जबाबदारी असते" हे सांगितले आहे. हे प्रकरण संशोधनासाठी पूरक व पोषक ठरत आहे. शर्मा पुढे म्हणतात की, शाळेचा परिसर, पेयचल, वनीकरण तसेच मैदानांची देखभाल याकडेही लक्ष देण्याची गरज असते. "या ग्रंथामध्ये अन्यही पैलू महत्वाचे ठरतात. यामध्ये शरीर विज्ञान, संक्रमण रोग, आसने व व्यायाम या बाबत माहिती दिली आहे. या ग्रंथाचे प्रस्तुत अभ्यासाला अनेक दृष्टीने महत्व आहे. शाळेमधील आरोग्य सेवेचे महत्व सांगताना प्रा. शर्मा म्हणतात "शालेय पातळीवर आरोग्य सेवेमध्ये सुधारणा करणे हाही शारीरिक, मानसिक, भावनिक आरोग्य सुधारण्यावर यातून भर दिला जातो. अशा प्रकारे या ग्रंथातील सर्व शोध सामग्री फलदायी ठरू शकते.

या ग्रंथात मनोरंजन कार्यावरही एक प्रकरण दिले आहे त्यात लेखक म्हणतात "आधुनिक युगात प्रत्येक क्षेत्रामध्ये प्रगतीचे नवे मार्ग विकसित होत आहेत. त्यामागे तांत्रिक प्रगतीचे सुत्र आहे. मनोरंजनाचा हेतू व्यक्तिमधील आंतरिक व बाह्य गुणांचा विकास करणे हा देखील असतो. तसेच मनोरंजनात रचनात्मक उपक्रम, रंजक उपक्रम

असे दोन भाग पडतात. शाळांमध्ये आयोजन करण्यात येणाऱ्या मनोरंजन प्रक्रियेवरही लेखकाने भर दिला आहे. त्यांच्या मते अलीकडे प्रसार माध्यमांनीही मनोरंजन होते व खेळाडूंची माहिती प्राप्त होते. अशा प्रकारे प्रा. शर्मा व जावेद अली यांचा ग्रंथ खरोखरच या संशोधन साठी महत्वाचा ठरतो. (शर्मा एन. पी. २००१)

३२) भूजंगराव : यांचा "मराठवाड्याचा विकास अभ्यास व चिंतन" हा ग्रंथ मोलाचा आहे. या ग्रंथामध्ये एकूण १५ प्रकरणे आहेत. त्यांची रचना सुसंगत लक्षणीय आणि वेधक आहे. मराठवाडा २००१ या ग्रंथाची प्रस्तावना प्रादेशिक विकास प्रश्नांच्या मुळाला हात घालणारी आहे. या लेखात ते म्हणतात "सामान्य जनतेमध्ये भविष्याबद्दलच्या जाणिवा वाढव्यात जेथे भविष्यामधून प्रगट होत असलेल्या परिस्थितीत सुधारणा करण्यासाठी लवकर कृती करणे निकडीचे दिसून येईल. हा या अभ्यासक्रमाचा प्रधान हेतू दिसतो. अशा प्रकारची अर्थपूर्ण मिमांसा लेखकांने योजकतेने केली त्यांनी या ग्रंथात पुढे म्हटले आहे की, अनुकूल घडवायचे असेल ते अधिक आणि लवकर घडावे. प्रतिकूल घडूच नये असे प्रयत्न अशा अभ्यासामुळे शक्य होतात. प्रादेशिक स्तरावर अभ्यासामध्ये येणाऱ्या अडचणी स्पष्ट करतांना ते म्हणतात. "अध्ययनात आकडेवारी नाही. प्रादेशिक जिल्हावार किंवा सूक्ष्म स्तरावर मुळीच नाही. माध्यमिक स्तरावर शैक्षणिक संशोधन करतांना चित्र फारसे वेगळे नाही. शैक्षणिक मागासलेपणाबाबत असे निदान केले आहे की, मागासलेपणा घालविण्यासाठी संस्था बलवान आणि विकास प्रक्रियेमध्ये कृतीशील व्हाव्या लागतील मराठवाड्यातील शिक्षण संस्था बाबतही हे सूत्र लागू पडते.

कुलकर्णी यांनी या ग्रंथामध्ये असे सूत्र मांडले आहे की, तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षणामुळे रोजगार आता वाढले आहेत. विकासासाठी आवश्यक अशा वैयक्तिक सदगुणांची जोपासना चांगल्या शिक्षणाशिवाय होऊ शकत नाही. शारीरिक शिक्षणांच्या अभ्यासालाही हे सूत्र लागू पडते.

या ग्रंथात मागासविभागातील विकास आणि प्रादेशिक असमतोलपणा मराठवाड्याचे मागासलेपण, वैधानिक मंडळाची रचना व कार्य, विकास व सामाजिक

परिवर्तन, मराठवाडयाचा सर्वांगिण विकास हे तत्व नमुद केलेले आहेत. (कुलकर्णी भुजंगराव २००१)

३३) वाघ : यांनी आपल्या लेखनात "उच्चतम कामगिरी उंचवण्यासाठी क्रीडा धोरणाची पुनर्रचना करण्याची गरज आहे" असे नमुद केले आहे. एकाविसाव्या शतकात भारत देशाची खेळातील पातळी उंचवण्यासाठी अश्वमेघासारख्या विद्यापीठ क्रीडा स्पर्धा आयोजित करण्यात सिडनी येथे पार पाडलेल्या ऑलम्पिक स्पर्धेत, हॉकी, टेनिस, रायफल सुटींग इत्यादी खेळात भारतीय खेळाडूंनी आपली कार्यकुशलता सिद्ध केली. भारताची वेट लिफ्टर कर्नल मलेश्वरी हिने सिडनी ऑलम्पिक स्पर्धेत कास्यपदक जिंकले याशिवाय भारतातील खेळाडूंचा दर्जा विकसित व्हावा यासाठी काही महत्वपूर्ण सुचना केल्या. त्यांनी विचारात घेण्यासारखे खालील मुद्दे मांडले आहेत.

१. केंद्र सरकारने आपल्या अंदाजपत्रकात देशातील शाळा, महाविद्यालये तसेच तालूका, जिल्हा पातळीवर क्रीडा सुविधांची उपलब्धता करून द्यावी.

२. जिल्हा, राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर क्रीडा प्रशिक्षक नेमावेत

३. विद्यार्थ्यांमध्ये खेळाविषयी जागृतता निर्माण करणे.

४. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धेतील भाग घेतलेल्या उत्कृष्ट खेळाडूसाठी महाविद्यालयात शिक्षण अभ्यासक्रमासाठी ३% आरक्षण असावे.

५. राज्य शासन व केंद्र शासनाने क्रीडा विद्यापीठ स्थापन करावीत.

६. प्रत्येक महाविद्यालयीन एकूण जागेत खेळाडूंसाठी ५% भाग आरक्षित ठेवावा

वरील नमुद केलेल्या सूचनांचा अवलंब केल्यास भारत देशाचा खेळातील दर्जा उंचावेल असे त्यांनी सांगितले आहे.

३४) करंदीकर: यांनी "पुणे विद्यापीठातील महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या बॉस्केट बॉल खेळातील सहभाग" या लेखात म्हटले आहे की, पुणे विद्यापीठातील संलग्नित महाविद्यालयातील विविध खेळांच्या सुविधा उपलब्ध आहेत त्यात बॉस्केट बॉल मध्ये बहूतांश विद्यार्थी भाग घेतात पुणे विद्यापीठातील खेळाडूंनी आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये भारताचे प्रतिनिधीत्व केले. नुकत्याच कतार येथे झालेल्या आशियाई युवा बॉस्केट बॉल स्पर्धेत भारतीय संघाचा कर्णधार अपूर्व सोनटक्के पुण्याला फर्ग्युसन कॉलेजमधील विद्यार्थी होता व पुण्याच्या खेळाडूला हा मान पहिल्यादा मिळत आहे. या व्यतिरिक्त पुणे विद्यापीठातील बॉस्केट बॉल मुले २ व ३ मुली आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेसाठी भारतीय संघात निवडल्या गेल्या. पुणे विद्यापीठातील बॉस्केट बॉल संघ नेहमीच आंतरराष्ट्रीय सामन्यात अंतिम सामन्या पर्यंत जिंकतो. पुणे विद्यापीठाच्या खेळाडूंची पात्रता राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय दर्जाची निश्चित आहे. बॉस्केट बॉल खेळाचा स्तर उंचवण्यासाठी सामन्याचे अंदाजपत्रक वाढविले पाहिजे अशी अपेक्षा आहे.

१. केंद्र शासनाने आपल्या अंदाजपत्रक शाळा, महाविद्यालयात जिल्हा, तालुका स्तरावर आवश्यक क्रीडा सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात. जिल्हास्तरावर, राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय प्रशिक्षक नियुक्त करावेत.

२. राज्य, केंद्र शासनाने क्रीडा विद्यापीठ स्थापन करावीत.

३. विद्यार्थ्यांमध्ये खेळासंबंधी जागृती करावी.

४. उत्कृष्ट खेळाडूंना स्पर्धांमध्ये सहभागासाठी पाठविण्याचे प्रशिक्षणाचे नियम शिथिल करावे.

५. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत भाग घेतलेल्या उत्कृष्ट खेळाडूसाठी महाविद्यालयात अभ्यासक्रमामध्ये ३% आरक्षण ठेवावे.

६. प्रत्येक महाविद्यालयात एकूण जागापैकी ५% प्रवेश खेळाडूसाठी आरक्षित ठेवावा.

वरील सर्व सूचनांचा क्रीडा धोरणात समावेश केल्यास भारताचा विविध खेळातील स्तर वाढू शकेल. (करंदीकर सुभाष २०००)

३५.) काकिर्डे : यांनी "२१ व्या शतकातील महाविद्यालयीन शारीरिक शिक्षण एक दृष्टीकोन" या आपल्या क्रीडातंत्र त्रैमासिक आपल्या लेखात पुढील विचार व्यक्त केले आहे त्यांच्या मते, २१ व्या शतकातील महाविद्यालयीन शारीरिक शिक्षण कसे असणार याचा थोडा अंदाज येतो परंतु आपण विज्ञानाच्या क्षेत्रात बरीच प्रगती केली आहे. परंतु क्रीडा क्षेत्रात आपण आजुन ५० वर्ष मागे आहोत. सर्व क्षेत्रात संगणकाचा अंतरभाव झाला आहे. विदेशात संगणकाचा उपयोग करुन खेळाडूंच्या प्रत्येक हालचालीचा अभ्यास केला जातो. व तसा खेळाडूला प्रोग्रॉम दिला जातो. परंतु आपल्या महाविद्यालयाची क्रीडा क्षेत्रातील प्रगती पाहता असे वाटते की, असाच प्रगतीचा वेग राहिला तर आपण २१ व्या शतकात राहु व आपल्या पुढे जग निघून जाईल. वेगवेगळे आधुनिक क्रीडा साहित्य व त्याला विज्ञानाची जोड जोपर्यंत आपण आपल्या क्रीडा क्षेत्राला देत नाही तो पर्यंत प्रगती होणार नाही.

मागील काही वर्षापासून महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची क्रीडा क्षेत्रात उदासिनता दिसून येते. आजच्या विद्यार्थी हा क्रीडा क्षेत्रात दुरावत आहे याला कारण आजची शिक्षण पद्धती, समाजाचा क्रीडा क्षेत्राकडे पाहण्याचा संकुचित दृष्टीकोन व अज्ञान तसेच शासनाचा याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन या सर्व बाबींचा सखोल विचार होणे आवश्यक आहे. त्या करीता काही उपाय करणे आवश्यक आहे.

१. शारीरिक शिक्षण हे प्राथमिक स्तरापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत अनिवार्य करावे लागेल.

२. शारीरिक शिक्षणाला विषय मानून त्याचा पाठ्यपुस्तकात समावेश.

३. क्रीडा क्षेत्रांमध्ये संगणकाचा उपयोग.

४. शारीरिक शिक्षण क्षेत्रात प्रवेश घेणा-या विद्यार्थ्यांची शारीरिक क्षमतेची चाचणी घ्यावी, जेणे करून योग्य शिक्षक या क्षेत्राला मिळतील.

५. शारीरिक शिक्षण शिक्षकाने नवीन तंत्रज्ञानाचा अभ्यास केला पाहिजे व त्यांचा उपयोग खेळाडूंना करून दिला पाहिजे.

६. विद्यापीठाच्या निरनिराळ्या खेळांच्या स्पर्धेचा अहवालाचा अभ्यास केला असता असे दिसून आले आहे की, मागील काही वर्षात महाविद्यालयाची संख्या तसेच विद्यार्थ्यांची संख्या वाढली आहे. परंतु खेळातील सहभाग हा कमी झालेला आहे असा आलेला दिसून येतो या करीता विद्यार्थी करीता, खेळाडू करीता खास प्रोत्साहन असावे जेणे करून विद्यार्थी क्रीडा क्षेत्राकडे आकर्षित होतील. (काकिर्डे एस.एन. १९९९)

३६.) **बापट** : यांचा " शैक्षणिक प्रश्न आणि महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विकास" हा ग्रंथ मोलाचा आहे. ३९३ पानांच्या या ग्रंथात एकूण चौदा प्रकरणे आहेत. या ग्रंथातील प्रकरणामध्ये पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षण व उच्च शिक्षण ही तीन प्रकरणे आहेत. ती चढत्या क्रमाने दिली आहे. शिक्षक प्रशिक्षण हे एक स्वतंत्र प्रकरणे त्यात आले आहे ते अत्यंत महत्वाचे आहे. प्रा. बापट म्हणता की, शिक्षक विचारी आणि बुद्धिवंत असल्यामुळे नियोजनाच्या कामात त्यांने बुद्धिपुरस्कार पुढाकार घेण्याची वेळ आली आहे" या ग्रंथामध्ये समाज शिक्षण, शिक्षणाचे पुनरावलोकन, गुणवत्तापुरक सुधारणा तसेच युवक कल्याण शिक्षणाचे व्यवसायीकरण अर्थव्यवस्था प्रायोगिक कामे ही प्रकरणे सुद्धा तेवढीच महत्वाची आहेत. गुणवत्तेचा मुद्या स्पष्ट करतांना प्रा. बापट लिहितात की, "शैक्षणिक पुनर्रचना म्हणजेच शिक्षण व्यक्तीच्या प्रवृत्ती व वागणूकीत बदल घडवून आणणे होय. शैक्षणिक बदल हे समग्र व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्यासाठी पोषक ठरतात." (बापट भा.गो १९९८)

३७.) **अटवाल** : यांनी आपल्या केस स्टडी अभ्यासक्रमात "मध्यप्रदेशातील एक विद्यापीठांतर्गत शारीरिक शिक्षण क्रीडा विभागातील व्यवस्थानाचा महत्त्वपूर्ण अभ्यास केला."

यात त्यांनी विद्यापीठात चांगल्या प्रकारे संघटन असावे असे म्हटले आहे तसेच खेळांची पातळी उंचवण्यासाठी चांगल्या व्यवस्थानाची गरज असते. क्रीडा विषयक असलेले धोरण विभाग प्रमुखाची नेमणूक करावी. सर्व कार्य विभागप्रमुखाकडे द्यावे. आर्थिक अनुदान व क्रीडा साहित्याची निर्मिती करावी. खेळाच्या विकासासाठी मैदाने क्रीडा साहित्य, सोयी सुविधा उपलब्ध केल्यास खेळांचा दर्जा उंचावला जाईल. व्यवस्थापनामध्ये क्रीडा अधिकार बाबत कुलगुरु, कुलसचिव, प्रशिक्षण, वित्तीय अधिकारी अशी प्रक्रिया राबविण्यात आली तर अधिका-यांचा हस्तक्षेप कमी होऊन खेळांचा दर्जा उंचावण्यास मदत होईल.

केंद्र व राज्य शासनाच्या सहकार्याने क्रीडा विभागातील नोकरीसाठी निर्णय क्षमता असणाऱ्या व्यक्तींना शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विभागात प्राधान्य द्यावे त्यामुळे खेळातील प्राविण्य सुधारण्यास मदत होईल राज्याचा, देशाचा, गौरव होईल. (**अटवाल एच. एस. १९९८**)

३८.) **बोरगवे** : यांनी "विविध महाविद्यालयीन स्तरावर शारीरिक शिक्षणाचे निर्देशक यांची भूमिका काय असावी" या बाबत प्रतिपादन केले आहे. त्यांच्या मते शारीरिक शिक्षक निर्देशकाने चांगल्या पद्धतीने संघटन करावे. त्याने योग्य प्रशिक्षक व व्यवस्थापक म्हणून आपली भूमिका पार पाडावी. आर्थिक कार्यात सुनियोजित कामगिरी पार पाडावी. आपले कार्यालयीन कार्य सुद्धा तत्परतेने पार पाडावे. निर्देशकाने शिक्षक व विद्यार्थी यामधील दुवा बनावे यातून आपल्या विभागात किंबहुना महाविद्यालयात खेळीमेळीचे पोषक वातावरण राहिल व त्याच प्रमाणे निर्देशकाने महाविद्यालयाचे नेतृत्व करावे त्याच बरोबर निर्देशकाने स्पर्धा काळात मनोचिकित्सकाची भूमिका पार पाडावी.

महाविद्यालयातील शारीरिक शिक्षण व खेळामधील स्तर उंचावला खेळ व शारीरिक शिक्षण विकासासाठी संपूर्ण कार्यक्रमाचे मूल्यांकन करून आपले ध्येय साध्य करावे. आपल्या विभागाचे कार्य करतांना जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांना क्रीडा स्पर्धेत भाग घेण्यासाठी प्रोत्साहित करावे. विद्यार्थ्यांचे शारीरिक स्वास्थ्य सुधारण्यासाठी कार्यक्रम राबवावे. विद्यार्थ्यांसाठी संभाषणे, चर्चासत्रे आयोजित करावीत. वरील सर्व गोष्टींचा विचार केल्यानंतर शारीरिक शिक्षक व खेळांचा स्तर महाविद्यालयात उचवण्यासाठी शारीरिक शिक्षण निर्देशकात आपली भुमिका निभवू शकतो. (बोरगावे पी.ए. १९९८)

३९.) वाग्वॉड : यांनी "भारतीय शैक्षणिक पदवी प्रदान करण्यात महाविद्यालयात खेळाडूंचा क्रीडा सहभाग पडताळून पाहिला. त्यांच्या म्हणण्यानुसार पदवी महाविद्यालयातील एकुण २% खेळाडू क्रीडा स्पर्धांमध्ये सहभागी होतात म्हणून प्रत्येक महाविद्यालयात क्रीडा विषयक कार्यक्रम आवश्यक करण्यात यावेत. त्यांनी एक नमुना तयार केला. आपल्या उद्देशात सर्व विद्यार्थ्यांसाठी कार्यक्रम राबविणे, विद्यार्थ्यांचे स्वास्थ्य व शारीरिक क्षमता विकसित करणे. गामक कौशल्यांचा विकास करणे, खेळांचा स्तर उंचावणे, विद्यार्थ्यांत विविध गुणांची जोपासना करणे, खेळाडूंचा उच्चतम स्तर वाढविणे हे होत. सदरील उद्देशांने प्राप्त करण्यासाठी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करा, त्यात सर्व वर्गासाठी शारीरिक शिक्षण विषय आवश्यक करणे, पाठयक्रमात क्रीडा प्राधान्य द्यावे. विद्यार्थ्यांच्या वयानुसार कार्यक्रम राबवावे. आंतगृह स्पर्धांचे आयोजन करावे, प्रत्येक शिक्षकाला कार्यक्रमात सहभागी करावे इत्यादी कार्यक्रम सुचविले आहेत. (वांग्वड व्यंकटेश १९९८)

४०.) नायर : यांनी आपल्या लेखामध्ये "शारीरिक व खेळ यांची विद्यापीठ स्तरावरील उच्च शिक्षणातील भुमिका" याबद्दल विचार व्यक्त केले आहेत. त्यांच्या म्हणण्यानुसार संपूर्ण देशात शारीरिक शिक्षणामधील गैरसमज दूर करून उच्च शिक्षणात त्याचा समावेश असावा कारण शिक्षण व शारीरिक शिक्षण या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. याद्वारे व्यक्तींचा सर्वांगीण विकास होतो. याचे ध्येय उद्देश समान असून हालचालीचे शिक्षण हे

शारीरिक शिक्षणाद्वारे प्राप्त होऊ शकते. शारीरिक शिक्षणाद्वारे शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, नैतिक व भावनीक व्यक्तिमत्व तयार होऊन एक तंदुरुस्त नागरिक बनविण्यात शारीरिक शिक्षकांची भूमिका आहे. विद्यार्थी स्तरावर विविध क्रीडा स्पर्धेचे आयोजन केल्यानंतर एक उत्कृष्ट विद्यार्थी तयार होवू शकतो. विद्यार्थ्यांमध्ये संघ भावना, सहकार्याच्या गुणासोबत अज्ञाधारकता, अनुशासन, नेतृत्वाचे गुण निर्माण होवून एक चारित्र्यवान नागरीक क्रीडेद्वारे होवू शकतो. म्हणून विद्यापीठ स्तरावर व उच्च शिक्षणात शारीरिक शिक्षण व क्रीडेला महत्त्व देण्यात यावे. संपूर्ण शिक्षण पद्धती ही आजन्म चालणारी एक निरोगी शरीर बनविण्यास मदत होईल म्हणून सर्व शैक्षणिक स्तरावर शारीरिक शिक्षण व खेळाला विद्यार्थ्यांचा मुलभूत हक्क समजून शिक्षण दिले गेले पाहिजे. (नायर के.एन. १९९६.)

४१.) सिंग : यांनी "शारीरिक शिक्षण कार्यक्रमाचा वार्षिक कार्यक्रम आणि व्यक्तिमत्व विकासावर परिणामांचा अभ्यास " या विषयावर संशोधन कार्य पूर्ण केले. सदरील संशोधनामध्ये संशोधकाने यादृच्छिक पद्धतीचा अवलंब केला आहे. सदरील संशोधनामध्ये संशोधकाने दिल्ली मधील शारीरिक शिक्षण पूर्ण करणाऱ्या ७५ मुली न्यादर्श म्हणून वापर केलेला आहे. त्याद्वारे माहिती संकलित केलेली आहे. या संशोधनाचे आलेले निष्कर्ष पुढील प्रमाणे :

१. पूर्व चाचणीत व नंतरच्या चाचणीत व्यक्तिमत्व विकासात थोडाच फरक आढळला. (सिंग रणबहादूर १९९६.)

४२.) दिपीका : यांनी "पश्चिम दिल्ली येथील शाळेची मुख्याध्यापकांचे शारीरिक शिक्षण आणि खेळ यामधील सहकार्याचा अभ्यास" या विषयावर लघूप्रबंध पूर्ण केला. सदरील संशोधनामध्ये संशोधकाने यादृच्छिक पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. सदर संशोधनामध्ये संशोधकाने पश्चिम दिल्लीतील ३० वेगवेगळ्या शाळांमधील मुख्याध्यापिकांची न्यादर्श म्हणून निवड केलेली आहे. संशोधनाची साधने म्हणून प्रश्नावलीचा वापर करून त्याद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली आहे त्याद्वारे त्यांनी पुढील निष्कर्ष काढलेले आहेत

१. पश्चिम दिल्ली येथिल शाळांमध्ये शारीरिक शिक्षणाचे कार्यक्रम नियमितपणे राबविले जातात.
 २. बऱ्याचदा मुख्याधिपिका शारीरिक शिक्षणावरील आर्थिक अंदाजपत्रक मागतात.
 ३. मुख्याध्यापक विद्यार्थ्यांना खेळाच्या स्पर्धेत सहभागी होण्यास प्रोत्साहन देतात.
- (दिपीका १९९६)**

४३.) तुमसरे : यांनी "नागपूर शहरातील माध्यमिक शाळेतील अॅथलेटिक्स (मैदानी स्पर्धा) प्रशिक्षणाच्या सोयी आणि कार्यक्रमांचा यांनी संशोधनात्मक अभ्यास केला" त्यासाठी त्यांनी प्रश्नावलीच्या पद्धतीचा वापर करून त्यांचे विश्लेषण केले. त्यासाठी त्यांनी नागपूर शहरातील विविध २० शाळांतील अॅथलेटिक्स प्रशिक्षणाच्या सोयी संबंधी विषय मर्यादित ठेवला त्यातून त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की, अॅथलेटिक्स प्रशिक्षणाच्या कार्यक्रमासाठी व्यायामशाळा, वाचनालय, प्रथमोपचार, भांडारगृह, मनोरंजन या गोष्टीची अत्यंत गरज असते.

या सोयी पैकी व्यायामशाळा ९ शाळेत, वाचनालय १३ शाळेत, प्रथमोपचार ९ शाळेत, भांडारगृह १४ शाळेत, मनोरंजन हॉल ३ शाळांमध्ये असून या सोयी अत्यावश्यक असतांना देखील खूप कमी प्रमाणात उपलब्ध आहेत.

वरील सर्व सोयी पाहिल्यानंतर लक्षात येते की, अनेक शाळेत अॅथलेटिक्सचा दर्जा निम्न दिसून येतो. आपूऱ्या साधन सामुग्रीमुळे हा परिणाम दिसून येतो. **(तुमसरे मनोज १९९४)**

४४.) केंद्रे : यांनी "मराठवाडयातील माध्यमिक शाळांतील सुविधा आणि त्यांच्या शाळांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेशी असलेला संबंध" या विषयावर संशोधनाच्या गटात विभागणी करून प्रत्येक गटातून प्रस्तुत अभ्यासासाठी यादृच्छिक पद्धतीत (Random Method) शाळांच्या निवड केली. यासाठी महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण विभागीय मंडळ औरंगाबादाची सन १९८४-८५ मधील माध्यमिक शाळांची यादी

उपयोगात आणली त्यावरून माध्यमिक शाळांचे गट केले. प्रस्तुत अभ्यासासाठी निवडलेल्या १०० माध्यमिक शाळांमधून प्रश्नावली भरून घेतली. शिवाय मुलाखतीच्या आधार मराठवाडयातील माध्यमिक शाळांची माहिती मिळविली त्यासाठी संस्थाचालक, मुख्याध्यापक व माध्यमिक शिक्षक यांच्या मुलाखती घेतल्या. यावरून खालील निष्कर्ष काढण्यात आले.

१. माध्यमिक शाळांची शैक्षणिक गुणवत्ता ही शालेय सुविधांवर अवलंबून आहे. हे गृहितके संशोधन कार्यासाठी मानलेले होते. त्यानुसार मराठवाडयातील माध्यमिक शाळांच्या ८ प्रकारापैकी शहरी, जिल्हा परिषद शाळांचा शालेय सुविधा इतर गटापेक्षा अधिक आहे. हे समजून आले. याचा परिणाम शहरी जिल्हा परिषद शाळांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर झालेली आहे.

२. संपूर्ण शहरी शाळा व संपूर्ण ग्रामीण शाळा यांच्यातील शैक्षणिक प्रगतीची तुलना केली असता हे मूल्य २.१९ येते म्हणजेच या दोन्हीमध्ये शहरी शाळांची प्रगती चांगली आहे.

३. शैक्षणिक गुणवत्ता ही शालेय सुविधांवर अवलंबून आहे हे गृहित धरले आहे. त्यानुसार स्पष्ट होते की, खाजगी शाळांचा परिसर जिल्हा परिषद शाळांपेक्षा चांगली आहे.

४. मराठवाडयातील संस्थाचालक, मुख्याध्यापक व माध्यमिक शाळेचे शिक्षक यांच्या मुलाखतीमधून मराठवाडयातील माध्यमिक शाळांची वस्तूस्थिती समजून आली. त्यानुसार मराठवाडयातील बऱ्याचशा माध्यमिक शाळांना स्वतःच्या इमारती नाहीत. त्यामुळे त्याचा शालेय परिसर शैक्षणिकदृष्ट्या पोषक नाही. विज्ञान विषयाचे पुरेसे साहित्य नाही याचा परिणाम त्या शाळांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर होत आहे. या संशोधनाद्वारे त्यांनी केलेल्या शिफारशी पुढील प्रमाणे.

१. मराठवाडयातील माध्यमिक शाळांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी शालेय सुविधा वाढविणे ही अत्यंत महत्वाची बाब आहे. मराठवाडयातील बहुतांश शाळांमध्ये किमान शालेय सुविधांचा व साहित्यांचा अभाव आहे त्यासाठी सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

२. प्रत्येक माध्यमिक शाळेला स्वतःची इमारत असावी त्यासाठी शासनाने पैसा उपलब्ध करून दिला पाहिजे.

३. प्रत्येक माध्यमिक शाळेला शालेय परिसर स्वच्छतागृह, पिण्यासाठी पाणी, खेळण्यासाठी मैदाने, बागबगीचा, लहानमोठी झाडे व हिरवळ असावी. त्याच प्रमाणे अभ्यासक्रमानुसार आवश्यक शैक्षणिक साहित्य उपकरणे असावी. दृकश्राव्य साधने असावी, एक प्रयोगशाळा सहाय्यक, एक क्रीडा शिक्षक, एक हस्तकला शिक्षक, एक वाचनालय प्रमुख, एक संगित शिक्षक असणे आवश्यक आहे.

सुचना :- प्रस्तुत संशोधनात मराठवाडयातील एकूण १०० माध्यमिक शाळांचा अभ्यास केला आहे. त्यावरून बऱ्याच शाळांमध्ये विशेषतः ग्रामिण आणि जिल्हा परिषदेच्या शाळांमध्ये शैक्षणिक सुविधा कमी आहेत असे दिसते. प्रत्येक शाळेत कोणत्या ना कोणत्या सुविधा कमी आहेत याची नोंद घेऊन पुढील तीन वर्षात त्या सुविधा शासनाच्या किंवा स्थानिक लोकांच्या सहकार्याने कशा प्रकारे पूर्ण करता येतील याची योजना असावयास हवी. (केंद्रे विठल १९९०)

४५.) जानकर : यांनी "मुंबई येथील अंधेरी क्षेत्रातील इयत्ता ९ वीच्या शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमातील अडचणी तसेच शारीरिक शिक्षणाच्या स्तराबद्दल माध्यमिक शाळांमध्ये अभ्यास केला आहे त्यांनी माहिती गोळा करण्यासाठी प्रश्नावलीचा उपयोग केला त्यानुसार खालील सारांश मिळाला आहे.

१. तेथील शाळांत विद्यार्थ्यांच्या संख्येनुसार आवश्यक शारीरिक शिक्षकांची नेमणूक झालेली नव्हती.

२. तेथे शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रमाचे साप्ताहिक मासिके तसेच वार्षिक नियोजन उपलब्ध नव्हते.

३. अनेक शाळांमध्ये खेळाचे साहित्य उपलब्ध नव्हते.

४. अनेक शाळांना खेळाचे मैदाने नव्हती.
५. अनेक शारीरिक शिक्षण शिक्षकांना शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाबद्दल पूर्ण माहिती नव्हती.
६. नविन शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रमाप्रमाणे जेवढ्या तासिका घ्यायला हव्यात तेवढ्या तासिका तेथे दिल्या गेल्या नव्हत्या.
७. अनेक शाळांमध्ये स्वतंत्र अशी खेळ साहित्य ठेवण्यासाठी खोली तसेच मैदानापर्यंत साहित्य घेवून जाण्यासाठी तसेच ते मैदानापासून परत आणण्यासाठी मदतनीस नाही.
८. अनेक शाळांमध्ये प्रत्येक वर्गासाठी ज्या तासिका दिलेल्या आहेत त्या तासिकांमध्ये साम्य नाही.
९. फक्त ४० शाळा आपल्या शारीरिक शिक्षणाच्या बजेटमधून १००% खर्च खेळाचे साहित्य स्पर्धात्मक खेळ तसेच मैदानासाठी खर्च करतात. (जानकर दि. १९९०)

४६.) धरमामित्र यांनी Enc of physical Education and sports हे तीन खंड प्रकाशित केले . या तिन्ही खेळात क्रीडा शास्त्राचे विवेचनात्मक वर्णन व संपुर्ण शारीरिक शिक्षणावर माहिती दिली आहे . तसेच त्यांनी या शिक्षणाचे माध्यमिक स्तरावरील महत्त्वही स्पष्ट केले आहे ते म्हणतात . "शारीरिक क्रीडा व मनोरंजन ही बाब प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर मुलांसाठी उपयुक्त आहे". कारण अभ्यासाने कंटाळलेल्या मुलांना चांगल्या प्रकारे मनोरंजन होते व त्याची प्रकृती ही सुधारते, त्यांनी शारीरिक शिक्षणाची अशी उपयुक्त स्पष्ट केली आहे . (धरमामित्र)

४८) गिरगावकर : यांनी "मराठवाड्यातील शहरी व ग्रामिण माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीमत्त्व विकासाचा बीड जिल्हयाच्या संदर्भात तुलनात्मक अभ्यास" या विषयावर संशोधन कार्य पूर्ण केले आहे त्यांचे उद्देश व निष्कर्ष खालील प्रमाणे आहेत.

१) शहरी व ग्रामिण भागातील माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीमत्वाच्या शारीरिक घटकाचा आढावा घेणे .

२) शहरी व ग्रामिण भागातील माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीमत्वातील आत्मविश्वास समाजशिलता, अतिसंवेदनशिलता व स्वयंपूर्तता ह्या घटकाचा आढावा घेणे .

३) शहरी व ग्रामिण भागातील माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीमत्वातील बौद्धिक क्षमतांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे .

४) शहरी व ग्रामिण भागातील माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचा व्यक्तीमत्वातील विविध घटकांचा, क्षमतांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे

निष्कर्ष

१) ग्रामिण विद्यार्थ्यांना शहरी विद्यार्थ्यांचा तुलनेत शारीरिक घटकाच्या विकासासाठी योग्य वातावरण मिळाल्याने प्रमाणित वजन उंचीनुसार असणाऱ्या ग्रामिण मुला-मुलींची संख्या अधिक आहे.

२) शहरी विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास ग्रामिण विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत अधिक आहे.

३) ग्रामिण विद्यार्थी शहरी विद्यार्थ्यांचा तुलनेत अधिक आणि संवेदनशिल आहे .

४) शहरी व ग्रामिण विद्यार्थ्यांचा स्वयंपूर्णतेच्या बाबतीत फरक दिसून येत नाही .

(गिरगावकर प्रतिमा)

४९) रेडी : (Values and celtiudes of Indian youth) यांनी "शहरी आणि ग्रामिण भागातील युवकांचा मुल्य आणि दृष्टीकोन याकडे बघण्याचा प्रवृत्तीतील परस्पर विरोधी अभ्यासणे" या विषयावर आपला संशोधन कार्य पुर्ण केले आहे. त्यांच्या संशोधनातून उद्देश आहे.

१ शहरी आणि ग्रामिण भागातील शाळेत जाणा-या मुला-मुलींतील दृष्टिकोन आणि मुल्ये यांच्यातील विकासात्मक प्रवृत्तीचा शोध घेणे .

२. दृष्टिकोन, श्रध्दा व त्यातील संबंध यांचा अभ्यास करणे .

या संशोधनासाठी नमुना म्हणुन आंध्रप्रदेशातील तेलगंगा विभागातील १४ उच्च माध्यमिक विद्यालये व २२ महाविद्यालयातील १७४६ कुमार अवस्थेतील विद्यार्थी विद्यार्थिनी निवडण्यात आले तसेच ८७६ ग्रामीण, ६५० शहरी आणि २१४ स्थलांतरीत शहरी निवडण्यात आले .

निष्कर्ष

१. वाढत्या वयाबरोबर आधुनिक मुल्य स्विकारण्याचे प्रमाण शहरी भागातील विद्यार्थ्यांत ग्रामिण भागातील विद्यार्थ्यांपेक्षा जास्त प्रमाणात आढळून आले . ग्रामिण भागात परंपरा निष्ठा शहरी विद्यार्थ्यांपेक्षा अधिक प्रमाणात दिसली .

२. ग्रामिण भागातील विद्यार्थी हे शहरी अथवा शहरात स्थलांतरीत झालेल्या विद्यार्थ्यांपेक्षा अधिक अंतःमुख असल्याचे दिसून आले.

३. ग्रामिण भागातील विद्यार्थ्यांत शहरी भागातील विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत राजकिय जागृती अधिक जाणवली (रेडी एन . वाय १९८०)

५०) किमकर: १९८९ यांनी नागपूर जिल्हातील ग्रामिण आणि शहरी भागातील शैक्षणिक संस्थांचा कबडडी खेळाच्या विकासा संदर्भात तुलनात्मक अभ्यास केला या विषयासंबंधी माहिती प्राप्त करण्यासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला. ग्रामिण आणि शहरी भागातील माध्यमिक शाळा आणि कनिष्ठ महाविद्यालये यांनी कबडडी या खेळाच्या विकासा करीता किती प्रमाणात आणि कोणत्या स्वरूपात प्रयत्न केले आहेत याचा आढावा घेण्यात आला खेळाडूचा स्तर त्यांना मिळण्यात येणाऱ्या विविध सोयी, तसेच शाळा व महाविद्यालय क्रीडा विषयक धोरण इत्यादी बाबींचा अभ्यास

करण्यात आला. याच बरोबर विविध शैक्षणिक संस्था कोणकोणत्या क्रीडा प्रकारात भाग घेण्यात कुढल्या खेळावर किती प्रमाणात खर्च करतात, खेळाची मैदाने उपलब्ध आहे किंवा नाही खेळाचे साहित्य उपलब्ध करून दिले जाते किंवा नाही इत्यादीचा आढावा घेण्यात आला. या व्यतिरीक्त खेळाडूंच्या सरावाच्या वेळा, त्यांना दिला जाणारा विशेष आहार, गणवेश, प्रशिक्षण तसेच स्पर्धात मिळालेले यश इत्यादी बदल माहिती देण्यात आली, या माहितीचे संकलन करून ते एकुण १३ तक्ताद्वारे व्यवस्थित मांडण्यात आले. यावरून असे दिसून येते की, शहरी भागामध्येही शाळांमध्ये प्रशिक्षित शिक्षक नेमले गेलेली नाही फक्त २६ टक्के शाळा मध्ये योग्य शैक्षणिक अर्हता प्राप्त नेमले होते. ग्रामिण भागात तर फक्त ४ टक्के शाळांमध्ये योग्य शैक्षणिक पात्रता असलेल्या शिक्षकांची नेमणूक केलेली आहे शहरातील शाळांत अनुभवी शिक्षक सोपवतात, खेडयामधिल शाळांमध्ये मात्र बहुतेक खेळ शिक्षक नवोदित होते. कबडडी स्पर्धाकरता मात्र स्थानिक जिल्हा विभागिय आणि राज्य स्तरावर भाग घेणाऱ्या संस्थांचे प्रमाण ग्रामिण क्षेत्रातील शाळांमध्ये अधिक होते. (किमकर)

५१) टेकाले: यांनी "नागपूर शहरातील खाजगी क्रीडा मंडळांचा अभ्यास" केला या क्रीडा मंडळांची कबडडी या खेळाच्या विकासाकरीता कोणते योगदान आहे. या संबंधीचे शोधकार्य केले. यश संबंधी उपयुक्त माहिती संकलीत करण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला. या खेळाच्या विकासाकरीता नागपूर शहरातील खाजगी क्रीडा मंडळे किती प्रमाणात प्रयत्नशिल आहेत त्यांच्या प्रयत्नांना किती प्रमाणात यश प्राप्त झाले आहे. क्रीडा विषयक धोरण, तसेच या मंडळाकडून खेळाडूंना मिळणाऱ्या सोई इ. चा अभ्यास करण्यात आला. या खाजगी क्रीडा मंडळांची माहिती त्यांच्या वार्षिक अहवालावरून आणि त्यांच्या कार्यालयातील कागदावरून घेण्यात आली. तसेच क्रीडा मंडळाच्या सदस्याकडून मुलाखत पध्दतीद्वारे व प्रश्नावली पध्दतीद्वारे योग्य ती माहिती मिळविण्यात आली.

विश्लेषण करण्याकरीता शोधकर्त्याने खालील प्रकारच्या वर्गीकरणाचा उपयोग केला. जसे संस्थेबाबत सामान्य माहिती सराव करणाऱ्या कबडडी खेळाडूंची माहिती आणि

त्यांना येणाऱ्या अडचणी प्रशिक्षकाच्या सोयी प्रशिक्षकाबाबत व पंचाबाबत माहिती कबडडी खेळाडूंची विविध स्पर्धेत भाग घेतल्याबद्दलची माहिती विविध स्तरावर स्पर्धा आयोजन करण्याविषयीची गटवार माहिती, उपलब्ध सोयी, साहित्य व सवलती विषयक माहिती मंडळाचा जमा खर्च पुरस्कार आणि प्रोत्साहन संबंधीची माहिती तसेच खेळाडूंना मिळणाऱ्या शिष्यवृत्तीचा आढावा. कबडडी खेळाकरीता पुरविल्या जाणाऱ्या सोयी आणि या खेळाचा विकास करण्याकरिता आखले जाणारे कार्यक्रम या सगळ्या बाबींची माहिती संशोधनकर्त्याने संकलित केली.

निरिक्षणावरून असे दिसून येते की, बहुतेक क्रीडा मंडळे नुसती नावापूरती अस्तिवात होती. शासनातर्फे मिळणाऱ्या तुटपूज्या अनुदानावर त्यांचे चालत असे बहुतेक क्रीडा मंडळाजवळ स्वतःच्या खेळाची मैदाने नव्हती खेळ साहित्य अपूरे होते. खेळाडूंना दिल्या जाणाऱ्या सवलती जवळपास नगण्य होत्या. या उलट ज्या क्रीडा संस्था संपन्न होत्या त्या कुणाच्या तरी आसरावरच टिकून असल्याचे आढळून आले (टेकाले १९८९)

५२) राठोड : यांनी "अंबड तालुक्यातील गोर बंजारा समाजाचे सामाजिक व आर्थिक जीवन एक अभ्यास " हा लघू शोध निबंध हा बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागात सादर केला त्यांनी बंजारा समाजाची सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती कशी आहे. यावर संशोधन केले त्यासाठी त्यांनी पुढील उद्दीष्टे मांडलेले आहेत.

१. गोर बंजारा समाजाच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
२. गोर बंजारा समाजाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
३. गोर बंजारा समाजाच्या दारिद्र्याचा स्थितीचा अभ्यास करणे.
४. गोर बंजारा स्त्रियांचा कुटुंबातील वाटा तपासणे.
५. गोर बंजारा समाजाच्या उत्पन्न विषयक स्थितीचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष -

१. गोर-बंजारा समाजाची सामाजिक व आरोग्य विषयक स्थिती अत्यंत वाईट आहे.
२. बंजारा कुटुंबामध्ये स्थलांतराचे प्रमाण वाढत आहे.

३. बंजारा समाजामध्ये स्थिर जीवन जगण्याची प्रवृत्ती नसल्यामुळे ते जमीनदार, कारखानदार, मोठे व्यापारी बनू शकले नाहीत.
४. बंजारा समाजाची आर्थिक, शैक्षणिक क्षमता नसल्यामुळे व आधुनिक ज्ञानात ते प्रगल्भ नसल्यामुळे भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत त्यांचा निभाव लागला नाही.
५. गोर-बंजारा समाजातील दारिद्र्याचे प्रमाण अद्यापही कमी झालेला नाही.
६. गोर-बंजारा समाजातील स्त्रीयांचा कुटुंबातील उत्पन्नाचा वाटा सर्वाधिक आहे. (राठोड अंजली छबनराव २००९)

५३) राठोड : प्रा. मोतीराज राठोड यांनी 'सिंधू संस्कृती पूर्व गोर बंजारा संस्कृति थी?' या पुस्तकाच्या रूपाने सिंधू संस्कृती ही पूर्व गोर बंजारा संस्कृती कशी होती याचे विवेचन केले आहे.

बंजारा लोकजीवनाचे अभ्यासक आत्माराम कनिराम राठोड यांनी असे म्हटले आहे की, सिंधू संस्कृतीतील वृषभ, पृथ्वी व मातृदेवता या सर्वांची या ना त्या स्वरूपात या लोकांत पूजा अस्तित्वात असावी. याचे कारण काय? याचा शोध घेतला पाहिजे.

बंजारा समाजाच्या इतिहासाबद्दल काही महत्त्वपूर्ण मुद्दे मांडण्याचा येथे प्रयत्न केलेला आहे.

१. ज्या समाजाला आपला इतिहास माहित नसतो तो समाज आपला इतिहास निर्माण करू शकत नाही.
२. इतिहास वर्तमान काळात जगण्यास उर्जा देते आणि भविष्यकाळासाठी प्रेरणा ठरते.
३. इतिहासाच्या शक्तिमूळे समाज आत्मविश्वासाने आणि स्वाभिमानाने जगतो.
४. इतिहास समाजाच्या वर्तमान आणि भविष्यकाळाला पुढे नेण्याचा प्रयत्न करतो.
५. बंजारा समाजातील शौर्य, बलिदान, त्याग, सेवा आणि साहस यासाठी स्वतःचा असा गौरवशाली इतिहास आहे.

६. बंजारा समाजातील इतिहास आतापर्यंत अप्रकाशित स्वरूपाचा होता, जे लिहले गेले ते चुकीचे होते. एवढेच नाही तर विकृत अपमानजनक होते. म्हणून कोणत्याही समाजाच्या इतिहासाला असलेला इतिहास महत्वपूर्ण भूमिका बजावतो. (राठेड मोतीराज २००८)

५४) लमाण : लमाण रामचंद्र लालसिंग यांनी 'लमाण' या ग्रंथाच्या माध्यमातून त्या काळातील भटक्या समाजातील परिस्थितीची कल्पना निदर्शनास आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनी ह्या ग्रंथात पुढील महत्वपूर्ण गोष्टींचा उल्लेख केलेला आहे.

१. स्वातंत्र्यपूर्व काळात हा समाज अत्यंत मागासलेला होता व त्यातल्या त्यात सोलापूर जिल्हा, उस्मानाबाद जिल्ह्यात हा समाज अस्थिर अवस्थेत भटकत होता.

२. अस्थिर जीवन आणि शिक्षणापासून कोसो दूर हा समाज होता.

३. स्वातंत्र्योत्तर काळात त्यात बदल होऊन आशेची किरणे ह्या समाजावर पडली. प्रौढ शिक्षणाच्या नावाखाली तांड्यावर रात्रीची शिकवणी सुरु झाली.

४. बंजारा समाजाचा मागोवा या पुस्तकात घेण्यात आलेला आहे. त्याचप्रमाणे बंजारा समाजाच्या रितीरिवाज व इतर बाबी लिहण्याचाही प्रयत्न यात केला आहे.

भटक्या समाजातील भावी पिढीसाठी काही माहिती संग्रह करण्याची तीव्र इच्छा झाली व त्यातूनच लेखकाने अत्यल्प पण महत्त्वाची माहिती संग्रह रुपाने मांडण्याचा प्रयत्न यात केलेला आहे. बंजारा समाजात सध्या जे लिखाण झालेले आहेत. त्यात मध्ययुगीन काळातील बंजारा समाजावर व त्यांच्या राहणीमानावरून त्यांच्या प्रमुख जातींचा उल्लेख यात करण्यात आलेला आहे.

त्यांच्या मते, प्रचंड औद्योगिक क्रांती झाली व देशात वाहतुकीचे जाळे पसरले गेले. ओघानेच लमाण समाजाच्या व्यापाराला अधोगती लागली. म्हणून साहजिकच हा समाज सुगीचा व्यवसाय करू लागला व हळूहळू तो शेतीच्या व्यवसायाकडे वळू लागला व पुढे चालून शेती व सुगी हाच त्यांचा उदरनिर्वाहाचा व्यवसाय बनला व आजतागायत तो हाच व्यवसाय करत आलेला आहे. (लमाण रामचंद्र लालसिंग २००८)

५५) चव्हाण : प्रा.डॉ.रमेश जाधव यांनी आपल्या 'गोरवाणी' त्रैमासिकात 'महात्मा गांधी गाव मोहीम' आणि 'नसाब प्रथा' (पंजाब चव्हाण) आणि 'धुम मंची धुम मजीर बणजारा' (प्रमिला जाधव) यांचे लेख प्रकाशित केले आहेत.

पंजाब चव्हाण यांच्या मते, १५ ऑगस्ट २००७ पासून गावातील भांडण-तंटे गावातच सोडविण्यासाठी मा.ना.आर.आर.पाटील,गृहमंत्री यांच्या पुढाकाराने मा.गांधी तंटामुक्त गाव मोहिम राबविण्याचा क्रांतीकारी निर्णय घेण्यात आला. गाव पातळीवरील छोट्या-छोट्या कारणांवरून निर्माण होणाऱ्या तंट्यांचे पर्यावसन मोठ्या तंट्यांत न होऊ देता व कुटुंबाची, समाजाची आणि गावाची शांतता धोक्यात येऊ नये यासाठी लोक सहभागाने, सामोपचाराने तंटे सोडविण्याची व्यवस्था मा.गांधी तंटामुक्त गाव मोहिमेमध्ये करण्यात आली आहे.

अगदी अशीच व्यवस्था २५० ते ३०० वर्षांपूर्वीच्या भटक्याच जीवन जगणाऱ्या तमाम भारतातील बंजारा समाजाच्या जातपंचायतीची आदर्श न्यायव्यवस्था नसाब या प्रथेमध्ये आहे.

प्रस्तुत लेखातून खालील प्रमाणे काही निष्कर्ष प्राप्त होतात.

१. बंजारा समाजाच्या संस्कृतीप्रमाणे आजही तांड्या-तांड्यात होणारी छोटी-छोटी भांडणे, तंटे, तांड्यातील नायक आणि कारभारी व पंचमंडळी यांच्या मध्येस्थीने नसाबाद्वारे तांड्यातच वाद मिटविल्या जातात.
२. महाराष्ट्र शासनाच्या तंटामुक्त गाव मोहिम आणि बंजारा समाजातील नसाब प्रथा ही सारखीच वाटते.
३. नसाबामध्ये विनियमभंग, घटस्फोट, आपसीवाद, कर्जव्यवहार, पोटगी, कुळासंबंधी वाद, शेतारस्ता, शेतातील धुरे, दारु गाळणे, आपआपसात मारामारी करणे, दोन्ही घरातील जागेचा वाद आदी विषयांच्या बाबतीत न्याय दिला जातो.

४. प्राचीन काळापासून असलेली बंजारा समाजातील नसाब ही न्यायव्यवस्था आजही दोषमुक्त आहे. (चव्हाण पंजाब २००८)

५६) जाधव : 'धुम मची धुम मचीर बणजारा' या लेखात प्रमिला जाधव यांनी बंजारा संस्कृतीचा अमूल्य ठेवा आणि सण-उत्सवाच्या माध्यमातून मिळणारा आनंद जीवनात नवचैतन्य कसा निर्माण करतो याचे विवेचन केले आहे. त्यामध्ये त्यांनी असाही उल्लेख केला आहे की, दऱ्याखोऱ्यात राहणारा, डोंगऱ्याच्या पायथ्याशी वसलेला व निसर्गाचा भरभरून आनंद लुटणारा गोर बंजारा समाज या सण-उत्सवापासून कसा वंचित राहणार.

१. गोर बंजारा समाजात मुख्यत्वे करून दिवाळी, होळी व तीज हे सणोत्सव अनोख्या रीतीने साजरे केले जाते.

२. प्रत्येक गोरगणांचा उत्सव, नृत्य, गाणे, अलोट उत्साहाने व बहारदार पध्दतीने असतो. थोडक्यात, अलीकडच्या काळात गोरगणांच्या प्रथा, परंपरा, चालीरीतींचा ऱ्हास होत चालला आहे. तो पूर्वपार संस्कार विसरतो आहे. मनोरंजनाच्या नानाविध साधनामुळे व नोकरी किंवा व्यवसायाच्या निमित्ताने विखुरलेला गोर समाज पाश्चात्य संस्कृतीचे अनुकरण करत स्वतःचा समाज, तांडा यापासून अलिप्त झाल्यामुळे आपल्या संस्कृतीच्या मागे मृगजळप्रमाणे तो गुरफटत चालला आहे व आपली ओरजिनिलिटी विसरत चालला आहे, याची खंत वाटते. (जाधव प्रमिला २००८)

५७) पवार, राठोड : प्रा.अशोक पवार व प्रा.सुनिता राठोड यांनी योजना मासिक (सप्टेंबर २००८) मध्ये आश्रमशाळांची महाराष्ट्रातील सद्यस्थिती व २१ व्या शतकातील आव्हाने हा लेख प्रकाशित केला. प्रस्तुत लेखात महाराष्ट्रातील आश्रमशाळेची स्थिती व त्यासमोरील आव्हानांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. त्याच्या निवारणार्थ शेवटी ४० कलमी उपाय योजना सुचविण्यात आलेल्या आहेत.

आश्रमशाळेस समस्येतून बाहेर काढण्यासाठी लेखकाने व लेखिकेन सुचविलेल्या उपयायोजनेचा विषयाच्या अनुषंगाने थोडक्यात परामर्श पुढील प्रमाणे घेतलेला आहे -

१. आश्रमशाळा व पोस्ट बेसिक शाळांना पायाभूत सोयीसुविधांसाठी १०० टक्के अनुदानाची व्यवस्था विनाविलंब करावी.
 २. शासनाने नैसर्गिक वाढीनुसार प्राथमिक शाळा माध्यमिक शाळेमध्ये रुपांतरीत करावी.
 ३. प्रत्येक माध्यमिक शाळेस उच्चमाध्यमिक शिक्षणाची पूर्ण अनुदानावर व्यवस्था करावी.
 ४. प्रत्येक जिल्ह्याला विमुक्त जाती, भटक्या जमातीच्या मुलांना शिक्षणासाठी स्वतंत्र, उच्च शिक्षण देणारी महाविद्यालये, तंत्रनिकेतन इ. शिक्षण संस्था पूर्ण अनुदानावर व पायाभूत सोयी सुविधांनी युक्त उभारावी.
 ५. भटक्या विमुक्तांच्या शिक्षणविषयक बाबी संचालनासाठी स्वतंत्र संचालनालय स्थापन करावे, त्याचे मुख्यालय मराठवाड्यात करावे.
 ६. कोठारी आयोगाच्या शिफारशीनुसार महागाई निर्देशांकानुसार विशेष भत्ता द्यावा.
 ७. माहिती तंत्रज्ञान, संगणक, स्वतंत्र वाचनालय, प्रयोगशाळा इत्यादी अभ्यासक्रम सक्तीचा करावा.
 ८. मार्च अखेर ऐवजी भविष्य निर्वाह निधीचे वार्षिक लेख ३० जूनपूर्वी मिळावेत.
 ९. सेवाजेष्ठता सूची अधिकृत करावी.
 १०. येत्या दहा वर्षात विमुक्त, भटक्यांच्या शिक्षणातील गळती थांबविण्यासाठी श्वेतपत्रिका जाहीर करावी.
- अशा प्रकारे महाराष्ट्रातील आश्रमशाळेची स्थिती व त्यासमोरील आव्हानांसाठी लेखकाने व लेखिकेने वरील प्रमाणे उपाययोजना सुचविलेल्या आहेत.

निष्कर्ष -

संशोधन साहित्याचा आढावा या प्रकरणातील प्रमुख निष्कर्ष पुढील प्रमाणे आहेत.

१. एकूण कुटुंब प्रमुखांमध्ये शिक्षण घेतलेल्या बंजारा समाजाचे प्रमाण पाहता ते अत्यल्प असल्याचे आढळून आले. याचाच अर्थ मोठ्या संख्येने कुटुंब प्रमुख अशिक्षित आहेत.

२. बंजारा समाजातील राठोड कुळातील कुटुंबाची संख्या एकूण कुटुंबात अधिक आहे. तर नंतर जाधव कुळाचा क्रम लागतो. म्हणजे संख्येच्या दृष्टीने या दोन कुळातील कुटुंबे एकूण कुटुंबात अधिक आहेत.
३. भटक्या अवस्थेत जीवन जगत असताना बंजारा लोक मीठ, धान्य इत्यादी वस्तुंचा व्यापार करीत असत. काही लोक गुन्हेगारीकडेही वळले होते. परंतु स्थायी झाल्यानंतर त्यांनी निरनिराळे व्यवसाय पत्करले.
४. बंजारा स्त्री गीतातून परमेश्वर, भक्ती व करुणा यांची आराधना करताना नकळतपणे अंधश्रद्धा युक्त कृत्यांना चालना मिळते.
५. बंजारा समाजाच्या लोकगीतातून या समाजाच्या वास्तववादी लोकजीवनाचे दर्शन होते.
६. आज जगाने एकविसाव्या शतकात पदार्पण केले आहे. प्रसार माध्यमाच्या नवीन-नवीन शोधामुळे जागतिकीकरण झाले आहे. त्यातून मानवी जीवनाचा विकास झाला आहे. त्यात बंजारा समाज अपवाद नाही. तरी या समाजाने आपली संस्कृती लोकगीतांच्या माध्यमातून टिकवून ठेवली आहे व येणाऱ्या नविन पिढीला या लोकगीतांच्या माध्यमातून आपल्या संस्कृतीची शिकवण देत आहे.
७. बंजारा कुटुंबात मुलीपेक्षा मुलाला जास्त महत्व प्राप्त झालेले आहे. मुलगा हा वंशाचा दिवा आहे तर मुलगी ही परक्याचे धन आहे अशा विचारसरणीमुळेच स्त्रियांना कुटुंबात दुय्यम स्थान आहे.
८. बंजारा समाजाच्या लोकसाहित्यावर सखोल चिंतनाची चिकित्सक संशोधनाची आवश्यकता आहे.
९. बदलत्या काळानुसार बंजारा लोकांच्या राहणीमानात बदल झालेले आहेत.
१०. बंजारा समाज हा अत्यंत उत्सवप्रिय व समाजाकडे सकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहणारा व स्वतंत्र जीवन पध्दती धारण करणारा व लोकसाहित्यातून समाजशिक्षण घेणारा व समाजेत्तर लोकांना शिक्षण देणारा सहिष्णू समाज असलेला आढळून येतो.

(पवार अशोक, राठोड सुनिता २००८)

५८) राठोड : प्रा.राठोड सुनीता जोगराम यांनी 'बंजारा लोकसाहित्याचे समाजशिक्षणातील योगदान : नांदेड व हिंगोली जिल्ह्याच्या अभ्यास' हा शोध प्रबंध स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड अंतर्गत शिक्षणशास्त्र विद्याशाखेतील शिक्षणशास्त्र विषयाच्या विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) पदवीसाठी सादर केला आहे. त्यांच्या संशोधनाची उघिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

संशोधनाची उघिष्टे -

१. बंजारा लोकसाहित्याचे संकलन करून अभ्यास करणे.
२. बंजारा लोकसाहित्याचा समाजशिक्षणाशी संबंध तपासणे.
३. बंजारा लोकसाहित्याद्वारे लोकगीतांचे मूल्यमापन करणे.
४. बंजारा लोकसाहित्याचे समाज शिक्षणातील योगदानविषयक संशोधन, सांख्यिकी तंत्राद्वारे माहितीचे पृथक्करण व अर्थनिर्वचन करून निष्कर्ष व शिफारशी सुचविणे.

निष्कर्ष -

१. गोर बंजारा तांडा व्यवस्था ब्रिटीशांच्या आगमनापूर्वी आर्थिक, सामाजिक, न्यायिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या पूर्णतः आत्मनिर्भर होती.
२. प्रस्तूत जमात राज्यकर्त्यांना धान्य, मीठ, मसाल्याचे पदार्थ पुरविणारी व प्रसंगी युध्दातही सहभागी होणारी लढवय्यी जमात होती.
३. ब्रिटीशांनी १८७१ चा गुन्हेगारी कायदा लादल्यामूळे भटक्या जमातीचा मोठ्या प्रमाणात छळ करण्यात आला. त्याचे प्रतिबिंब लोकसाहित्यात उमटले आहे.
४. गोरपंचायत हा पदाधिकारी समाजसेवा करत राजकारण, शेतमजुरी, शेती व नोकरी इ. व्यवसायातही गुंतला आहे.

५. बंजारा समाज हा अत्यंत उत्सवप्रिय व समाजकडे सकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहणारा व स्वतंत्र जीवन पध्दती धारण करणारा व लोकसाहित्यातून समाजशिक्षण घेणारा व समाजोत्तर लोकांना शिक्षण देणार संहिष्णू समाज असलेला आढळून येतो.

शिफारशी -

१. केंद्रशासनाने कृती आराखडा तयार करून राज्यनिहाय जनसंख्येचे सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक सर्वेक्षण करावे.

२. बंजारा समाजाची स्वतंत्र राज्यनिहाय जनगणना करून आर्थिक व सामाजिक बाबतीची स्थिती माहिती करून घ्यावी.

३. बंजारा लोकसाहित्याचे संकलन व संशोधन करण्यासाठी विद्यापीठात व शालेय स्तरावर स्वतंत्र विद्यासन संशोधन संस्था स्थापन करावी.

४. विद्यापीठ व शालेय अभ्यासक्रमात बंजारा लोकसाहित्याचा समावेश करावा.

५. बंजारा समाजविषयक संगणकीय जाळे तयार करून त्यावर बंजारा समाजातील दुर्लक्षित व प्रचलित व्यावसायिक, आर्थिक व सांस्कृतिक बाबींचे संकलन करावे. वरील प्रमाणे उघडिटे व गृहितकानुसार निष्कर्ष काढून शिफारशी सुचविण्यात आलेल्या आहेत.

(राठोड सुनीता जोगराम डिसेंबर २००८)

५९) राठोड : श्री.राम दासू राठोड यांनी 'स्वातंत्र्योत्तर काळातील बंजारा समाजाची सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व आर्थिक स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास (क्षेत्र-मुगावा तांडा,नांदेड)' हा लघुशोध प्रबंध स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ,नांदेड (बी.एस.डब्ल्यू.) समाजकार्य पदवीसाठी सादर केलेला आहे.

त्यांनी आपल्या लघुशोध प्रबंधात स्वातंत्र्योत्तर काळातील बंजारा समाजाचा सामाजिक,सांस्कृतिक, शैक्षणिक व आर्थिक स्थितीचा अभ्यास केला आहे. त्यांच्या संशोधनातील प्रमुख निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत-

निष्कर्ष -

१. बंजारा समाजामध्ये संयुक्त कुटुंबपध्दतीचे प्रमाण ५४ टक्के आहे. म्हणजे संयुक्त कुटुंबपध्दतीचे प्रमाण जास्त आहे.
२. स्वातंत्र्यापूर्वीच्या घराची रचना न राहता आधुनिकताचे प्रमाणे घर बांधलेल्यांचे प्रमाण जास्त आहे.
३. आरोग्याविषयी परिपूर्ण ज्ञान नसलेल्यांचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळून आले.
४. पारंपरिक व्यवसाय न राहता आधुनिकतेप्रमाणे व्यवसायात बदल झालेले आहे.
५. पूर्वीच्या सण-उत्सवात व सध्याच्या सण-उत्सवात बऱ्याच प्रमाणात फरक दिसून आले.
६. पारंपारिक पध्दतीने करीत असलेल्या विधीचे प्रमाण कमी झालेले आहे.
७. पूर्वीच्या लग्न पध्दतीने व सध्याच्या लग्न पध्दतीत बऱ्याच प्रमाणात फरक झालेला आहे.
८. अंधश्रद्धेवरील विश्वास कमी झालेले आहे.
९. शिक्षणाला महत्त्व देणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त नाही.
१०. मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे.
११. बदलत्या काळानुसार बंजारा लोकांच्या राहणीमानात बदल झालेले आहेत.
१२. स्त्रियांचा पाहिजे त्या प्रमाणे विकास झालेला नाही. म्हणजे स्त्रियांना चूल आणि मूल यांच्या व्यतिरिक्त जास्त काहीच माहित नाही.

शिफारशी -त्यांनी आपल्या संशोधनामध्ये पुढील शिफारशी सुचविल्या आहेत-

१. बंजारा समाजातील स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रयत्न करण्याची गरज आहे.
२. बंजारा समाजामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याची गरज आहे.
३. बंजारा समाजातील अंधश्रद्धा नाहीशी करण्यावर मार्गदर्शन व सल्ला देण्याची गरज आहे.
४. आरोग्यविषयक मार्गदर्शन व सल्ला देण्याची गरज आहे.
५. पारंपरिक व्यवसायाबरोबरच आधुनिक व्यवसायाकडे वाटचाल करण्याची गरज आहे व याविषयी मार्गदर्शन करण्याची गरज आहे.

६. बंजारा समाजातील लोकांमध्ये जे काही न्यूनगंड पसरले आहेत ते दूर करून त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रयत्न केले पाहिजे.

७. शासनाच्या ज्या योजना राबविल्या जातात त्या त्यांच्यापर्यंत पोहचविण्याची गरज आहे. (राठोड राम दासू २००७)

६.०. राठोड : प्रा.मोतीराज राठोड यांनी 'पाल निवासी भटक्या जमाती' या पुस्तकाच्या रूपाने त्यांनी मथुरावासी - लभाण-बंजारा जमात कशी होती. त्यांचा व्यापार, वेशभूषा, बोलीभाषा, सण आणि कुळगोत्र यांचे वर्णन यात केले आहे. त्यांच्या मते, मथुरा जमातीची आपली स्वतंत्र बोली आहे. प्रसिध्द भाषाशास्त्रज्ञ डॉ.गियरसन यांनी लमाणी एक स्वतंत्र बोली असली तरी बोलीवर हिंदी बोलीचा मोठा परिणाम दिसून येतो, असे म्हटले आहे.

त्याचप्रमाणे त्यांनी लमाण-लभाणी एक उपेक्षित जमात असाही उल्लेख केला आहे. त्यात त्यांनी प्राचीन इतिहास, लभाणाचे भेद, कुळगोत्र आडनावे, देवदेवतांची पूजा अर्चा, लग्नविधी, बोली-वेशभूषा, जात पंचायत, लभाण गुन्हेगार जमात नाही व आजच्या परिस्थितीचे वर्णन केले आहे.

भटक्या विमुक्तांची स्त्री अशी आहे याचाही उल्लेख त्यांनी यामध्ये केला आहे. त्यांच्या मते, ज्या समाजात स्त्रियांना मान, सन्मान, दर्जा, समान वागणूक मिळते तो समाज सर्व अर्थाने प्रगतिशील समाज मानला जातो. ज्या समाजात समान वागणूक, समान दर्जा स्त्रीला दिला जात नाही ता समाज रानटी अवस्थेत जीवन जगत असतो. शेवटी समाजाची प्रगती स्त्रियांना दिलेल्या वागणुकीवर अवलंबून असते.

पुढे त्यांनी असे मत मांडले की, भटक्या विमुक्तांची गुलाम अन्यायग्रस्त स्त्री एकदा जर जागृत झाली तर स्त्री मुक्ती याच समाजातील स्त्रिया करतील. (राठोड मोतीराज २००७)

६.१) राठोड : राठोड आत्माराम कनिराम यांनी 'गोरवट' या ग्रंथाच्या रुपाने बंजारा समाजाबद्दलची भूमिका मांडली आहे. त्यांच्या मते, भारतीय समाजजीवनाचे वैविध्य इंद्रधनुष्यसारखे विविध रंगांनी नटलेले आहे. त्यातच एक आगळवेगळ रंग आहे तो म्हणजे बंजारा-लमाण लोकगंगाचा लोकजीवनाचा.

या पुस्तकाच्या संकलनात त्यांनी बंजारा समाजातील गोत्र संघटन स्पष्ट केले आहे. त्याचबरोबर तांडा निर्मिती कशी झाली, त्यातील प्रमुख घटक म्हणजे नायक, कारभारी आणि तांड्याचे पारंपरिक सेवक यांची सविस्तर माहिती दिली आहे. त्याचबरोबर बंजारा लोकांची आजची स्थिती दर्शविण्याचा प्रयत्न या ग्रंथात केला आहे.

त्यांनी लमाण मार्गाविषयीच्या नोंदी या पुस्तकात दिल्या आहेत. त्या पुढील प्रमाणे-

१. भारुकच ते नेलसीडापर्यंत सागरकिनाऱ्यावरची बहुतेक शहरे पेरिप्लस ऑफ एरीथेनिअस सी या इ.स. १८० च्या ग्रीक नोंदीवरून घेतलेली आहे.
२. पूर्वेकडील किनारपट्टीचा मार्ग टॉलेमीच्या भूगोलावरून घेतलेला आहे.
३. पहिल्या ते चौथ्या शतकातील बौद्ध जातकावरून उत्तर भारतातल्या गंगेच्या खोऱ्यातील मार्गाची माहिती मिळते.
४. मध्यम महाराष्ट्रातील मार्ग ख्रिस्तपूर्व २०० ते ख्रिस्ताब्द १५० या काळातील दख्खनमधील सातवाहनांच्या शिलालेखावरून मानलेले आहेत.
५. वायव्य प्रांतातील मार्ग हे सिंकदराच्या मार्गावरून (ख्रिस्तपूर्व सुमारे ३२३) आणि त्यानंतर ख्रिस्ताब्द २२० मधील कुराणांच्या शिलालेखावरून निश्चित केले आहेत.
६. नकाशात दाखविलेले मार्ग आणि स्थळे ही साधारणतः ख्रिस्तपूर्व २०० ते ख्रिस्ताब्द ४०० या कालखंडातील आहेत. (राठोड आत्माराम कनिराम २००६)

६.२) चव्हाण : चव्हाण अरविंद प्रेमसिंग यांनी 'जिंतूर तालुक्यातील बंजारा लोकगीतांचा अभ्यास' हा लघुशोध प्रबंध डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या एम.फिल.(मराठी) पदवीसाठी सादर केला आहे.

त्यांनी आपल्या शोधप्रबंधात बंजारा समाज : संस्कृती आणि परंपरा, लोकगीते आशय आणि अभिव्यक्ती, त्यामध्ये जन्मसंस्कार विषयक लोकगीते, विवाहविषयक लोकगीते, सण उत्सवविषयक लोकगीते, बंजारा लोकगीतांतील लोकजीवन, बंजारा लोकगीते, शब्दकळा, बंजारा लोकगीतांतील उखाणे व म्हणी यांचा अभ्यास संशोधकाने यामध्ये केला आहे. (चव्हाण अरविंद प्रेमसिंग २००६)

६.३) राठोड : श्री.बाबासाहेब राठोड यांनी 'अंबड तालुक्यातील बंजारा समाजाचे सांस्कृतिक जीवन : एक अभ्यास' विवेचन हा लघुशोध प्रबंध डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या एम.फिल.(इतिहास) पदवीसाठी सादर केलेला आहे.

प्रस्तूत विषयामध्ये अंबड तालुक्यातील बंजारा समाजाच्या सांस्कृतिक जिवनावरती प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रत्येक संस्कृतीची भिन्न वैशिष्ट्ये आणि आदर्श इतिहासाच्या संशोधनातून आणि अभ्यासातून अभ्यासता येते. त्याच स्वरूपात बंजारा समाजाची एक वेगळी संस्कृती आहे. या संस्कृतीची वैशिष्ट्ये इतर संस्कृतीपेक्षा वेगळी व भिन्न स्वरूपाची आहेत.

वैशिष्ट्ये -

१. बंजारा संस्कृती ही इतर संस्कृतीपेक्षा वेगळी आणि भिन्न स्वरूपाची आहे.
२. बंजारा समाजाची भाषा ही अलिखित स्वरूपाची आहे.
३. बंजारा समाजाची जात पंचायत, स्वातंत्र चालिरीती, दुर्गम भागात निवासस्थान परंपरागत सण व उत्सव, गाणी, नृत्य पोषाख आणि धार्मिक धोरण भिन्न स्वरूपाचे आहे.

निष्कर्ष -

१. बंजारा समुहाविषयीची माहिती प्राचीन काळापासून मिळत असली तरी या समुहाच्या सांस्कृतिक जीवनाविषयी फारसा अभ्यास झालेला नाही.
२. मौखिक साधने विपूल प्रमाणामध्ये उपलब्ध असल्यामुळे त्यामध्ये गीत, गाणी, कथा, पोषाख, सण-उत्सव, कला, धर्म, वाक्यप्रचार, भाषा, राहणीमान, नृत्य व चालिरीतीच्या माध्यमातून बंजारा सांस्कृतिक जिवनावरती प्रकाश पडतो.

३. विज्ञानाचा प्रभाव, नागरीकरण आणि शिक्षणामुळे बंजारा समाज दिवसेंदिवस प्रगतीकडे वाटचाल करीत असल्याने जुनी रुढी, परंपरा, पोशाख, सण-उत्सव हे सांस्कृतिक घटक लोकजीवनातून लोप पाऊ लागले आहेत.

४. पुर्वीच्या काळी बंजारा समाज भटके जीवन जगत होता, वर्तमान काळामध्ये या समाजाने स्थायी जीवन जगायला सुरुवात केली.

५. जंगल, दय्यामध्ये अनेक पिढ्या गेल्याने प्रगत समाजजीवनापासून अलीप्त राहून त्यांनी आपली संस्कृती या स्वरूपात जतन करून ठेवली आहे.

६. अलिखित भाषा, चालीरीती, सण-उत्सव, गाणी इ.च्या स्वरूपात बंजारा संस्कृती विशिष्ट स्वरूपाची संस्कृती असूनही त्या समुहाने ही संस्कृती विकसीत केलेली आहे असे जाणवते.

७. या संस्कृतीचा बंजारा जनजीवनावर आजही प्रभाव कायम आहे. (राठोड बाबासाहेब जितमल २००६)

६.४) पवार : श्री.देविसिंग अमरसिंग पवार यांनी 'बंजारा समाजाच्या सांस्कृतिक परिवर्तनाचे अध्ययन (क्षेत्र टेंभी तांडा)' हा लघुशोध प्रबंध स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड (बी.एस.डब्ल्यू.) समाजकार्य पदवीसाठी सादर केलेला आहे.

या लघुशोध प्रबंधात बंजारा समाजाच्या सांस्कृतिक परिवर्तनावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे व त्या संबंधी काही निष्कर्ष मांडून सूचना केलेल्या आहेत, त्या पुढील प्रमाणे-

निष्कर्ष -

१. बंजारा संस्कृतीची माहिती असणाऱ्या निवेदकाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

२. बंजारा समाजाला वेगळी वैशिष्ट्ये आहेत.

३. बंजारा संस्कृतीला इतर संस्कृतीपेक्षा वेगळे महत्व आहे.

४. बंजारा संस्कृतीवर आधुनिकतेचा प्रभाव पडलेला आहे.

५. तांडा हा जंगलाशी निगडित असतो.

६. बंजारा समाजाचा प्राचीन व्यवसाय गुरे-ढोरे चारण्याचा सर्वात जास्त आहे.

७. बंजारा समाजाचा आधुनिक व्यवसाय शेती आहे. (पवार देविसिंग अमरसिंग २००६)

६.५) नाईक (पवार) : प्रा. रुक्मिणी पवार यांनी 'बंजारा : लोकजीवन पध्दती' या ग्रंथाच्या रूपाने तांड्यात जन्मलेल्या, तांड्यामध्ये वाढलेल्या, ग्रंथालयाबाहेर राहून आपल्या लोकजीवनाची खरी ओळख या ग्रंथातून लोकांना करून दिली आहे.

लेखिकेच्या मते, बंजारा स्वतंत्र व्यवस्था आहे, स्वतंत्र संस्कृती आहे, स्वतंत्र लोकधर्म आहे हे शास्त्रशुद्ध पध्दतीने आपल्या ग्रंथातून त्यांनी सिद्ध केले आहे. अतिशय मेहनत घेऊन आणि चिकित्सक पध्दतीने बंजारा लोकजीवनाचे सर्व जीवंतपणाचे अवशेष लोकमानसाचे डॉक्टर म्हणूनच डॉ. रुक्मिणी पवारांनी आपल्या ग्रंथात मांडले आहेत. त्यांनी आपल्या विषयाची मांडणी शास्त्रशुद्ध पध्दतीने केली आहे. त्यामूळे या ग्रंथाला ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

एक जीवंत लेखिक म्हणून बंजारा मौखिक, लोकसाहित्यातून लोककथा, रितीरिवाज, संस्कार, रुढी-परंपरा, सण-उत्सव, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, राहणीमानातून बंजारा लोकजीवन अतिशय हळूवारपणे व्यक्त केले आहे.

हा ग्रंथ माहितीप्रधान बोलपटच आहे. लोकजीवनाचा आरसाच नाही तर लमाणदिव्याप्रमाणे मार्गदर्शकही आहे.

यामध्ये त्यांनी बंजारा समाजाच्या आर्थिक जीवनाचे वर्णन करताना पुढील निष्कर्ष काढले.

१. पारंपरिक जीवन जगणाऱ्या बंजारामध्ये स्थीर जीवन जगण्याची प्रवृत्ती नव्हती. त्यामूळे ते जमीनदार, कारखानदार, मोठे व्यापारी बनू शकले नाहीत.

२. नव्या व्यापारी क्षेत्रात संघर्ष करण्याएवढी आर्थिक, शैक्षणिक क्षमता नसल्यामूळे व नव्या व्यावसायिक ज्ञानात ते प्रगल्भ नसल्यामुळे भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत त्यांचा निभाव लागला नाही.

३. परंपरागत व मुक्त व्यवसायाला ते जास्त महत्त्व देत असत. म्हणून त्यांच्यात एक म्हण प्रचलित होती ती म्हणजे- छुटो चर बंधो मर जो मोकळा असतो तो पोटभर खातो आणि जो बंदिस्त असतो तो उपाशी मरतो.

४. औद्योगिकरण, नागरीकरण यामुळे शेती व्यवसायातील नव्या तंत्राचा अवलंब बंजारे करीत आहेत.

५. बंजारा समाजाच्या आर्थिक परिस्थितीमध्ये थोडाफार बदल झालेला दिसून येतो. पण शहरी संस्कृतीशी संबंधित असणारा समाज व तांडा संस्कृतीशी संबंधित असणारा समाज यामध्ये परिवर्तनाचा वेग समान असल्याचे दिसून येत नाही. (नाईक (पवार) रुक्मिणी पोमा २००५)

६.६) राठोड : प्रा.मोतीराज राठोड यांनी 'गोर-बंजारा वंशाचा इतिहास' या ग्रंथाच्या रूपाने गोर-बंजारा वंशाचा प्राचीन इतिहास, व्यवसाय, भाषा, वेशभुषा, दाग-दागिणे, धर्म, सण यांचे विवेचन केले आहे. त्याचबरोबर बंजारा जमात आणि घटनात्मक सवलतींचे विवेचनही यामध्ये करण्यात आले आहे.

एकाच देशात एकच घटना असताना एकाच जातीला समान घटनात्मक सवलती मिळत नाहीत. हा राष्ट्रीय अन्याय आहे. बंजारा विमुक्त जमातींना घटनात्मक सवलती मिळाल्या पाहिजे. यासाठी काही शिफारशी करण्यात आल्या आहेत, त्या पुढीलप्रमाणे-

शिफारशी -

१. द क्रिमीनल ट्राईब इन्कॉयरी कमिटी (१९४७).
२. भारत सरकार द क्रिमीनल ट्राईब अॅक्ट, मुंबई (१९३९).
३. काका कालेलकर आयोग ८३० अतिमागास, जातीची नोंद आणि शिफारस १९५५.
४. अॅलविन समिती १९९१.
५. ढेबर कमिशन १९६०.
६. मंडल आयोगातील एल.आर.नाईक यांची डिसेंट नोट.
७. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेची अंमलबजावणी झाली नाही.

यात त्यांनी पुढे गोर-बंजारा मुळ बौध्द धर्मिय आहेत असाही उल्लेख केला आहे. त्याचबरोबर गुन्हेगार जमाती कायदा आणि परिणामाचेही स्पष्टीकरण या ग्रंथाद्वारे केले आहे. (राठोड मोतीराज २००५)

६७) राठोड : प्रा.भाऊ छत्रु राठोड यांनी 'मराठवाड्यातील बंजारी लोकगीते व दंतकथा यांचा सामाजिक व वाङ्मयदृष्ट्या चिकित्सक अभ्यास' हा शोधप्रबंध डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या पीएच.डी. (मराठी) पदवीसाठी सादर केलेला आहे.

त्यांनी आपल्या शोधप्रबंधात लोकसाहित्याचा अभ्यास केला आहे. त्यांच्या मते, लोकसाहित्य एका अर्थाने समाजाचा आरसा असतो. त्यांनी आपल्या संशोधनात काही निष्कर्ष मांडली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे-

निष्कर्ष -

१. बंजारा समाजाच्या लोकसाहित्यावर सखोल चिंताची चिकित्सक संशोधनाची आवश्यकता आहे.
२. बंजारा समाजात अप्रगत स्वरूपाची एक वेगळी वर्णव्यवस्था दिसून येते.
३. बंजारा समाजातील लोकजीवन हे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.
४. बंजारा समाजातील लोकगीते त्या त्या सण, उत्सवाची अभिन्न अंगे असतात. सण-उत्सव साजरे करण्याचे ते माध्यम असतात. ते केवळे सण-उत्सवामध्ये रंग भरण्याचे, आनंद, उत्सव द्विगुणीत करण्याचेच काम करतात असे नव्हे तर त्यांच्याशिवाय सण-उत्सव अपूर्ण आहेत. ते सण-उत्सवाला पूर्णत्व प्रदान करतात. म्हणून सण-उत्सव आणि लोकगीते यांना एकमेकांपासून वेगळे करता येणे शक्य नसते.
५. बंजारा समाज हा कष्टकरी समाज आहे. कालचक्राबरोबर गती जूळवितान त्याची दमछाक होते. पोटापाठीमागे धावत गेल्याने त्याची भटकंती अखंड चालूच आहे.
६. बंजारा समाजाची न्याय प्रणाली ही नसाबाद्वारे केली जाते.

शिफारशी -

१. बंजारा संस्कृतीविषयी माहिती देण्यासाठी लोकांना जागरूक केले पाहिजे.
 २. बंजारा समाजाला इतर उद्योग, व्यवसाय करण्यासाठी शासनाने आर्थिक मदत करावी.
 ३. बंजारा समाजातील इतिहास इ.स.पुर्व काळातील आहे त्याला इतिहासात समाविष्ट करावे.
 ४. बंजारा संस्कृती ही इतर संस्कृतीपेक्षा वेगळी आहे. त्या संस्कृतीला इतिहासात स्थान मिळावे.
 ५. तांडा हा जंगल,डोंगरदऱ्याच्या पायथ्याशी वसलेला आहे. त्याचा गावात नगरात समावेश करावा.
 ६. तांड्याला स्वयंपूर्ण करण्यासाठी शासनाने आर्थिक मदत करावी.
 ७. बंजारा समाजाचा आर्थिक दर्जा उंचावण्यासाठी शासनाने वेगळी अशी ध्येय धारेणे ठरवावी.
 ८. बंजारा समाजाचे आर्थिक उत्पन्न वाढविण्यासाठी रोजगाराची संधी उपलब्ध करावी.
- विवंचना त्यांच्या पाचविलाच पुजलेली असते. या सारख्या समस्यांना व आव्हानांना सामोरे जाताना त्यांची लोकगीते गानप्रिय प्रवृत्ती मात्र सावलीसारखी सोबत असते आणि कष्टमय जीवन सुसाह्य करण्यासाठी त्यांना बळ पुरविते.

बंजारा लोकगीतांचे महत्त्व थोडक्यात पुढीलप्रमाणे सांगता येईल -

१. बंजारा लोकगीते ज्या कार्यक्रमात सादर होतात त्या कार्यक्रमाचे, विधीचे, सण उत्सवाचे ते अभिन्न अंग असतात.
२. ही लोकगीते प्राचीन असून स्थल कालातीत अपरिवर्तनीय असतात. स्थानीय प्रभावापासून दूर असल्याने सर्वत्र समान, एकसारखी आढळतात.

३. ही लोकगीते आदिम काळापासून त्याच रूपात चालत आलेली असल्याने कोणा एका व्यक्तीला त्यांच्या निर्मितीचे श्रेय देता येत नाही. या गीतांचा निर्माता अनामिक असल्याने ते समाजाचे पारंपरिक अक्षर वाङ्मय ठरते.

४. बंजारा लोकगीते स्वरप्रधान गित असतात. कथेचे गीत असल्यास विशिष्ट तालात, लय साधली जाते. गीतांच्या चाली पारंपारिक असतात.

५. या लोकगीतातून संस्कृतीचे, समाजाचे, लोकमानसाचे चित्र रेखाटलेले असते. लोकसंस्कृती समजून घेण्यासाठी त्याचा चांगला उपयोग होऊ शकतो.

६. या लोकगीतातून समाजाच्या प्रथा, परंपरा, धारणा गोचर होतात. ही गीते प्राचीन असल्यामुळे इतिहासाच्या पाऊलखुणाही शोधता येतात.

७. काही लोकगीतातून स्वरूप प्रयोगात्मक असते. बहुतांशी लोकगीते क्रियासंबंध असतात. तर काही मंत्रस्वरूप असतात. अशी लोकगीते नृत्य, नाट्य, विधी, खेळ यांच्याशी निगडित असतात.

८. बंजारा लोकगीते सादर होताना स्त्री-पुरुष सर्वच त्यात सहभागी होतात. तरीही काही लोकगीते पुरुषांची तर काही स्त्रीयांची असतात.

९. बंजारा लोकगीतांना लोकवाद्याची संगीतसाथही असते. मात्र ती अनिवार्य नाही.

१०. काही लोकगीतातून परिवर्तनाचे संकेत मिळतात. (राठोड भाऊ छत्रू २००५)

६८) राठोड : प्रा.मोतीराज राठोड यांनी 'गुन्हेगार जमाती कायदा आणि परिणाम' या ग्रंथामध्ये भटकणाऱ्या जमातीची-पार्श्वभूमी सांगितली आहे. त्यांच्या मते, जगात आणि आपल्या देशात आजही काही जमाती भटकत आहेत, त्यामागची महत्त्वाची कारणे एक आर्थिक कमकुवतपणा, एका ठिकाणी पोट भरेलं अशी निश्चित उत्पन्नाच्या साधनाचा अभाव, ज्यामुळे त्यांना भटकावे लागते. भटकण्याची काही काळानंतर या जमातीला ती सवय लागली. भटकण्याशिवाय त्याला करमेणासे झाले. त्यामुळे भटकणे भटकेपणा

यांच्या जीवनातील जीवन मार्ग बनला व्ही.रघवय्या म्हणतात, मासोळी पाण्याशिवाय जीवंत राहू शकत नाही. त्याचप्रमाणे भटक्या जमाती भटकल्या शिवाय राहू शकत नाही. ही भटकंती प्रत्येक वर्षापासून पीढी दर पीढी चालत आल्यामूळे सवय झाली.

त्यांच्या मते, भटक्या विमुक्त जमातींचा प्रश्न राष्ट्रीय प्रश्न आहे. त्याच दृष्टिकोनातून भटक्या विमुक्तांच्या प्रश्नाकडे बघितले पहिजे.

घटनेच्या ३६६(२५) कलमाद्वारे अनुसूचित जातीची व्याख्या करण्यात आली आहे खालील निष्कर्ष पूर्ण करणाऱ्या जाती जमातींना घटनेच्या ३४१,३१०,३४२(२) कलमाद्वारे घटनात्मक संरक्षण दिले आहे ते निष्कर्ष खालीलप्रमाणे-

१. प्राचीन लक्षणे -

प्राचीन काळातील मानवी जीवन आजही भटक्या जमाती मध्ये दिसून येतात.

२. संस्कृतीचा वेगळेपणा -

भटक्या विमुक्त जमातीची संस्कृतीच वेगळी आहे या जमातीमध्ये प्राचीन संस्कृतीचे लक्षण म्हणजे जात पंचायत आजही दिसून येते.

३. भौगोलिक अलगतता -

भटक्या जमाती एका ठिकाणी वस्ती करून राहत नसल्यामूळे कोणत्याही भू-भागाशी त्यांचा कायमचा स्थिर संबंध आला नाही.

४. सामाजिक न्यूनगंडता -

इतर समाजापासून यातील काही जमातींना दूर ठेवण्यात आले आहे. इतर समाजाचा आणि आपला काही संबंध नाही. आपण आपलेच वेगळे समजून तो अधिक भाग्यवादी, दैववादी बनले आपण काहीच करू शकत नाही. ठेवीले तैसीचे राहावे, मरावे असा दृष्टिकोन यांचा धर्म बनला आहे.

५. मागासलेपण -

एका ठिकाणी वस्तीच करून राहत नसल्यामूळे मानवी आणि नागरी जीवन यांना जगताच आलेले नाही. त्यामूळे सर्व दृष्टीने या जमाती मागासलेल्या राहिल्या आहेत.

वरील सर्व निष्कर्षांच्या आधारेच इतर प्रांतातील भटक्या विमुक्तांना घटनात्मक सवलती मिळतात.

त्याचप्रमाणे वरील निष्कर्षात अधिक भर म्हणून भटकंती आणि गुन्हेगारी कलंकीत जीवनही यांना जगावे लागले आहे. अशा अवस्थेतील जमातींना विशेष संधी दिली पाहिजे. (राठोड मोतीराज २००४)

६९) राठोड : प्रा.मोतीराज राठोड यांनी 'गोर बंजारा जनजाति का इतिहास' या ग्रंथाच्या रूपाने बंजारा समाजाची उत्पत्ती आणि स्थिती दर्शविली आहे. त्याचबरोबर बंजारा समाजाची वेशभुषा, रितीरिवाज देवी, देवता, सण-उत्सव, बोली भाषा कशी प्रकारे इतरांपेक्षा वेगळी आहे याचेही वर्णन या पुस्तकाच्या माध्यमातून लेखकाने केले आहे. त्याचप्रमाणे बंजारा समाजाची तांडा व्यवस्था कशी आहे , बंजारा लोकजीवन पध्दती कशी आहे याचेही विवेचन या पुस्तकात केले आहे. (राठोड मोतीराज २००३)

७०) राठोड : श्री.भीमराव राठोड यांनी 'जालना जिल्ह्यातील बंजारा बोली भाषेतील लोकसाहित्याचा विवेचनात्मक अभ्यास' हा शोध प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या पीएच.डी (मराठी) पदवीसाठी सादर केलेला आहे.

प्रस्तुत विषयांमध्ये बंजारा बोलीभाषेतील लोकसाहित्याचा विवेचनात्मक अभ्यास या विषयावर संशोधन करण्यात आले आहे.

बंजारा बोलीभाषेतील लोकसाहित्य मराठी लोकसाहित्यात मोलाची भर टाकणारे साहित्य आहे, असे दिसून येते. कारण मराठी साहित्यात जसे प्रकार पडतात तसेच प्रकार बंजारा साहित्यात पडतात. आज पर्यंत बंजारा लोकसाहित्याचा सर्वांगीण अभ्यास करण्याचा प्रयत्न कमी प्रमाणात झालेला आहे आणि हेच बंजारा समाजासमोर व अन्य समाजासमोर बंजारा लोकसाहित्याचा एक आरसा म्हणून सामोरे आणण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केला आहे. (राठोड भीमराव श्रीराम २००३)

७१) राठोड : श्री.रमेश धोंडिराम राठोड यांनी 'बंजारा समाजातील स्त्रियांचा दर्जा स्थान, शिक्षण आणि परिवर्तन : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास' हा लघुशोध प्रबंध डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या एम.फिल.(समाजशास्त्र) पदवीसाठी सादर केलेला आहे.

त्यांनी आपल्या लघुशोध प्रबंधात बंजारा समाजातील स्त्रियांचा दर्जा, शिक्षण व परिवर्तन या विषयाचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास केला. त्याच्या संशोधनातील प्रमुख निष्कर्ष पुढील प्रमाणे आहे. -

निष्कर्ष -

१. कुटुंबामध्ये स्त्रीला प्रमुखत्व प्रदान करण्याची प्रथा आज अस्तित्वात नाही. कुटुंबात जे निर्णय घेतले जातात त्याला पुरुषांचा निर्णय अंतिम समजला जातो.

२. ज्या स्त्रीया घरच्या शेतीवर काम करतात तेथे त्यांच्या श्रमाचे मूल्य गृहीत धरले जात नाही. एवढेच नव्हे तर स्त्रीने स्वतः कमावलेल्या संपत्तीवर तिचा हक्क नसतो किंवा या हक्कांची जाणीवही तिला नसते.

३. एकूणच आर्थिक उत्पन्नाच्या बाबतीत स्त्री ही पुरुषांवर अवलंबून आहे. या आधारे असे विधान करता येईल की, बंजारा स्त्री स्वतः कष्ट करून कमावत असली तरी आर्थिक बाबतीत ती परस्परावलंबी आहे. याद्वारे तिचा आर्थिक दर्जा दुय्यम ठरतो.

४. राजकाणाचे ज्ञान, त्याची आवड व त्यातील सहभाग या दृष्टीने बंजारा स्त्रीचा राजकीय दर्जा पुरुषांच्या तुलनेत दुय्यम दृष्टीस येतो.

५. बंजारा स्त्रीची सामाजिक स्थिती दुय्यम दर्जाची आहे.

६. बंजारा स्त्रीचे शिक्षण सोडण्याची संख्या देखील मोठी दिसते. त्यामूळे शाळेतील गळतीचे प्रमाण अधिक आहे. आर्थिक परावलंबीत्व, गावात शाळा नसणे किंवा घरातून विरोध अशी अनेक कारणे पुढे आली असे असूनही पुढील काळात शिक्षणाची संधी उपलब्ध झाल्यास शिक्षण घेण्याची इच्छा असणाऱ्यांची संख्या बऱ्यापैकी दिसून आली आहे.

७. मुलीपैकी मुलांच्या शिक्षणाला ग्रामीण भागात व शहरी भागात अधिक महत्त्व देण्याची प्रवृत्ती दिसते.

८. बंजारा स्त्री आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी दिसते. म्हणजेच आर्थिक क्षेत्रात बंजारा पुरुषाचे कुटुंबातील वर्चस्व दृष्टीस येते.

९. बंजारा समाज हा शैक्षणिकदृष्टीने किंवा आर्थिकदृष्टीने काही प्रमाणात सुधारला असला तरी काही अंधश्रद्धा त्या समाजात खोलवर जाऊन रुजलेल्या आहेत त्यातून मात्र ते बाहेर काही पडले नाही.

१०. बंजारा कुटुंबात ९५ टक्के पुरुष हे कुटुंब प्रमुख आहेत. म्हणजेच पुरुष प्रधान कुटुंब आहे तर ५ टक्के कुटुंब प्रमुख हे स्त्री आहेत. याचे कारण आजूनही भारतीय समाज हा पुरुषप्रधान असून बंजारा समाज त्याला अपवाद नाही. शहरी भागातही सर्वत्र कुटुंबात कर्ती व्यक्ती हा पुरुषच आसल्याचे आढळून आले. शहरी भागात शिक्षणाचा जरी प्रसार झाला असता तरी आजूनही बंजारा समाजात कुटुंब प्रमुख पुरुषच आहे.

११. बंजारा कुटुंबात मुलीपेक्षा मुलाला जास्त महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. मुलगा हा वंशाचा दिवा आहे तर मुलगी ही तर परक्याचे धन आहे अशा विचारसरणीमुळेच स्त्रियांना कुटुंबात दुय्यम स्थान आहे. (राठोड रमेश धोंडिराम २००३)

७२). मधूर राठोड यांनी 'बंजारा लोकगीतातून साधला जाणारा संवाद' हा लघुशोध प्रबंध डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या (बी.एम.सी.जे.) वृत्तपत्र विभागात सादर केला आहे.

त्यांनी आपल्या लघुशोध प्रबंधात पुढील उघीष्टे गृहीत धरली आहेत.

उघीष्टे -

१. तत्कालीन स्थितीच्या संदर्भात पूर्व निर्धारित गृहीतकृत्याचे परीक्षण करणे, बंजारा समाजाची संस्कृती व त्यांची लोकगीते यांचे परीक्षण करणे.

२. बंजारा समाज हा प्राचीन भारतीय व्यवस्थेतील समाज आहे व समाजाची लोकसंस्कृती या प्रश्नांचा शोध घेतला आहे.

३. बंजारा लोकगीतातील संवाद हा अपरिचीत व दुर्लक्षित असा विषय आहे. त्यामूळे या विषयाला येथे महत्त्व प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

४. संशोधन कार्याचा विश्वसनीय रीतीने प्रारंभ कर्ता यावा म्हणून प्रयत्न करणे हे सामाजिक संशोधन अधिक विश्वसनीय व्हावे म्हणून साधनांचा उपयोग केला आहे.

निष्कर्ष -

बंजारा लोकगीतातून साधला जाणारा संवाद या विषयावर अभ्यास केल्यानंतर अभ्यासकांनी काढलेले ठळक निष्कर्ष खालील प्रमाणे.

१. बंजारा समाज हा आदिम युगापासून अस्तित्वात आहे.

२. लोकगीते हे संवादाचे प्रभावी माध्यम आहे.

३. बंजारा समाजाच्या रुढी, परंपरा इतर समाजापेक्षा भिन्न आहेत.

४. बंजारा समाजाच्या लोकगीतातून या समाजाच्या वास्तववादी लोकजीवनाचे दर्शन होते.

५. बंजारा समाजाचे प्रारंभीच्या काळाचे जीवन हे संपूर्ण भटके होते व त्यांचा मुख्य व्यवसाय मालाची ने आण करणे हा होता. पण कालांतराने या व्यवसायाचा लोप झाला आणि हा समाज शेतीकडे आकर्षित झाल्याचे दिसू लागला.

६. बंजारा समाजात त्यांच्या पारंपारिक उत्सवात लोकगीतांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. त्यांच्या लोकगीतांद्वारे सण, उत्सावाची पारंपारिक माहिती मिळते.

७. बंजारा समाजात नायकाला तांड्यात अत्यंत प्रतिष्ठेचे मानले जाते. त्यांच्या परवानगी शिवाय कोणताही सण, उत्सव, तांड्यात साजरा केला जात नाही.

८. बंजारा समाजातील लोकगीतातून त्या समाजात पारंपारिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक महत्त्व व्यक्त केले आहे.

९. बंजारा समाज हा अंधश्रद्धाळू समाज आहे. आजही या समाजात बऱ्याच रुढी, परंपरा या अंधश्रद्धाळूपणा कायम आहे.

१०. आज जगाने एकविसाव्या शतकात पदार्पण केले आहे. प्रसार माध्यमाच्या नवीननवीन शोधामूळे जागतिकीकरण झाले आहे. त्यातून मानवी जीवनाचा विकास झाला आहे. त्यात बंजारा समाज अपवाद नाही. तरी या समाजाने आपली संस्कृती लोकगीतांच्या माध्यमातून टिकवून ठेवली आहे व येणाऱ्या नवीन पिढीला या लोकगीतांच्या माध्यमातून आपल्या संस्कृतीची शिकवण देत आहे. (मधुर राठोड २००३)

७३) काचोळे : 'बंजारा समाजाची सामाजिक परिस्थिती' हा लेख प्रा.दा.धो.काचोळे यांनी बंजारा समाजाच्या संदर्भात अभ्यास करून आपल्या लेखात खालीलप्रमाणे मत मांडली.

१. बंजारा समाज बाह्यता बदलला आहे असे दिसत असले तरी वस्तुस्थिती तशी नाही.
२. लग्न, कुटुंब, राहणीमान, सण, उत्सव, छंद, व्यसन, कामधंदे या बाबतीत समाज अद्यापही पारंपारिकच आहे.
३. बदल जाणवत असला तरी तो शिक्षण क्षेत्रात व राजकीय जीवनात. या दोन क्षेत्रात हा समाज हळूहळू प्रगती करीत आहे.
४. आजही तांड्यावर आपल्याला दोन संस्कृतीचे मिश्रण झालेले दिसून येते. एकीकडे पारंपरिक पध्दतीने जीवन जगणारे आणि दुसरीकडे अगदी शेजारीच आधुनिक जीवन जगणारे बंजारा माणसे दिसायला लागली आहेत.

५. थोडक्यात बंजारा समाज आज संक्रमण अवस्थेत आहे. (दा.धो.काचोळे)

७४) राठोड : 'बंजारा समाजाच्या आर्थिक समस्या : एक दृष्टिक्षेप' हा लेख प्रा.काशीनाथ राठोड यांनी बंजारा समाजाच्या संदर्भात अभ्यास करून पुढील निष्कर्ष मांडलेले आहे.

१. आज दोन कोटीच्या संख्येने असलेला हा समाज प्रामुख्याने महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश येथे स्थायिक झालेले आहे.

२. स्वतंत्र बोलीभाषा, चालीरीती, पेहराव, संस्कृती असलेल्या या समाजाचे आजचे चित्र जरी स्पष्ट असले तरी इतिहास अस्पष्ट आहे.

३. यांत्रिक युगापूर्वी आर्थिकदृष्ट्या बरा असलेला परंतु यांत्रिक प्रगतीबरोबर आर्थिकदृष्ट्या हळूहळू दुबळा होत गेलेला हा समाज आहे.

४. हा समाज सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय व प्रामुख्याने आर्थिकदृष्ट्या अतिशय मागासलेला आहे.

५. आपल्या देशात दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण ४० टक्के ते ७० टक्के पर्यंत आहे.

६. या समाजातील ७० ते ८० टक्के लोक दारिद्र्यरेषेखाली आहेत याचा अर्थ त्यांच्या प्राथमिक गरजासुद्धा पूर्ण होत नाहीत.

७. देशातील सर्वात गरीब १० ते २० टक्के लोकांत या सामाजाची गणना होऊ शकते.

(काशीनाथ राठोड)

७५) चापडे: भास्कर लक्ष्मण चोपडे यांनी 'बंजारा पुरुष गीतातील लोकसंवाद : एक अभ्यास' हा लघुशोध प्रबंध डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या मास्टर ऑफ कम्युनिकेशन अँड जर्नालिझम (एम.एम.सी.जे.) वृत्तपत्र विभागात सादर केला. त्यांनी आपल्या लघुशोध प्रबंधात लोकगीतातून होणारा संवाद मांडला आहे व बंजारा लोकगीताचे महत्व आणि वेगळेपण स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यासाठी त्यांनी पुढील गृहीतकृत्ये लक्षात घेतलेली आहेत.

गृहीतकृत्ये :

१. बंजारा पुरुष गीतातून बंजारा संस्कृतीचे दर्शन होते.

२. बंजारा पुरुष गीतातून बंजारा समाजाच्या रुढी, चालीरीती परंपरा, पुजा पध्दती, सणवार यांच्याबद्दल माहिती मिळते.

३. प्रत्येक सणवार, लग्नकार्यात व शुभप्रसंगी गाईली जाणारी गीत असल्यामुळे त्या विशिष्ट प्रसंगी त्या समाजात गीताचे किती महत्व आहे हे कळते.

४. बंजारा समाजातील लोकांनी आपला वारसा जतन केला आहे हे या गीतावरून कळते.

५. आज हे लोक प्रगतीशील झाले असले तरी आपल्या परंपरा जागरूक आहेत व त्या प्रथा परंपरांचा त्यांना अभिमान आहे.

६. बंजारा पुरुष गीतातून बंजारा आराध्य देवतांची, त्यांच्या समाजातील थोर पुरुषांची माहिती मिळते. (चापडे भास्कर लक्ष्मण १९९७)

७६) नाईक (पवार) श्रीमती रुक्मिणी पवार यांनी "बंजारा जमातीची समाजशास्त्रीय सामाजिक-आर्थिक पाहणा" हा लघुशोध प्रबंध डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या एम.फिल. (समाजशास्त्र) पदवीसाठी सादर केलेला आहे. त्यांच्या संशोधनात पुढील निष्कर्ष आढळून आले आहेत.

१. एकूण कुटुंबप्रमुखामध्ये शिक्षण घेतलेल्या बंजारा समाजाचे प्रमाण पाहता ते अत्यल्प असल्याचे आढळून आले. याचाच अर्थ मोठ्या संख्येने कुटुंब प्रमुख अशिक्षित आहेत. अशिक्षित कुटुंबप्रमुखाचे प्रमाण सर्वच वयोगटात अधिक आहे.

२. बंजारा समाजातील राठोड कुळातील कुटुंबाची संख्या एकूण कुटुंबात अधिक आहे. तर नंतर जाधव कुळाचा क्रम लागतो म्हणजे संख्येच्या दृष्टीने या दोन कुळातील कुटुंबे एकूण कुटुंबात अधिक आहेत.

३. बंजारा कुटुंबातील एकूण सदस्यापैकी शिक्षण घेतलेल्या सदस्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. शिक्षण घेण्याच्या वयात मोठ्या प्रमाणात मुलामुलींना शाळेत दाखल केले जात नाही. त्यामुळे मुले शिक्षणापासून वंचित राहिलेले आहे. एकूण बंजारा समाजात शिक्षणाबद्दल उदासिनता दिसून येते.

४. भटक्या अवस्थेत जीवन जगत असतांना बंजारा लोक मीठ, धान्य इत्यादी वस्तूंचा व्यापार करीत असत, काही लोक गुन्हेगारीकडेही वळले होते, परंतु स्थायीक झाल्यानंतर त्यांनी निरनिराळे व्यवसाय पत्करले.

५. बंजारा समाज हा हिंदू धर्माचे पालन करतो. कर्म सिंधदातांसंबंधी स्पष्ट कल्पना या बंजारा लोकानां नसली तरी केलेल्या कर्माप्रमाणे फळ मिळते याची त्यांना जाणीव आहे. म्हणून एहिक जिवनात सुख दुःखाचे जे प्रसंग येतात किंवा जे आरिष्ठ कोसळते ते मागील जन्मी केलेल्या कर्माचे फलित असते असे त्यांना वाटते.

६. सेवाभाया आणि सेवालाल या बंजारा समाजात होऊन गेलेल्या संतांवरही लोकांची नितांत श्रध्दा असल्याचे आढळते.

७. बंजारा कुटुंबप्रमुखाच्या बाबतीत असे अढळून आले की, त्यांचे विवाह मोठ्याप्रमाणात त्यांच्या लहाणपणीच झालेले आहेत.

८. घटस्फोटासंबंधी तक्रारीबाबत न्यायनिवाडा करण्याचा अधिकार तांडयाच्या नायकास होता. यासंबंधी कायदे झाल्यामुळे हे काम न्यायालयाकडे सोपविण्यात आले. त्यामुळे आता असे अधिकार तांडयाच्या नायकास राहिले नाही. यामुळे नायकाचे महत्व कमी झाले आहे.

९. मराठी भाषिक प्रदेशात स्थायिक झाल्यामुळे बंजारा लोक मराठी भाषिकांच्या सतत संपर्कात आले. व्यवहारा निमित्त त्यांचा संबंध मराठी भाषिकाशी असल्यामुळे त्यांनी बोलण्याइतपत मराठी भाषा अवगत करून घेतली. ज्या बंजारानी मराठी माध्यमातून शिक्षण घेतले त्यांना मराठी लिहता वाचता येते. हींदी भाषाही बोलता येते, असे निष्कर्षात नमुद केलेले आहे. **(नाईक पवार रूक्मिणी पोमा)**

७७) नाईक पवार : श्रीमती रूक्मिणी पोमा नाईक (पवार) यांनी 'सोशिऑलॉजिकल स्टडी ऑफ बंजारा कम्युनिटी थू एथनोमेथडोलाकजरकल अॅप्रोच' हा शोध प्रबंध डॉ.बाबासाहेब अंबेडकर मराठवाडा विद्यापिठाच्या पिएच.डी. (समाजशास्त्र) पदवीसाठी सादर केला त्यांनी आपल्या शोधप्रबंधांत पुढील प्रमुख उद्दिष्ट्ये लक्षात घेतलेली आहेत.

उद्दिष्टे -

१. बंजारा समाजाचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अभ्यास करणे.
२. बंजारा समाजाची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती, वैवाहिक जीवनातील संकेत, धार्मिक भावना, जन्मसंस्कार इतर समाजापेक्षा वेगळे आहे हे वेगळेपण शोधण्याचा प्रयत्न करणे.
३. परंपरागत बंजारा समाज आणि आजचा आधुनिक बंजारा समाज यांच्यामध्ये असणारी सामाजिक, वैचारिक दुराव्याची भावना समजून घेण्याचा प्रयत्न करणे.

निष्कर्ष -त्यांच्या संशोधनात पुढील निष्कर्ष आढळून आले.

१. बंजारा समाजातील स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम स्वरूपाचा दिसून आला.
२. शेती कोरडवाहू असल्यामुळे शेतीच्या उत्पादनावर उपजिवीका करणे अत्यंत कठीण जाते.
३. शासनाच्या रोजगार हमी योजनेचा फायदा या लोकांना मिळतो. त्यामुळे तांडा संस्कृतीत जीवन जगणाऱ्या बंजाराच्या उत्पन्नात भर पडण्यास मदत झालेली आहे.

रुक्मिणी पवार यांनी आपल्या संशोधनात पुढील शिफारशी सूचविलेल्या आहेत -

१. बंजारा समाजातील काही सांस्कृतिक मूल्ये, परंपरा, कला याची जपवणूक झाली पाहिजे. भरत काम, विणकाम, वेगवेगळ्या कलात्मक वस्तू तयार करणे अशा त्यांच्या कलागुणांचा विकास करण्यासाठी त्यांनी तयार केलेल्या वस्तूंचे प्रदर्शन भरवणे, वस्तू विक्रीसाठी बाजारपेठ उपलब्ध करून दिल्यास आर्थिक विकासाबरोबर कलात्मक वस्तूंची जोपासना करण्याची संधी मिळेल.

२. विकास महामंडळाचा लाभ बंजारांना होणे आवश्यक आहे. लघुउद्योग महामंडळाच्या वतीने वेगवेगळ्या व्यवसायाचे प्रशिक्षण देऊन त्यांना अर्थसहाय्य देणे आवश्यक वाटते. केवळ शासकिय सवलतीचे कायदे करून बंजारा समाजाचे प्रश्न सुटणार नाहीत तर त्या कायद्याची अंमलबजावणी ठोस कार्यक्रम हाती घेणे आवश्यक आहे. (नाईक पवार रुक्मिणी पोमा १९९४)

७८) धारासूरकर: प्रतिभा रंगनाथराव धारासूरकर यांनी "बंजारा स्त्री गीतातील लोकसंवाद : एक अभ्यास" हा लघुशोध प्रबंध डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या मास्टर ऑफ कम्युनिकेशन अँड जर्नलिझम (एम.एम.सी.जे.) वृत्तपत्र विभागात सादर केला आहे. त्यांनी आपल्या लघुशोध प्रबंधात लोकगीतातून व्यक्त होणारा संवाद मांडला आहे व बंजारा लोकगीताचे महत्व आणि वेगळेपण स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

त्यासाठी त्यांनी पुढील गृहितकृत्ये लक्षात घेतलेली आहेत-

१. बंजारा स्त्री गीतातून बंजारा संस्कृतीचे दर्शन होते.
२. बंजारा स्त्री गीतातून बंजारा समाजाच्या रुढी, चालीरीती, परंपरा, पुजा पध्दती व सण यांच्याबद्दल माहिती मिळते.
३. प्रत्येक सण, लग्नकार्यात व शुभकार्याप्रसंगी गाईली जाणारी गीत असल्यामूळे त्या विशिष्ट प्रसंगी त्या समाजात गीताचे किती महत्व आहे हे कळते.
४. बंजारा समाजातील लोकांनी आपला वारसा जतन केला आहे हे स्त्री गीतावरून कळते.
५. आज हे लोक प्रगतशील झाले असले तरी आपल्या परंपरा जागरूक आहेत व त्या प्रथा परंपरांचा त्यांना अभिमान आहे.
६. बंजारा समाजात लग्न, होळीचा सण विशेष वैशिष्ट्येपूर्ण आहे.
७. बंजारा स्त्री गीतातून बंजारा आराध्य देवतांची बंजारा समाजातील थोर पुरुषांची माहिती कळते.

निष्कर्ष -

त्यांच्या संशोधनातून पुढील निष्कर्ष आढळून आले-

१. बंजारा स्त्रीचे मनोगत, तीची श्रद्धा, तिच्या वृत्तवैकल्यासंबंधीची सांस्कृतिक जाण यातून दिसून येते.
२. या स्त्री गीतातून धार्मिक भावना, सांस्कृतिक भावना प्रकट होताना दिसतात.
३. बंजारा स्त्री गीत जन्म, नामकरण, विवाह, मरण आणि अन्त्येष्टी अशा मानवी जीवनाच्या सोपस्कारावर आधारलेली आहेत.

४. बंजारा स्त्री गीतातून परमेश्वर, भक्ती व करुणा यांची आराधना करताना नकळतपणे अंधश्रद्धा युक्त कृत्यांना चालना मिळते. (धारासूरकर प्रतिभा रंगनाथराव १९९४)

२.३ समारोप

या प्रकरणात संशोधकाने पूर्वी झालेल्या संशोधन आढावा घेतलेला आहे. त्याच प्रमाणे साहित्य समालोचनाचे महत्व सांगून समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन स्पष्ट केला आहे यात गांभीर्याने साहित्याचा आढावा घेऊन त्याआधारे मिमांसा केली आहे. त्या आधारे त्यातील काही सुसंगत आणि सुसंवादी विश्लेषण करून अभ्यासाविषयी मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे त्याच प्रमाणे संशोधनात्मक विषयाच्या अनुषंगाने उपलब्ध असलेल्या प्रकाशित साहित्याचा संशोधनात्मक लेख, ग्रंथ, प्रबंध, मासिके, वृत्तपत्रे अहवाल या समग्र सामुग्रीचा व्यवस्थित परामर्श घेऊन या संशोधन अभ्यास विषयाची निश्चित बैठक स्पष्ट केलेली आहे.

या प्रकरणात काही प्रकाशित ग्रंथ, मासिके, अहवाल व त्या त्या लेखकांच्या भूमिकांचा वेध संशोधनासाठी घेण्यात आला आहे त्या आधारे संशोधनात्मक विषयाकडे बघण्याची स्वतःची भूमिका निश्चित पद्धतीने मांडण्यात आलेली आहे.

१) (पुरी सुरेश १९७८), 'विमुक्तजन' हे त्रैमासिक

२) परदेशी यांनी आपल्या संशोधनात "औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालूकास्तरीय शालेय विद्यार्थ्यांचा शालेय खेळातील सहभाग व दर्जा"

३) आरडे यांनी "पुणे शहरातील महानगरपालिकेतील प्राथमिक शाळांना खेळातील सहभागांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास"

४) भोसले यांनी आपल्या संशोधनात "मराठवाड्यातील कार्यालयीन पुरुष कर्मचाऱ्यांचा क्रीडा व मनोरंजन कार्यक्रमातील सहभाग व त्यासाठी कार्यालयातर्फे उपलब्ध सोयी आणि सुविधांचा अभ्यास"

- ५) शिंदे : यानी "रत्नागिरी तालुक्यातील कनिष्ठ महाविद्यालयाचा शासकिय क्रीडा स्पर्धेमधील सहभागाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास"
- ६) जाधव यांनी "औरंगाबाद जिल्हयातील जिल्हा परिषद माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या विविध खेळाबद्दल रुची व दृष्टीकोनाचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास"
- ७) फरताडे यांनी "उस्मानाबाद जिल्हयातील पदविका अभ्यासक्रमासाठी शारीरिक शिक्षण ऐच्छिक विषयाला मिळणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसादाचा चिकित्सक अभ्यास"
- ८) सानप यांनी "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ संलग्नीत महाविद्यालयांचा आंतर महाविद्यालयीन कबडडी स्पर्धेत सहभाग एक तुलनात्मक अभ्यास"
- ९) नन्नावरे यांनी "औरंगाबाद जिल्हयातील माध्यमिक शालेय विद्यार्थ्यांचा विविध खेळातील सहभाग व कामगिरीचा चिकित्सक अभ्यास"
- १०) पाटील यांनी "खेळातील विकासातील महाविद्यालयाचे स्थान"
- ११) (कारे आर.एस. २००९) "नाशिक विभागातील वरिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थीनींना क्रीडा सहभागामध्ये येणाऱ्या समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास"
- १२) (कणसे २००८) "मुलींच्या खेळातील कमी सहभागाची कारणे"
- १३) (मनोरमा २००८) या ग्रंथामध्ये "सन २००६ या वर्षातील भारतीय खेळांचा आढावा"
- १४) (इंडिया २००८) या भारत सरकारच्या वतीने प्रकाशित ग्रंथ
- १५) (डुबल एस. जी. २००८) "पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका आयोजित आंतरशालेय स्पर्धामधील विद्यार्थी व शाळा यांच्या खेळातील सहभाग"
- १६) (जाधव एस. बी. २००८) "अखिल भारतीय आंतरमहाविद्यापीठस्तरीय स्पर्धेतील कुस्ती खेळाडू आणि विद्यापीठाच्या सहभागाचा व प्राविण्याचा विश्लेषणात्मक अभ्यास"

१७) (खंदारे आर.बी. २००७) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाशी संलग्नित महाविद्यालयातील क्रीडा स्पर्धेतील सहभाग-एक अभ्यास''

१८) (पाटील विजय २००७). ''मुंबई कनिष्ठ महाविद्यालयातील उपलब्ध साहित्य सामुग्री आणि सुविधा यांचा शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रम राबवितांना येणा-या चिकित्सक अभ्यास''

१९ (वसावे डी. एल. २००७) ''पुणे महानगरपालिका व खाजगी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या निवडक आरोग्यधिष्ठित शारीरिक सुदृढतेचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे.

२०) (कडीले अर्चना २००७) ''पुणे जिल्हा क्रीडा परिषद आयोजित आंतरशालेय क्रीडा स्पर्धामधील शाळांचा व विद्यार्थ्यांचा सहभागाचा अभ्यास''

२१) (पाटील वसंत २००६) ''डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठातील क्रीडा स्पर्धेतील महिला खेळाडुंचा अल्प सहभागावर परिणाम करणा-या सामाजिक, आर्थिक व मानसिक घटकांचा एक चिकित्सक अभ्यास''

२२) (क्रायगॅसीस एन. के. २००६) ग्रीकमधील प्राथमिक, माध्यमिक, उच्चमाध्यमिक व पदवी शिक्षण घेतलेल्या ग्रामीण व शहरी प्रौढ महिलांसाठी ''स्पोर्ट्स फॉर ऑल''

२३) (सांळुके के. के. २००६) ''पुणे महानगरपालीकेतील माध्यमिक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या शालेय पातळीवर शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विषयक सहभागाचा अभ्यास''

२४) (कावळे विणा २००५) '' विदर्भातील कार्यालयीन महिला कर्मचाऱ्यांचा क्रीडा व रंजन कार्यक्रमातील सहभाग व त्यासाठी कार्यालयातर्फे उपलब्ध सोयी आणि सुविधांचा अभ्यास''

२५) (तायडे वि. गो. २००५), ''मराठवाडयातील शहरी व ग्रामीण भागातील शाळातून विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक मूल्य रुजविण्यासाठी अभ्यासपूरक उपक्रमांचा तुलनात्मक अभ्यास''

२६) (देशमुख वि. एस. २००३), "नागपूर विद्यापीठाचा आंतर विद्यापीठ स्पर्धेत विभिन्न खेळाचा स्तर एक विश्लेषणात्मक अभ्यास"

२७) (द्रविड एस. आर. २००३), "खेळाचा स्तर उंचविण्याकरिता एकत्र येवून काम करावे"

२८) (वली अहमद २००३), "खेळाडूचा स्तर घसरणीला राज्याचे क्रीडा धोरण जबाबदार या लेखनात त्यांनी आपले मत मांडले आहे.

२९) द्वारा पी. एम. (२००२), आपल्या सर्वेक्षणात "शारीरिक शिक्षण आणि खेळामधील व्यवस्थापन"

३०) भावना मिश्रा (२००२) "आर्ट क्राफ्ट अँड फिजिकल एज्युकेशन"

३१) (शर्मा एन. पी. २००१), "शिक्षा में शारीरिक शिक्षा"

३२) (कुलकर्णी भुजंगराव २००१), "मराठवाड्याचा विकास अभ्यास व चिंतन"

३३) वाघ : यांनी आपल्या लेखनात "उच्चतम कामगिरी उंचवण्यासाठी क्रीडा धोरणाची पुनर्रचना करण्याची गरज आहे"

३४) (करंदीकर सुभाष २०००), "पुणे विद्यापीठातील महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या बॉस्केट बॉल खेळातील सहभाग"

३५.) (काकिर्डे एस. एन. १९९९), "२१ व्या शतकातील महाविद्यालयीन शारीरिक शिक्षण एक दृष्टीकोन"

३६.) (बापट भा. गो १९९८), "शैक्षणिक प्रश्न आणि महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विकास"

३७.) (अटवाल एच. एस. १९९८), आपल्या केस स्टडी अभ्यासक्रमात "मध्यप्रदेशातील एक विद्यापीठांतर्गत शारीरिक शिक्षण क्रीडा विभागातील व्यवस्थानाचा महत्वपूर्ण अभ्यास केला."

३८.) (बोरगावे पी. ए. १९९८), "विविध महाविद्यालयीन स्तरावर शारीरिक शिक्षणाचे निर्देशक यांची भुमिका काय असावी"

३९.) (वांगवड व्यंकटेश १९९८), "भारतीय शैक्षणिक पदवी प्रदान करण्यात महाविद्यालयात खेळाडूंचा क्रीडा सहभाग

४०.) (नायर के. एन. १९९६), "आपल्या लेखामध्ये "शारीरिक व खेळ यांची विद्यापीठ स्तरावरील उच्च शिक्षणातील भुमिका"

४१.) (सिंग रणबहादूर १९९६), "शारीरिक शिक्षण कार्यक्रमाचा वार्षिक कार्यक्रम आणि व्यक्तीमत्त्व विकासावर परिणामांचा अभ्यास "

४२.) (दिपीका १९९६), "पश्चिम दिल्ली येथील शाळेची मुख्याध्यापकांचे शारीरिक शिक्षण आणि खेळ यामधिल सहकार्याचा अभ्यास"

४३.) (तुमसरे मनोज १९९४), "नागपूर शहरातील माध्यमिक शाळेतील अॅथलेटीक्स (मैदानी स्पर्धा) प्रशिक्षणाच्या सोयी आणि कार्यक्रमांचा यांनी संशोधनात्मक अभ्यास केला"

४४.) (केंद्रे विठल १९९०), "मराठवाडयातील माध्यमिक शाळांतील सुविधा आणि त्यांच्या शाळांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेशी असलेला संबंध"

४५.) (जानकर व्ही. १९९०), "मुंबई येथील अंधेरी क्षेत्रातील इयत्ता ९ वीच्या शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमातील अडचणी तसेच शारीरिक शिक्षणाच्या स्तराबद्दल माध्यमिक शाळांमध्ये अभ्यास

४६.) (धरमामित्र) ,Enc of physical Education and sports हे तीन खंड प्रकाशित केले .

४८) (गिरगावकर प्रतिमा), "मराठवाड्यातील शहरी व ग्रामिण माध्यमिक विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीमत्त्व विकासाचा बीड जिल्ह्याच्या संदर्भात तुलनात्मक अभ्यास"

४९) (रेडी एन .वाय १९८०),(Values and celtiudes of Indian youth) यांनी "शहरी आणि ग्रामिण भागातील युवकांचा मुल्य आणि दृष्टीकोन याकडे बघण्याचा प्रवृत्तीतील परस्पर विरोधी अभ्यासणे"

५०) किमकर: १९८९ यांनी नागपूर जिल्हातील ग्रामिण आणि शहरी भागातील शैक्षणिक संस्थांचा कबडडी खेळाच्या विकासा संदर्भात तुलनात्मक अभ्यास

५१) (टेकाले १९८९), "नागपूर शहरातील खाजगी क्रीडा मंडळांचा अभ्यास"

५२) (राठोड अंजली छबनराव २००९),"अंबड तालुक्यातील गोर बंजारा समाजाचे सामाजिक व आर्थिक जीवन एक अभ्यास "

५३) (राठोड मोतीराज २००८),'सिंधू संस्कृती पूर्व गोर बंजारा संस्कृति थी?'

५४) (लमाण रामचंद्र लालसिंग २००८) 'लमाण'

५५) (चव्हाण पंजाब २००८,"गोरवाणी' त्रैमासिकात 'महात्मा गांधी गाव मोहीम' आणि 'नसाब प्रथा' (पंजाब चव्हाण) आणि 'धुम मंची धुम मजीर बणजारा' (प्रमिला जाधव) यांचे लेख प्रकाशित केले आहेत.

५६) (जाधव प्रमिला २००८),'धुम मची धुम मचीर बणजारा'

५७) (राठोड सुनीता जोगराम डिसेंबर २००८),"योजना मासिक (सप्टेंबर २००८) मध्ये आश्रमशाळांची महाराष्ट्रातील सद्यस्थिती व २१ व्या शतकातील आव्हाने हा लेख प्रकाशित केला.

५९) (राठोड राम दासू २००७) , 'स्वातंत्र्योत्तर काळातील बंजारा समाजाची सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक व आर्थिक स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास (क्षेत्र-मुगावा तांडा,नांदेड)'

६०).(राठोड मोतीराज २००७),'पाल निवासी भटक्या जमाती' या पुस्तकाच्या

- ६१) (राठोड आत्माराम कनिराम २००६), 'गोरवट' या ग्रंथाच्या रूपाने बंजारा समाजाबद्दलची भूमिका मांडली आहे.
- ६२) (चव्हाण अरविंद प्रेमसिंग २००६), 'जिंतूर तालुक्यातील बंजारा लोकगीतांचा अभ्यास'
- ६३) (राठोड बाबासाहेब जितमल २००६), 'अंबड तालुक्यातील बंजारा समाजाचे सांस्कृतिक जीवन : एक अभ्यास'
- ६४) (पवार देविसिंग अमरसिंग २००६), 'बंजारा समाजाच्या सांस्कृतिक परिवर्तनाचे अध्ययन (क्षेत्र टेंभी तांडा)'
- ६५) (नाईक (पवार) रुक्मिणी पोमा २००५), 'बंजारा : लोकजीवन पध्दती' या ग्रंथाच्या
- ६६) (राठोड मोतीराज २००५), 'गोर-बंजारा वंशाचा इतिहास'
- ६७) (राठोड भाऊ छन्नू २००५), 'मराठवाड्यातील बंजारी लोकगीते व दंतकथा यांचा सामाजिक व वाङ्मयदृष्ट्या चिकित्सक अभ्यास'
- ६८) (राठोड मोतीराज २००४), 'गुन्हेगार जमाती कायदा आणि परिणाम'
- ६९) (राठोड मोतीराज २००३), 'गोर बंजारा जनजाति का इतिहास'
- ७०) (राठोड रमेश धोंडिराम २००३), 'जालना जिल्ह्यातील बंजारा बोली भाषेतील लोकसाहित्याचा विवेचनात्मक अभ्यास'
- ७२), (मधूर राठोड २००३) 'बंजारा लोकगीतातून साधला जाणारा संवाद'
- ७३) काचोळे : 'बंजारा समाजाची सामाजिक परिस्थिती'
- ७४) राठोड : 'बंजारा समाजाच्या आर्थिक समस्या : एक दृष्टिक्षेप'
- ७५) (चापडे भास्कर लक्ष्मण १९९७), 'बंजारा पुरुष गीतातील लोकसंवाद : एक अभ्यास'
- ७६) (नाईक पवार रुक्मिणी पोमा), 'बंजारा जमातीची समाजशास्त्रीय सामाजिक-आर्थिक पाहणा'

७७) (नईक पवार रूक्मिणी पोमा१९९४), 'सोशियाँलाजिकल स्टडी ऑफ बंजारा कम्युनिटी थू एथनोमेथडोलाकजरकल अँप्रोच'

७८) धारासूरकर: प्रतिभा रंगनाथराव (१९९४), "बंजारा स्त्री गीतातील लोकसंवाद : एक अभ्यास"

प्रकरण - तिसरे

संशोधन कार्यपध्दती

३. १. संशोधन उपागम [Approach] समर्थन व स्पष्टीकरण

संशोधन म्हणजे ज्ञानाची पध्दतशिर मांडणी कोणत्याही समस्येचे अध्ययन करतांना वैज्ञानिक दृष्टीने विषयाची मांडणी करून सत्य शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. **काला पियर्सन** याच्या मते "सत्याचे आकलन करण्याचा जवळचा रस्ता नाही विश्वाबाबतचे ज्ञान करून घेण्यात शास्त्रीय पध्दतीचे गावकक्षा खेरीज मार्ग नाही." या अध्ययनामध्ये जिल्हा परिषदांतील माध्यमिक शाळा व उच्चमाध्यमिक शाळातील विद्यार्थ्यांचा खेळाविषयी सहभागचा व कामगिरी अभ्यास केलेला आहे. त्यासाठी योजिलेल्या पध्दतीचा या प्रकरणात ऊहापोह केला आहे.

शैक्षणिक क्षेत्रातील विविध विचार तत्वे, प्रणाली, प्रवाह हे जितके परिपुर्ण असतील तितकी या पध्दतीतून शिकून बाहेर पडतील पिढी समृद्ध असणार आहे. सध्या आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, व शैक्षणिक क्षेत्रात प्रचंड परिवर्तन घडून येत नाही, तेव्हा इतर क्षेत्रामध्ये योग्य दिशेने प्रगती करण्यासाठी शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रगतीचा फार मोठा फायदा होऊ शकतो.

या संशोधनात सहभाग न कामगिरी अभ्यास करून बंधारा समाजातील विद्यार्थ्यांचा कोणत्या स्तरापर्यंत आहे. याची सांगड घालण्याचा प्रयत्न करावयाचा आहे. हे प्रकर्षाने लक्षात घेतले पाहिजे. शिक्षणातील पुरिपूर्तता, खेळातील सातत्य त्यामध्ये होणा-या सतत मुलगामी संशोधनाने प्राप्त होणार आहे. त्या दृष्टीने आपणास प्रश्नांच्या उत्तरांची जाण असणे आवश्यक आहे.

या सर्व प्रश्नांची उत्तरे सततच्या संशोधनाने माहित होणार आहे. संशोधनात निघालेल्या निष्कर्षांच्या आधारे केलेले शिक्षण विषयक बदल अधिक यशस्वी ठरतात शिक्षण क्षेत्रात धोरण ठरविणा-या अधिका-याना, निरीक्षकांना, संशोधन वृत्तीची फारच

गरज आहे. शैक्षणिक आकृतीबंध अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, नियोजन, संयोजन, शाळेतील क्रीडांगणे, खेळाच्या साहित्याचे नियोजन, निरीक्षण व मूल्यांकन इ. विविध क्षेत्रातील बाबीबदल निर्णय घेत असताना कोणाते मत घेवुन कार्य करणे जास्त उचीत ठरेल या पैलुंवर प्रकास टाकण्यासाठी हा लघुशोध प्रबंध महत्वाचा आहे.

३.२. संकल्प चित्रांच्या संशोधन पध्दती निवडीचे समर्थन व स्पष्टीकरण

माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचा सहभाग व कामगिरी संशोधन हे बंजारा समाजातील एक खेळातील संशोधन आहे. या सर्वांचा विचार केला तर माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी, शिक्षक व इतर घटक कोणत्या ही परिसरातील शाळेचा सर्वेकरीत असताना सर्वोनांच आपल्या या समस्या सोडविण्यासाठी शैक्षणिक संशोधनाची गरज असते प्रस्तुत कार्यात संशोधकाने "कळमनुरी तालुक्यामधील बंजारा समाजातील खेळाडूंचा सहभाग व कामगिरीचा -चिकित्सक अभ्यास " हा विषय निवडला कसा आहे. त्याचा खेळाविषयी काय वाटते. त्यांचा दृष्टीकोन कसा आहे.

व्यक्तीच्या शाब्दीक वा शारीरिक क्रियांमधून आढळून येणा-या विशिष्ट प्रकाराच्या सामान्यतत्वांच्या आधारे करण्यात आलेल्या वर्गीकरणातून व समन्वयातूनच विशिष्ट लक्षणांचा समूच्चय निर्धारित करण्यात आलेला असून 'परेनाईड' ही संकल्पना या लक्षण समूच्चयाला उदेशून वापरली जाते. ज्या विशिष्ट व्यक्ती अशा विकृत स्वरूपाच्या क्रिया करतात त्या कोण हा विचार गौण स्वरूपाचा असतो. याचाच अर्थ असा की मूर्त वस्तू वा घटनेच्या सामान्य वा समग्रहित अशा वैशिष्ट्यांच्या समग्राला दिलेले नाव म्हणजेच संकल्पना होय उदा. ब्रिटनमध्ये राजाच्या मृत्यूची बातमी जाहीर करतांना द किंग इज डाइड, लाग लिव द किंग " असे म्हणण्याचा प्रचात आहे .

"संशोधन म्हणजे वैज्ञानिक पध्दती प्रत्यक्षात कार्यान्वित करण्याची अधिक नियमबद्ध व आकारबद्ध, सुव्यवस्थित व सखोल अशि प्रक्रिया होय प्रस्तुत संशोधनही त्याच दृष्टीने करावयाचे आहे.

सर्वेक्षण संशोधन पध्दती

काही सामाजिक घटना सामाजिक समस्या अशा असतात की त्याचा बाबतीत संशोधन करावयाचे असेल तर प्रथमता, माहितीचे संकलन होणे आवश्यक असते. त्यासाठी मुलाखतीचा मार्ग अवलंबावा लागतो या पध्दतीमुळे त्या समस्येवर उपाय योजना करणे सहज शक्य होते. सर्वेक्षण म्हणजे प्रचलित तथ्यांचे संकलन, वर्णन, स्पष्टीकरण आणि मुल्यमापन होय. सर्वेक्षणात निव्वळ माहिती संकलित करणे आणि पत्रके तयार करणे एवढ्यापूरते मर्यादित नाही तर यामध्ये मापन, वर्गीकरण अर्थ निवेचन, कामगिरी सहभाग इत्यादीचा समावेश होतो.

“एखादया समाजाची रचना व त्या समाजाचे जीवन याबाबत सामाजिक दृष्टीकोनातून आकडेवारी जमा करणे म्हणजे सर्वेक्षण होय इ. डब्लु बजैस यांच्या मते “सामाजिक प्रगतीसाठी रचनात्मक कार्यक्रम हेतूने समाजाची परिस्थिती व त्याच्या शास्त्रशुद्ध अभ्यास करणे म्हणजे सर्वेक्षण होय. John` w. best,” the survey method gathers data from a relatively large number of cases at a individuals as individuals . it is concerned with the generalized statistics that result whon data are abstracted from a nember of individual cases. It is essentially crosse ctional. ”

सर्वेक्षण पध्दतीमध्ये एका विशिष्ट वेळेच्या परिस्थितीत, खुप मोठया जनसंख्येच्या संदर्भात माहिती गोळा केली जाते. एका व्यक्तीच्या गुण वैशष्टिशी याचा संबंध नसतो सर्वेक्षणचा संबंध मोठया संख्येमधुन माहिती काढुन त्यावरुन निघालेल्या सर्वसामान्य संख्याशात्रीय माहितीशी असतो. सर्वेक्षण हे तिर्यक छेदात्मकच असते.

सर्वेक्षण पध्दतीने एखादया समस्येचे मुलभूत कारण शोधले जात नसुन फक्त समस्या व तिचे कारण याचा सहसंबंध दर्शिविला जातो. तसेच सर्वेक्षण पध्दतीवर असा आरोप केला जातो की यामध्ये प्रतीसादक प्रश्नाची अपेक्षीत उत्तरे न देता आदर्श उत्तरे

देण्याचा प्रयत्न करतात त्यामूळे या प्रकल्पांची विश्वासाहता कमी होते. पण ही परिस्थिती तर प्रायोगिक पध्दतीमध्ये निर्माण होऊ शकते म्हणजेच वर निर्माण केलेली समस्या हा संशोधन पध्दतीचा दोष नसून तो वापरण्याचा कमकुवतपणा आहे.

राबर्ट लिंडने

सर्वेक्षण व संशोधन यांच्यातिल फरक स्पष्टमय विशद करण्याचा प्रयत्न केला आहे. संशोधन कार्यास काल बंधन नसून अत्यंत संथपणे संशोधन कर्त्याचे कार्य चालू असते. अज्ञानास छेद देऊन ज्ञान करण्याचा कार्यात कोणतीही धिसाडघाई संशोधन कर्त्यास मानवत नाही. संशोधन कार्यापाठीमागे कालबंधनाचा ससेमिरा नसल्यामुळेच संशोधनकर्त्यास उपयुक्त ठरू शकणा-या काही गृहित तत्वांचा उदा. सर्वेक्षण कर्त्यास मात्र कालावाधीचे महत्व जास्त वाटते. व्यवहारातील समस्यांचा निराकरण्यासाठी प्रयत्नशिल असणा-या सर्वेक्षणकर्त्याच्या दृष्टीने चिंतन व मनन यात काळ घालविणे हे कालापव्य-य ठरते. त्यास हवी असते कृती व त्यासाठी अध्ययन निष्कर्षना कालमर्यादा घालणे त्यांच्या करिता आवश्यक ठरते.

शिक्षणाची वर्तमान अवस्था सद्यस्थिती यांच्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी जी पध्दती वापरली जाते ती म्हणजे सर्वेक्षण पध्दती होय. प्रचलित पध्दत, वाटचाल, परिणाम यांचा अभ्यास या पध्दतीने होतो. सर्वसामान्य परिस्थितीचा विचार ही पध्दती करते. या पध्दतीत मिळालेल्या माहितीचे व्यवस्थित संघटन, विश्लेषण आणि अर्थनिवेचन केले जाते. या पध्दतीत वर्तमानाच्या मोठ्या घटकाकडून माहिती मिळविली जाते तिला वर्तमानाचा तिर्यक छेद म्हणतात. वर्तमानाशी संबंधीत माहिती संकलनाला यात प्राधान्याचे स्थान असते. जनसंख्येतील सर्व स्तरातील घटक न्यादर्शात येतील याची काळजी या पध्दतीने घेतली जाते. संशोधक ज्या कालावधीत माहिती संकलीत करणार तो कालावधी वर्तमानाचे वर्णन करण्या एवढा पुरेसा असावा लागतो. सर्वेक्षण पध्दतीत वर्तमानकालीन समस्याचे उत्तर हवे असते क्षणिक समस्याचे उत्तर सर्वेक्षणात शोधले जात नाही.

सर्वेक्षण पध्दतीत माहिती संकलनासाठी विविध साधने वापरली जातात यामध्ये व्यक्तीच्या वैशिष्ट्यांचा स्वतंत्र्य अभ्यास केला जात नाही. समूहातील घटक, वस्तु किंवा घटना यांच्या स्वतंत्र्यपणे विचार न होता समूहाचा एकत्रितपणे विचार केला जातो. समूहातील प्रत्येक घटकावरून सांख्यिकी पध्दतीने समूहाचे सामान्यकरण केले जाते. सर्वेक्षण पध्दतीतील समस्या व उद्दिष्टे सुस्पष्ट असतात. सर्वेक्षण पध्दतीने करावयाच्या संशोधनासाठी नेटके नियोजन आवश्यक असते. प्राप्त माहितीचे विश्लेषण काळजीपूर्वक करून अर्थनिर्वचन व अहवाल लेखन कौशल्यपूर्ण असावे लागते. सर्वेक्षणातून शास्त्रीय नियम किंवा तत्वे शोधून काढली जात नाहीत. स्थानिक परिस्थितीतील समस्यांना उत्तर शोधून काढणे हे संशोधकाचे प्रमुख उद्दिष्टे असते सर्वेक्षणात संकलित झालेली माहिती गुणात्मक आणि संख्यात्मक दोन्ही प्रकारची असू शकते. सर्वेक्षण भविष्यवेधी नसले तरी भविष्याला दिशा देण्याचे कार्य त्यांच्या मार्फत होत असते. भविष्याचे नियोजन करण्यासाठी यातून पुष्कळ माहिती मिळते.

३.३ जनसंख्येचे वैशिष्टे

समाजाच्या विशिष्ट अंगाबाबत आकडेवारी जमा करणे व निष्कर्ष काढले जाते उदा. उद्योगखाते, शेतीखाते, अर्थखाते अशा विविध खात्याना सहकारी संस्थाना, शैक्षणिक संस्थाना अनेक प्रकारची आकडेवारी लागत असते काही आकडेवारी सतत मिळत राहवी अशी यंत्रणा काही वेळा निर्माण केलेली असते. काही आकडेवारी गरजेनुसार मिळविण्यासाठी सर्वेक्षण केले जाते. सर्वेक्षणाचा उपयोग मुख्यता याच क्षेत्रात केला जातो. उदा. दरवर्षी आपण कोणकोणत्या वस्तु किती प्रमाणात आयात करतो व निर्यात करतो, कोणत्या देशातून आयात करतो व कोणत्या देशांना निर्यात करतो याची आकडेवारी व्यापार खात्याकडे जमा होत असते. परंतु मुंबईच्या लोकसंख्येत कल्पनातील वाढ झाल्यामुळे जुन्या मुंबईची योजना तयार करावयाची झाल्यास त्याची सर्वेक्षण करावे लागेल किंवा विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक पात्रतेची पाहणी करण्यासाठी अधुनमधुन सर्वेक्षण करावे लागते.

शास्त्रिय संशोधन पध्दतीत प्रथम एखादे गृहीतक मांडले जाते व आकडेवारी वरून ते सिध्द होते की नाही ते तपासले जाते ही आकडेवारी जमा करणे म्हणजेच सर्वेक्षण होय उदा. मुंबईत १८ते ३५ वयोगटातील लोकात बेकारीचे प्रमाण अधिक आहे म्हणून तेथे पाकिटमारी अधिक आहे असे जर एखादयाने गृहीतक मांडले तर सर्वेक्षण करून आकडेवारी जमा करावी लागेल व गृहीतक तपासून पाहीवे लागेल किवा कलकत्यासारख्या दुस-या एखादया उद्योगाप्रधान शहराचे सर्वेक्षण करून तेथेही अशिश परिस्थिती आहे का ते पाहावे लागेल त्याच प्रमाणे कोल्हापूर किवा सोलापूरात अपघाताचे प्रमाण वाढले तर याचे कारण काय हे शोधण्यासाठी सर्वेक्षण लागेल अपघात वाढले ते रस्ते अरुंद आहेत म्हणून की वाहनाची संख्या एकदम वाढली म्हणून की वाहतूक नियंत्रण व्यवस्थित नाही म्हणून की तपासणी न करता वाहणे चालविण्याची परवानगी दिल्या जातात म्हणून या घटनेतील कार्यकारणभाव शोधण्यासाठी सर्वेक्षण खेरीज दुसरा मार्ग आपल्याकडे नाही.

प्रस्थापित सामाजिक सिध्दांत तपासण्यासाठी व त्यावर शक्य असेल तर नवा प्रकास टाकण्यासाठी सर्वेक्षण केले जाते. उदा. विनासायास पैसे मिळू लागला की समाजात व्यसनाधीनता वाढते असा एक सामाजिक सिध्दांत आहे. तो खरा आहे का तपासण्यासाठी एकादया शास्त्रज्ञ शेतीवर किंवा व्यापारात किंवा कारखानदारीत आपल्या भागात एकदम पैसा मिळवून श्रीमंत झालेल्या कुंटूबाचे सर्वेक्षण करील. कदाचीत त्यावर नवा प्रकास पडेल कदाचीत त्या कुंटूबानी शेतीच्या, व्यापाराच्या, कारखान्याच्या वाढीकडे लक्ष न देता अल्प संतूष्टता स्विकारली म्हणून त्या कुंटूबात व्यसनाधीता शिरली असे आढळून येईल यासाठी नेहमी नविन सर्वेक्षण केलेले जात असते.

नमुना ' ही संज्ञा कोणालाच नवीन नाही. वस्तूची पारख नमुन्यावरून करता येतो. उदा. किराणा मालाच्या दुकानात धान्य घेताना नमुना पाहून त्याची प्रतवारी ठरविली जाते. एखादया पदार्थाच्या नमुन्याची चव बघून संपूर्ण पदार्थावर मत व्यक्त करता येते. शैक्षणिक, सामाजिक, संशोधनातही असेच नमुन्यावरून सामान्यकरण केले जाते.

संशोधनाच्या संदर्भात नमुन्याबद्दल 'न्यादर्श' हा शब्द वापरला जातो. न्यादर्श निवडीच्या प्रक्रियेला न्यादर्शन असे म्हणतात.

संशोधन विषयाशी संबंधित व्यक्तीच्या घटकांच्या समुहाला 'जनसंख्या असे म्हणतात उदाहरणार्थ 'महाराष्ट्रातील महाविद्यालयीन विद्यार्थिनीच्या समस्या आणि त्यावरिल उपाय' हा जर संशोधनाचा विषय असेल तर महाराष्ट्रातील महाविद्यालयांमध्ये जाणा-या सर्व विद्यार्थिनींचा संबंधित जनसंख्येत समावेश होईल. परंतू त्यांच्या समस्या समजून घेण्यासाठी त्या सर्व विद्यार्थिनी पर्यंत पोहचण्याची आवश्यकता नाही. योग्य तंत्राच्या साहाय्याने प्रातिनिधीक गटाची निवड करता येते. महाराष्ट्रातील सर्व महाविद्यालयीन विद्यार्थिनी मधून विद्यार्थिनींचा प्रातिनिधीक गट अभ्यासासाठी निवडता येतो. जनसंख्येचे प्रातिनिधीत्व करणा-या जनसंख्येच्या उपसचाला "न्यादर्श" असे म्हणतात. निवडलेल्या संशोधन विषयांशी संबंधित जनसंख्या कोणती हे निश्चित करण्यासाठी पूढील गोष्टी स्पष्ट करून घ्याव्या लागतात.

१. भौगोलीक सिमा - संशोधन कोणत्या भौगोलीक क्षेत्रात होणार आहे ते ठरविणे

२. वय इयत्ता - संशोधन कोणत्या वयोगटातील किंवा कोणत्या इयतेच्या विद्यार्थ्यांसाठी आहे ते नक्की करणे.

३. आर्थिक, सामाजिक स्तर - संशोधन कोणत्या आर्थिक, सामाजिक स्तराशी संबंधित आहे ते ठरविते.

४. लिंग - मुलगे, मुली यांचे पैकी कोणा एकाशी संशोधन संबंधित असेल किंवा दोघांशी संबंधित असेल ते ठरविणे.

५. शारीरिक घटक - उंची, वजन, रंग, रक्तगट, यापैकी घटकाशी संशोधन निगडित असेल, तर त्याचे तपशिल निश्चित करणे.

६. मनो-सामाजिक वर्तन- बालगुन्हेगार, बेशिस्त मुले, पारितोषीक विजेते विद्यार्थी किंवा शिक्षक असे काही घटक जनसंख्येत यायला हवेत का ते पाहणे.

जनसंख्या निश्चित झाली की, त्यातून न्यादर्श निवडणे सोपे जाते. जनसंख्येतिल सर्व घटकाकडून माहिती संकलित करणे शक्य नसते आणि शास्त्रीय दृष्ट्या सर्वांकडून माहिती प्राप्त करण्याची आवश्यकता नसते. तसे करण्यात वेळ, पैसा, श्रम, अकारण वाया जातात. न्यादर्शावर संशोधन केल्याने वेळ कमी लागतो व संशोधन शीघ्र गतीने संपवता येते. तसेच, कष्ट व पैसेही कमी लागतात, याखेरीज आणखी एक लक्षात घेण्यासारखी बाब म्हणजे संशोधनात अचूकता आणणे शक्य होते.

या सर्व विवेचानातून एक बाब ओघानेच पूढे येते. ती म्हणजे संशोधनातील न्यादर्श जनसंख्येचे प्रतिनिधिक करू शकेल असा हवा. जनसंख्येची सर्व संबंधित वैशिष्टे न्यादर्शनातही असणे क्रमप्राप्त ठरते. तसे झाले तरच तो न्यादर्श प्रतिनिधिक ठरतो. याचबरोबर आणखी एक महत्वाची बाब म्हणजे तो 'पूरेसा मोठाही हवा अर्थात 'पूरेसा मोठा' ही सापेक्ष कल्पना आहे. विषयाच्या स्वरूपावर न्यादर्शातील घटकाची संख्या अवलंबून असते. या सर्व गोष्टी साध्य करण्यासाठी न्यादर्श निवडीसाठी विशिष्ट पध्दतीचा अवलंब करणे उचित ठरते.

संपूर्ण जनसंख्येचे सर्वेक्षण करता येते. परंतु अनेकदा ते करणे अशक्य असते. मोठ्या लोकसंख्येचा अभ्यास करतांना वेळ बराच जातो. शिवाय खर्चही येतो. इतके करूनही संपूर्ण लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व करू शकेल निवडलेल्या लहान गटाचा अभ्यास करून त्यावरून संपूर्ण लोकसंख्येविषयी पूर्वानुमान काढणे शक्य असते. निवडलेल्या लहान गटाला न्यादर्श म्हणतात. न्यायदर्शाच्या सर्वेक्षणला न्यादर्श सर्वेक्षण असे म्हणतात. थोडक्यात संपूर्ण जनसंख्येचे प्रतिनिधित्व करू शकणा-या एका लहान गटाच्या अभ्यासावरून संपूर्ण जनसंख्येच्या प्रवृत्ती विषयी अनुमान काढणे अधिक सोयीस्कर, कमी खर्चाचे व कमी श्रमाचे असते.

अभ्यास विषयातील प्रत्येक घटकाकडून व घटकांबाबत माहिती जमा केली जाते त्या पध्दतीत

राशी पध्दत [census method] म्हणतात.

अभ्यास विषयातील घटकांच्या समुच्चयाला विश्व Universe किंवा राशी population असे म्हणतात. हा समुच्चय माणसांचा असेल जनावराचा असेल, झाडांचा किंवा घरे, मोटारी अशा निर्जीव वस्तूंचाही असेल राशीमधील प्रत्येक घटकांकडून व घटकांबाबत माहिती जमा करण्याच्या पध्दतीला राशी पध्दती म्हणतात उदा. जर महाराष्ट्रातील प्राथमिक शिक्षकांच्या समुह म्हणजे या अभ्यासाच्या संदर्भातील राशी population होय. एखाद्या जिल्हात शेतमजुरीची संख्या पाच लाख शेतमंजूराचा समुह म्हणजे या अभ्यासाची राशी होय. या दोन्ही अभ्यासासाठी जर आपण राशी पध्दती वापरायची ठरविले तर महाराष्ट्रातील प्रत्येक प्राथमिक शिक्षकांकडून माहिती जमा करावी लागेल तसेच पाच लाख शेतमजुरी पैकी प्रत्येक मंजूराकडून माहिती जमा करावी लागेल म्हणजे राशी पध्दतीत राशीमधील प्रत्येक घटकाबाबत व घटकाकडून माहिती जमा केली जाते.

संशोधकाने निवडलेली व्याप्ती ही संपुर्ण कळमनुरी तालुका असल्याने कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक प्रत्येक शाळेत जावून माहिती गोळा केली आहे. त्यामूळे शास्त्रीय पध्दतीने निवडलेल्या सर्वेक्षणावरून लोकसंख्येच्या प्रवृत्तीची कल्पना येते.

संशोधकाने समोर ठेवलेल्या समस्येत माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळांतील विद्यार्थी खेळात सहभाग व कामगिरी अभ्यास असा उद्देश ठेवलेला आहे. त्यासाठी राशी सर्वेक्षण पध्दती ही योग्य वाटते कारण संशोधकाचे निष्कर्ष हेच मुळी प्रतिसादकांच्या प्रतिसादावर असतात. कळमनुरी तालुक्यात एकुण वीस तांडे आहेत. खालीलप्रमाणे आहेत.

१. बोजी तांडा २. मोजा तांडा ३. खानापूर तांडा ४. वरुड तांडा ५. तोंडापूर तांडा
६. पेडगांव तांडा ७. तिकाडी तांडा ८. झुनझुनवाडी तांडा ९. कोळसुना तांडा १०. लिंबी

तांडा ११. बोरी तांडा १२. सुकळी तांडा १३.रामसोत तांडा १४. रामेश्वर तांडा
 १५.येडसी तांडा १६.कडपदेव तांडा १७.इसापूर तांडा १८.चुडावा तांडा १९.राजूरा तांडा
 २०.भाटेगांव तांडा

कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळेत बंजारा समाजातील प्रवेश
 घेतलेले एकुण विद्यार्थ्यांची संख्या. माध्यमिक शाळा

अक	शाळेचे नांव	मुले	मुली	एकूण
०१	सैनिक शाळा कळमनुरी	०२		०२
०२	कै. नागनाथ रा. विद्यालय सालेगाव			निरंक
०३	कै. शंकरराव सातव हायस्कूल कळमनुरी	०८		०८
०४	म. ज्यो. फुले विद्यालय कळमनुरी	१४		१४
०५	गो. विद्यालय येहळेगाव गवळी			निरंक
०६	गुडेवार हायस्कूल सालेगांव			निरंक
०७	बालाजी विद्यालय वाइ		०१	०१
०८	शाहू विद्यालय बाळापुर	११	०४	१५
०९	वि. ख. विद्यालय खरवड	०२		०२
१०	शिवपुरी महाराज माध्यमिक विद्यालय नांदापुर			निरंक
११	मातोश्री सावित्रीबाई फुले आ. वि. कवडा	०१		०१

१२	सौ. गंगाबाई शिंदे माध्यमिक विद्यालय जांब			निरंक
१३	शिवाजी विद्यालय कवडा			निरंक
१४	राजीव गांधी विद्यालय कोढुर			निरंक
१५	महात्मा फुले विद्यालय कामठा			निरंक
१६	शिवाजी विद्यालय दांडेगाव			निरंक
१७	आश्रम शाळा ढोलक्याची वाडी			निरंक
१८	रामेश्वर आश्रम शाळा रामेश्वर तांडा	१३५	४४	१७९
१९	वरुड आश्रमशाळा वरुड तांडा	११४	३८	१५२
२०	शासकिय आश्रमशाळा बोथी			निरंक
२१	कळमनुरी जिल्हा परिषद कळमनुरी	०९	१०	१९
२२	जिल्हा परिषद प्रशाला डोगरकडा	०४	०१	०५
२३	जिल्हा परिषद प्रशाला शेवाळा	०५	०६	११
२४	जिल्हा परिषद कुरुदा			निरंक
२५	जिल्हा परिषद मसोड	१२	०८	२०
२६	जिल्हा परिषद वाकोडी			निरंक
२७	जिल्हा परिषद येळेगाव	१४	०७	२१
२८	जिल्हा परिषद बाळापुर	०८	०५	१३
	एकुण	३३९	१२४	४६३

	उच्चमाध्यमिक शाळेचे नाव			
२९	कै. शंकरराव सातव उच्च मा. वि. कळमनुरी	०७		०७
३०	महात्मा ज्योतिबा फुले कनिष्ठ महा. कळमनुरी	०४	०१	०५
३१	राजर्षी शाहु कनिष्ठ महा. आ. बाळापूर	०३	०४	०७
३२	नारायण वाघमारे कनिष्ठ महा. आ. बाळापूर			निरंक
३३	शिवपुरी महाराज उच्च मा. वि. नांदापुर	०२		०२
एकुण		१६	०५	२१

एकुण कळमनुरी तालुक्यात २८ माध्यमिक शाळा व ५ उच्चमाध्यमिक शाळा आहे.

कळमनुरी तालुक्यातील बंजारा समाजातील प्रत्यक्ष खेळत सहभाग व कामगिरी
असणा-या खेळाडूची यादी

अक्र	शाळेचे नांव	विद्यार्थ्यांचे नांव
	सैनिकी शाळा कळमनुरी	
१.		१.राठोड चैतन्य दिलीप
		२. चव्हाण विक्रम तुकाराम
२.	कै. शंकरराव सातव हायरुकुल कळमनुरी	
		१.जाधव सुधाकर तुकाराम
		२.जाधव प्रतिक हेमराज
		३.चव्हाण प्रमोद अरुण
		४.आडे अंकुश संतोष
		५.आडे रामराव बळिराम
३.	म.ज्यो.फुले विद्यालय कळमनुरी	
		१.पवार अजय विष्णु
		२.जाधव योगेश पंडित
		३.राठोड राहुल रोहिदास
		४.राठोड परमेश्वर बापुराव
४.	बालाजी विद्यालय वाई	
		१.कु.राठोड पुजा बबनराव
५.	शाहु विद्यालय आखाडा बाळापूर	

		१. चव्हाण मयुर दिलीप
		२. पवार शुभम रामदास
		३. आडे करण बळिराम
		४. चव्हाण शैलेश सुभास
		५. पवार आंनदा प्रकाश
		६. कु. राठोड पुजा बबन
		७. कु. जाधव प्रियका राजेश
६.	वि. ख. विद्यालय खरवड	
		१. राठोड उत्तम रामरराव
		२. राठोड श्रावण उत्तम
७.	मातोश्री सावित्रीबाई फुले विद्यालय कवडा	
		१. पवार दिलीप थलाआबा
८.	रामेश्वर आश्रमशाळा रामेश्वर तांडा	
		१. पवार दिलीप शेणैराव
		२. राठोड मंदुपाल रंगनाथ
		३. राठोड जयपाल वकिल
		४. जाधव आखिल हरिश्चंद्र
		५. पवार सुधाकर गोरख
		६. राठोड जयपाल प्रकाश
		७. राठोड प्रभाकर सखाराम
		८. राठोड रवि रमेश

		९.राठेड किशोर रमेश
		१०.जाधव सुशिल रमेश
		११.जाधव सचिन रमेश
		१२.राठेड अनिल चंदु
		१३.राठेड रघुनाथ मघुनाथ
		१४.राठेड अमोल रघुनाथ
		१५.राठेड रंगराव गोबरा
		१६.चव्हाण गोविंद गुणाजी
		१७.चव्हाण अकाश अरुण
		१८.राठेड प्रकाश ज्योतिराम
		१९.राठेड मुन्ना जगदिश
		२०.राठेड निलेश मिलिंद
		२१.राठेड रितेश मिलिंद
		२२.चव्हाण चिंताराम खिरु
		२३.आडे पुर्भा दर्यासिंग
		२४.चव्हाण सुनिल बाबाराव
		२५.पवार गजानन गोवर्धन
		२६.चव्हाण सतिष मंगुसिंग
		२७.राठेड सत्यपाल वसंत
		२८.कु.जाधव शालु उलहास
		२९.कु.जाधव सोनु बाबुराव

		३०.कु.राठोड दिव्या खिरु
		३१.कु.जाधव सारिका वामन
		३२.कु.आडे रिंकु अशोक
		३३.कु.पवार कलपना बाबुराव
		३४.कु.राठोड ऐश्वर्या प्रकाश
		३५.कु.पवार कलपना फकिरा
		३६.कु.जाधव ताई रमेश
		३७.कु.आडे ज्योती विजय
		३८.कु.आडे आरती राजेश
		३९.कु.जाधव पललवी राजेश
		४०.कु.जाधव सोनुताई बळिराम
		४१.कु.जाधव कोमल सुनिल
९.	वरुड आश्रमशाळा वरुड तांडा	
		१.राठोड सत्यवान छगन
		२.राठोड गोरख बाबा
		३.चव्हाण अरुण फुलसिंग
		४.राठोड सुधाकर कनिराम
		५.आडे अशोक थावरा
		६.आडे सुभास थावरा
		७.आडे दिलिप सिताराम
		८.पवार सोनु विजय

		९.पवार सुंदर हिरा
		१०.जाधव मांगिलाल रतन
		११.जाधव हेमराज माणिक
		१२.जाधव रवि वामन
		१३.राठेड काळुराम भाऊराव
		१४.राठेड पांडुरंग गल्लू
		१५.राठेड देवराम राजाराम
		१६.चव्हाण उपास भिवकू
		१७.चव्हाण सुधाकर भिवकू
		१८.पवार विनायक तुकाराम
		१९.पवार नितीन उत्तमराव
		२०.राठेड बाळु सचिन
		२१.जाधव कैलास गंगाराम
		२२.कु .पवार अनिता कांतिलाल
		२३.कु .राठेड वंदना सोमसिंग
१०.	कळमनुरी जिल्हा परिषद कळमनुरी	
		१.कु.राठेड ज्योती कैलास
		२.कु .जाधव जयश्री हेमराज
		३.कु .जाधव पुजा उत्तम
		४.कु.राठेड संध्या राजाराम
		५.कु .राठेड करुणा दिलिप

		६.कु .जाधव माया पंडित
		७.कु .जाधव ममता संतोष
		८.राठोड सुरज रमेश
		९.पवार निरजन शिवराम
		१०.चव्हाण रुपेश उलहास
११	जिल्हा परिषद प्रशाला डोंगरकडा	
		१.कु जाधव रुपाली माणिक
		२.जाधव रमेश चतरु
		३.जाधव गुलाब पांडुरंग
		४.चव्हाण संतोष सिद्राम
		५.चव्हाण रोहिदास शिवलाल
१२	जिल्हा परिषद प्रशाला शेवाळा	
		१.कु राठोड शिलपा वामन
		२.कु राठोड शितल हरिश्चंद्र
		३.कु पवार वदना हरिश्चंद्र
		४.कु पवार बेबी गुलाब
		५.कु चव्हाण ममता रुपसिंग
		६.कु चव्हाण करुणा मदन
		७.राठोड रमेश विठल
		८.राठोड अनिल शंकरराव
		९.राठोड संजय परसराम

		१०. चव्हाण माणिक दयासिंग
		११. जाधव बहादुर रामधन
१३.	जिल्हा परिषद मसोड	
		१. कु. राठोड प्रियंका शिवाजी
		२. कु. राठोड मनश्री गणपत
		३. कु. राठोड भाग्यश्री भागोराव
		४. कु. राठोड मनिषा बाबुराव
		५. राठोड जयपाल जयसिंग
		६. राठोड राहुल रोहीदास
		७. जाधव प्रशांत प्रलहाद
		८. जाधव ज्ञानेश्वर बापुराव
		९. चव्हाण सुनिल आनंदी
		१०. राठोड गोलाजी रामराव
		११. राठोड बालाजी दुधराम
		१२. राठोड विकास प्रकाशराव
१४.	जिल्हा परिषद येळेगाव	
		१. कु. आडे शारदा शिवाजी
		२. कु. आडे अनिता दिलीप
		३. कु. आडे सुनिता श्रिधर
		४. कु. आडे सुमन रोहिदास
		५. आडे परमेश्वर पंडित

		६.आडे किशोर पंडित
		७.चव्हाण शाम बाबु
		८.चव्हाण आत्माराम तोळाराम
		९.चव्हाण अंकुश नामदेव
		१०.जाधव गोपाल बंडु
		११.जाधव सतेज झोटु
१५.	जिल्हा परिषद बाळपुर	
		१.कु.राठोड कविता जिवन
		२.कु.राठोड मिना पांडु
		३.कु.राठोड रिना सुभाष
		४.कु.जाधव अर्चना अरुण
		५.राठोड श्रिराम राजाराम
		६.राठोड ईश्वर बळिराम
		७.पवार कनिराम गोर्वधन
		८.राठोड गजानन बापुराव
		९.जाधव राजेश सोमला
		१०.जाधव अरविंद श्रिराम

	उच्चमाध्यमिक शाळेचे नाव	
१	कै. शंकरराव सातव उच्च मा. वि. कळमनुरी	१. जाधव नितीन तुकाराम २. जाधव योगेश रुस्तूमराव
२	महात्मा ज्योतिबा फुले कनिष्ठ महा. कळमनुरी	१. कु.राठोड गिता कैलासराव २. राठोड जितेश माधवराव ३. जाधव रुस्तुम पांडूरंग ४. राठोड विलास जयराम
३	राजर्षी शाहु कनिष्ठ महा. आ. बाळापुर	१. कु.जाधव पुजा आनंदराव २. कु.जाधव पुजा प्रल्हाद ३. जाधव रामदास रमेशराव
४	शिवपुरी महाराज उच्च मा. वि. नांदापुर	१. चव्हाण आकाश विलास २. चव्हाण आकाश गणेशराव

३ ४. नमुना निवडीचे समर्थन व स्पष्टीकरण.

प्रस्तुत शोध प्रबंधासाठी कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजातील खेळत सहभाग व कामगिरी याची निवड केली शिक्षकाकडून प्रश्नावलीच्या मदतीने माहिती गोळा करण्याचे निश्चित करण्यात आले. वेळेची मर्यादा तसेच कळमनुरी तालुक्याची शाळेची व्यापकता लक्षात घेता संशोधकाने कळमनुरी तालुक्यातील शाळेतील बंजारा विद्यार्थींचे सहभाग व कामगिरीसाठी निवड केली आहे .

या संशोधन कळमनुरी तालुक्यातील जिल्हा परिषद खाजगी शाळा, आश्रम शाळा, शहरी आणि ग्रामीण भागातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळांमधिल विद्यार्थ्यांचा अभ्यास करण्याचे योजले असल्याचे शहरी भागातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक व ग्रामिण भागातील माध्यमिक शाळा संशोधनासाठी निवडल्या आहेत त्याचप्रमाणे एकुण माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजातील मुली- मुलांचाही खेळातील सहभाग व कामगिरीचा चिकित्सकात्मक अभ्यास करावयाचा आहे.

संशोधन माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा विद्यार्थी निवडलेले आहेत मात्र माहिती गोळा करताना व या माहिती वरून पूढे निष्कर्ष काढताना त्यात स्पष्टता व निश्चिंता यावी यासाठी माध्यमिक व उच्चमाध्यमिकच्या वर्गातील विद्यार्थींची निवड करण्यात आली . त्यामुळे विविध बौद्धिक क्षमतेचे व भिन्न आर्थिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांकडून माहिती गोळा करण्यात आली . तसेच मुले -मुली यांच्याकडून एकाच प्रकारची प्रश्नावली स्वतंत्रपणे भरून घेण्यात आली.

३ ५ साधन निवडीचे समर्थन व स्पष्टीकरण

संशोधनासाठी लिखित केलेली समस्या अभ्यासण्यासाठी माहिती गोळा करणे हा आवश्यक भाग असतो . संशोधन समस्येशी निगडित असलेल्या क्षेत्रात अनुसरून ही

माहिती गोळा करण्यात येते. या माहितीलाच संशोधनाची आधार सामुग्री म्हणतात. ही आधार सामुग्री फार काळजीपूर्वक गोळा करावी लागते. तसेच ती वैध व विश्वासाई असणे आवश्यक असते. कारण माहिती वरून संशोधन समस्येविषयी निश्चित व वस्तुनिष्ठ निष्कर्ष काढणे संशोधनाला शक्य होते. तसेच या माहितीत गूणात्मक व संख्यात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा समावेश होतो. संशोधनाच्या दृष्टीने गूणात्मक माहितीचे परिणात्मक आधार सामुग्रीत रुपांतर करणे अत्यंत उपयुक्त व आवश्यक ठरते. .

“संशोधनासाठी अनेक साधने उपलब्ध आहेत . त्यात निरीक्षण, मुलाखत, प्रश्नावली, पडताळसूची, पदनिश्चयन, श्रेणी, इ. सारखी साधने प्रामुख्याने वापरली जातात. संशोधनाला कशाप्रकारची माहिती हवी आहे. व संशोधनातून कोणते उद्दिष्टे साधावयाचे आहे. त्यावरून कोणते साधन उपयोगात आणावेत ते ठरते.

प्रश्नावली

विशिष्ट समस्येचा अभ्यास करण्यासाठी संबंधितांकडून त्या समस्येबाबत माहिती मिळविण्यासाठी हेतूने तयार केलेल्या प्रश्नाच्या मालिकेत प्रश्नावली म्हणतात. अर्थात प्रश्नावली मुलाखतकाराबरोबर पाठवून निवेदकाची उत्तरे मिळविता येतात, त्याचप्रमाणे प्रश्नावली पोस्टाने निवेदनाकडे पाठवूनही त्याची उत्तरे मागविता येतात. प्रश्नावलीचा उपयोग मुलाखत घेताना कसा करावा याचा आपण विचार केला. या प्रकरणात आपण प्रश्नावली पोस्टाने पाठवायचे ठरले तर त्या कसा तयार करव्यात, उत्तरे पोस्टाने मिळवायची झाल्यास कोणती खबरदारी घ्यावी लागते, या पध्दतीचे गुण - दोष काय याचा विचार आपणास करावयाचा आहे.

प्रथमच प्रश्नावली व अनुसूची यांतील फरक निट समजावून घेतला पाहिजे. प्रश्नावली म्हणजे संशोधकाने आपल्या समस्येच्या संदर्भात तयार केलेल्या व विशिष्ट क्रमाने मांडलेल्या प्रश्नांची यादी असते. प्रश्नावलीचा उपयोग कोणत्याही एका विशिष्ट व्यवसायाचा अगर उद्योगाचा अभ्यास करण्यासाठी करता येतो. उदाहरणार्थ, भारतातील यंत्रद्योगाच्या किंवा कापडाच्या गिरण्यांच्या एका विशिष्ट समस्येच्या अभ्यासासाठी

प्रश्नावलीचा उपयोग करावयाचा झाल्यास एक प्रश्नावली तयार करून ती सर्व किंवा जरूर तेवढ्या यंत्रयोग संस्थेकडे किंवा कापडाच्या गिरण्याकडे पाठवून माहिती मिळविता येतो. अनुसूची एक प्रश्नाची यादीच असते. पण अनुसूची घेऊन मुलाखातदार स्वतः निवेदनाकडे जातो व अनुसूचीतील प्रश्न निवेदकास विचारून त्याने दिलेल्या उत्तराची नोंद तो स्वतः करतो. प्रश्नावलीत उत्तराची नोंद निवेदकच करीत असतो. मुलाखातदार तेथे हजर नसतो.

प्रश्नावली सामान्यतः पोस्टाने पाठविली जात असल्यामुळे देशाच्या कानाकोप-यात इतकेच नव्हे तर परदेशात असलेल्या व्यक्तिकडूनही कमी वेळत, कमी खर्चात जरूर ती माहिती मिळविता येते. परंतु प्रश्नावलीतील प्रश्नाची उत्तरे ती व्यक्ती स्वतः लिहीत असल्यामुळे प्रश्नाचा अर्थ समजून घेताना काही अडचण आल्यास उतरे लिहीत असताना काही शंखा आल्यास त्याचे निराकरण होणे कठीन असते. अशा वेळी उत्तरदाता स्वतःवरच विसंबून राहतो. त्यामुळे प्रश्नावलीतील उत्तारावर कितपत विश्वास ठेवावयाचा हा प्रश्न उपस्थित होतो. शिवाय उत्तरदाता लिहीत- वाचता येणारा, इतकेच नव्हे तर आपल्या विचारांना शब्दात पकडण्याचे कौशल्य असणारा पाहिजे. अर्थात या अडचणी, प्रश्नावली तयार करताना योग्य ती खबरदारी घेऊन संपूर्णपणे काढून टाकणे जरी शक्य नसले तरी ब-याच प्रमाणात कमी करणे शक्य असते. विशिष्ट संशोधनासाठी प्रश्नावली पोस्टाने पाठविण्यापेक्षा मुलाखतकाबरोबर पाठविणे पसंत केले जाते. प्रश्नावलीच्या गुण - दोषांचे विवेचन पुढील प्रमाणे करता येईल.

मुलाखत

आजच्या सुशिक्षित माणसाला मुलाखत हा शब्द परका नाही. अधून मधून एखाद्या राजकिय नेत्याची, साहित्याची, विचारवंताची, उद्योगधंद्याची, कलाकाराची मुलाखत आपण आकाशवाणी ऐकतो किंवा वर्तमानपत्रात वाचतो. एखाद्या विशिष्ट समस्येबाबत मुलाखत घेणारा अनेक प्रकाराचे प्रश्न विचारतो व मुलाखत देणारा त्या प्रश्नाची उत्तरे देतो. त्या प्रश्ना उत्तरातून त्या समस्येबाबत मुलाखत देणा-याची मते विचार आपल्याला

समजतात . आजकाल नोकरीसाठीही प्रत्येक सुशिक्षिताला मुलाखतीच्या दिव्यातून जावे लागते. अर्जदार त्या जागेला पात्र आहे किंवा नाही हे मुलाखतीने ठरविले जाते. शाळेतून एखाद्या वर्गाबांधवाबद्दल तक्रार घेवून घरी आलेल्या मुलावर पालक जेव्हा प्रश्नाची फेरी झाडतात, तेव्हा एकप्रकारे त्या मुलाची मुलाखतच घेत असतात. एखादा पोलीस अधिकारी गुन्हाची तपास करीत असताना संबंधितांना प्रश्न विचारतो तेव्हा ही तो मुलाखत घेत असतो. गुन्हा कसा घडला, केव्हा घडला, कोणकोणास संशय घेण्यास जागा आहे, त्यास पेरावा काय, त्या पुरावात उणिवा कोठे दिसतात, त्या कश्या दुर करता येईल याचा शोध तो अधिकारी या मुलाखतीतून घेत असतो. फार काय एखाद्या महाविद्यालयात प्रवेश मिळविण्यापूर्वी त्या महाविद्यालयाबाबत, तेथिल प्राध्यापकांबाबत प्रार्थाचाबाबत, शिक्षणाच्या दर्जाबाबत आपण अनेकांना प्रश्न विचारून माहिती काढलेली असते. त्याचप्रमाणे आपला अभ्यासक्रम ठरविण्यापूर्वी, एखादी नोकरी स्वीकारण्यापूर्वी आपण त्या जरूर ती माहिती मिळवितो तीही याच पध्दतीने, इतकेच नव्हे तर, आपल्याला असणारी अनेक विषयांबाबतची माहिती मुख्यतः सामाजिक संभाषणातून वा चर्चेतून मिळालेली असते. कोणत्या न कोणत्या स्वरूपात आपल्यापैकी प्रत्येकाला मुलाखत देण्याचा व घेण्याचा केव्हा ना केव्हा अनुभव आलेलाच असतो.

मुलाखाताची व्याख्या एखाद्या प्रश्नाबाबत माहिती मिळविण्याच्या हेतूने सहकार्य देणा-या व जाणकार निवेदनाबरोबर मुलाखतदाराने केलेला संवाद म्हणजे मुलाखत होय.

१. निवेदकाला प्रश्नाबाबत माहिती असावी .
२. माहिती मिळण्याजोगी असावी .
३. निवेदन सहकार्य देणारा असावा.
४. मुलाखत संवादात्मक असते.

३ . ६. साधनांची सत्यता व विश्वासनियता पडताळणी तपशिल

संशोधकाने प्रश्नावलीचा वापर आपल्या संशोधन प्रकल्पात पूढील प्रमाणे केलेला आहे.

१. प्रश्नावल्या भरुन घेण्यापुर्वी संशोधकाने उत्तरदात्यांना या प्रश्नावल्या भरुन घेण्याचे कारण व संशोधनाचा उद्देश समजावुन सांगितला त्यामुळे उत्तरदात्यांनी दिलेला प्रतिसाद चांगला होता.

२. माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विद्यार्थी व शिक्षक अशा दोन्ही घटकांकडून माहिती घेण्याचे निश्चित करण्यात आल्यामुळे त्यांच्यामुळे एकाच प्रकारची प्रश्नावली तयार करण्यात आली.

३. सदर प्रश्नावली या संशोधकाने त्या मार्गदर्शकांबरोबर तयार केल्या असल्यामुळे निश्चित केलेल्यासमस्याच्या अनूषंगाने आवश्यक असणारी माहिती गोळा करण्यासाठी योग्य तो प्रश्न तयार करणे संशोधकाला सोयीचे राहिले.

४. उत्तरदात्यांच्या मानसिकतचा विचार करुनच प्रश्नावलाची रचना सुटसुटीत करण्यात आली. विद्यार्थ्यांना विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देणे सोपे जावे यासाठी प्रश्नाची काठिन पातळी ही सोपी ठेवण्यात आली.

५. प्रश्नांची रचना सोपी व आकाराचे लहान तसेच उत्तरदाखल पर्याय देण्यात आले. त्यामुळे प्रतिसादकाला अवघ्या काही वेळातच संपूर्ण प्रश्नावली भरुन देता येणे शक्य झाले.

६. प्रश्नावलीचा आकार मोठा ठेवला नाही. विद्यार्थ्यांच्या व शिक्षकांच्या प्रश्नावलीत प्रश्न आहे हे सर्व याने ती भरुन देणे उत्तरदात्यांना कटांढवाणे वाटले नाही

३.७ पथदर्शक अभ्यास

सदरिल संशोधकाने प्रश्नावली तयार केल्यानंतर ती मार्गदर्शकाकडून तपासण्यात आली व ती प्रश्नावली पुन्हा तीन तज्ञांकडे तपासण्यासाठी देण्यात आली ही प्रश्नावली

उदा. म्हणुन काही खेळाडू विद्यार्थ्यांकडून तसेच क्रीडा शिक्षकांकडून भरून घेण्यात आली. कारण ती विद्यार्थ्यांना समजले की नाही म्हणून असा प्रकारे संशोधकाने प्रयत्न केला.

३.७.१ उद्दिष्टे

संशोधनाची उद्दिष्टे कोणती हा प्रश्न केवळ अर्थशास्त्रीय संशोधनाबाबत नव्हे तर कोणत्यासंशोधनाबाबत विचारात येणे शक्य आहे. आणि त्याचे उत्तर सोपे आहे. लहान मुलापुढे एखादी वस्तू टाकली की ते ती वस्तू हालवून पाहते आपटून पाहते तोंडात घालून पाहते यामागे ती वस्तू 'काय' हे समजून घेण्यासाठी नैसर्गिक जिज्ञासा असते. मुल मोठे झाल्यावर त्याला दिलेली वस्तू खायची असेल तर ते ठेवते नाही तर टाकून देते. उपयुक्तता हा त्यात दुसरा एक हेतु असतो. माणसाने शोपटीचा उपयोग करणे सोडून दिल्यावर यावर कालांतराने शोपट नष्ट झाली

आपल्या सभोवती सतत काही घडत असते. ते कसे घडते, का घडते प्रश्न माणसापुढे साहजिकच निर्माण होतात. ही त्यांची नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे, हे विशेषत. विद्यार्थ्यांनी लक्षात घेतले पाहिजे. तसे नसते तर आजवर निर्माण झालेले प्रचंड ज्ञान निर्माण झाले नसते. कलाकारप्रमाणे वैज्ञानिक ही ऐहिक हेतुने प्रेरित झालेला नसतो. पेटंटच्या कार्यालयात कारकुनी करणारा ऑइन्स्टाइन पाठमो-या चिठो-यावर गणित करीत होता. त्याची जिज्ञासावृत्ती त्याला स्वस्थ बसू देत नव्हती. पण जिज्ञासे बरोबरच आपले जीवन सुखी असावे ही एक नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. एडिसनने विजेच्या दिव्यासाठी जगात मिळणारी सर्व प्रकाराची लाकडे, सर्व प्रकाराच्या तारा आणून जाळून पाहिल्या. उपयोगी पडणा-या वस्तू शोधण्यात त्यांने आपली उभी हयातघालवली. मानव निसर्गतः अतीशय दुर्बल आहे. डास, ढेकूणही त्याला जीव नकोसा करून सोडतात. पण आज त्याने निसर्गावर प्रभुत्व मिळविले ते निसर्ग समजावून घेऊन व त्यांचा प्रश्न सोडविण्यासाठी उपयोग करून घेऊन ज्ञान हे सामर्थ्य आहे. या बेकनच्या अर्थ आहे. या अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

१. कळमनूरी तालुक्यातील माध्यमिक शाळा व उच्चमाध्यमिक विद्यार्थ्यांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात आहे

२. कळमनूरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभागचा अभ्यास करणे

३. कळमनूरी तालुक्यातील बंजारा विद्यार्थ्यांना दिल्या जाणा-या क्रीडा अध्ययन करणे

४ कळमनूरी तालुक्यातील बंजारा समाजातील खेळातील सहभागाच्या कामगिरीचा अभ्यास करणे.

३.७.२. कार्यपध्दती

प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती कळमनूरी तालुक्यातील जिल्हा परिषद, खाजगी माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक आश्रमशाळा, जिल्हा क्रीडा अधिकारी कार्यालय, या सर्व शाखेच्या संशोधनाच्या विविध क्षेत्रातून माहिती संकलित करण्यासाठी संशोधकाने संशोधनाच्या विविध साधना पैकी प्रश्नावली या साधनाचा उपयोग केला आहे. कारण प्रश्नावलीच्या मदतीने जास्तीतजास्त विद्यार्थ्यांपर्यंत व क्रीडा शिक्षकांपर्यंत पोहचणे शक्य होते.

सदरिल समस्येविषयी व वस्तुस्थिती जाणून घेण्यासाठी मोकळ्या वातावरणामध्ये क्रीडा शिक्षकांच्या उपस्थितीत शाळेतील बंजारा विद्यार्थ्यांची खेळातील सहभाग व कामगिरी विषयी या प्रश्नावल्या भरून घेण्यात आल्या तसेच क्रीडा शिक्षकांच्या अनुपस्थितीत विद्यार्थ्यांकडून या प्रश्नावली भरून घेण्यात आल्या, प्रश्नावलीच्या साह्याने प्राप्त झालेल्या माहितीचे पृथकरण व विश्लेषण करतांना प्रत्येक प्रश्नाच्या अनुषंगाने संशोधकाने तक्ते तयार करून त्यात प्राप्त सांख्यिकिय माहितीचे कळमनूरी तालुक्यातील बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यां सहभाग व कामगिरीची अंश विभागणी केलेली आहे. त्यामुळे या माहितीचा टक्केवारी काढून , तक्त्यात नमुद करण्यात आले. या

पृथकरणाचे विप्लेषण ही करण्यात आली. त्यामुळे प्रश्नाच्या उत्तरात प्राप्त झालेली माहिती अधिक स्पष्ट करण्यात आली.

या पृथकरण व विश्लेषनावर आधारित निष्कर्ष लघूशोध प्रबंधाच्या पाचव्या प्रकरणात नमुद करण्यात आले आहेत. तसेच या निष्कर्षाच्या अनुषंगाने उपायोजनाही सुचविण्यात आले आहेत.

३.७.३ निष्कर्ष

संशोधकाने या सदरिल संशोधनात प्रकरण पहिले या मध्ये प्रस्तावना आणि खेळाविषयी संकल्पनात्मक व्याख्या देऊन सर्व माहितीचे स्पष्टीकरण दिले आहे. तसेच दुस-या प्रकरणात संबंधित साहित्य व संशोधनाचा आढावा विषयी माहिती देण्यात आली आहे. तिस-या प्रकरणात संशोधन कार्यपध्दतीची मांडणी केली आहे.

३.७ संशोधन कार्यवाही सुसंगत सविस्तर तपशिल

तक्ते व आलेखाद्वारे टक्केवारी काढून प्रस्तुत बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांचा सहभाग व कामगिरी कशी आहे हे पाहण्यात आली सदरिल प्रकरणात संशोधकाला पुरक असणा-या संशोधन पध्दतीचा अवलंब केला आहे. संशोधन माहिती संकलनामध्ये प्रश्नावली यांच्या आधारे माहितीचे संकलन करून संशोधकाला आवश्यक त्या माहितीचे व साधनसामुग्रीचे विश्लेषण करण्यात आले.

प्रकरण - चौथे

सामग्री विश्लेषण आणि अर्थविवेचन

४. १. सांख्यिकी तंत्राच्या निवडीचे समर्थन व स्पष्टीकरण

संशोधकाने संशोधन समस्येच्या अनुषंगाने कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधिल विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग व कामगिरी या संदर्भात विद्यार्थ्यांचे स्वतंत्र्य प्रश्नावली तयार केलेली आहे. या प्रश्नावली मध्ये विद्यार्थ्यांसाठी एकुण २० प्रश्न विचारण्यात आले. त्यात बरोबर शारीरिक क्रीडा शिक्षकासाठी स्वतंत्र्य प्रश्नावली तयार केलेली आहे. या प्रश्नावली मध्ये एकुण १० प्रश्न विचारण्यात आले आहे. संशोधकास एकुण शाळेतील बंजारा विद्यार्थी किती प्रमाणात खेळात सहभाग व कामगिरी केलेली आहे. या प्रश्नावलीच्या आधारे सिद्ध करता येतो.

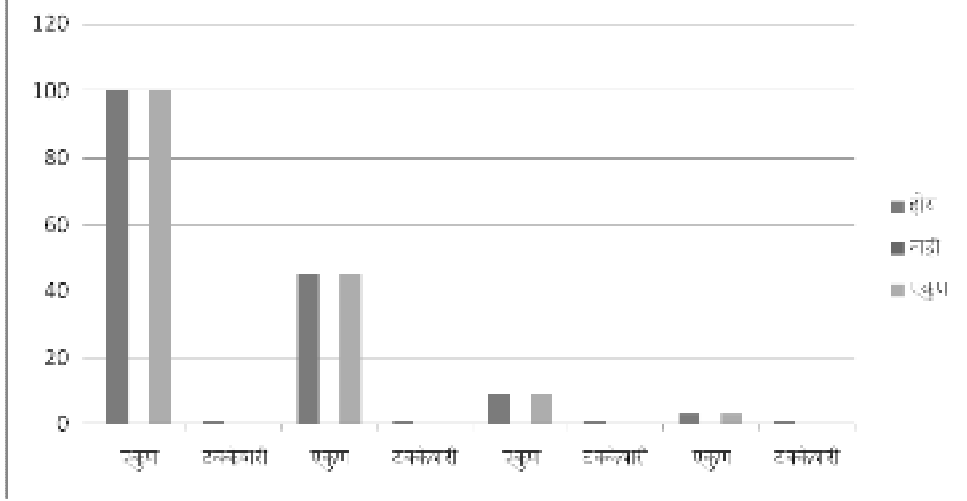
४. २. सामग्री विश्लेषणाची उद्दिष्टानुरूप मांडणी

एकुण जनसंख्येतील राशी या नमुनाचा निवड पध्दतीने या विद्यार्थी व विद्यार्थीनीना म्हणुन निवडण्यात आले. तसेच प्राप्त झालेल्या प्रश्नावलीचे विश्लेषण करण्यासाठी तक्ते व आलेखाची मदत घेण्यात आली आहे. तसेच टक्केवारी नुसार खालील प्रमाणे प्रश्नाच्या अनुषंगाने आलेल्या प्रतिसादकाचे शाब्दिक विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. ते विश्लेषण पुढील प्रमाणे आहे.

४.३ परिकल्पना पडताळणी वर्णन योग्य पध्दती मांडणी निरीक्षणे , अन्वयार्थ आणि निष्कर्ष

तक्ता क्र. १ .रोज खेळाचा सराव करता का ?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	होय/ नाही	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	होय	१००	१००%	४५	१००%	०९	१००%	०३	१००%
२	नाही	००	००%	००	००%	००	००%	००	००%
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

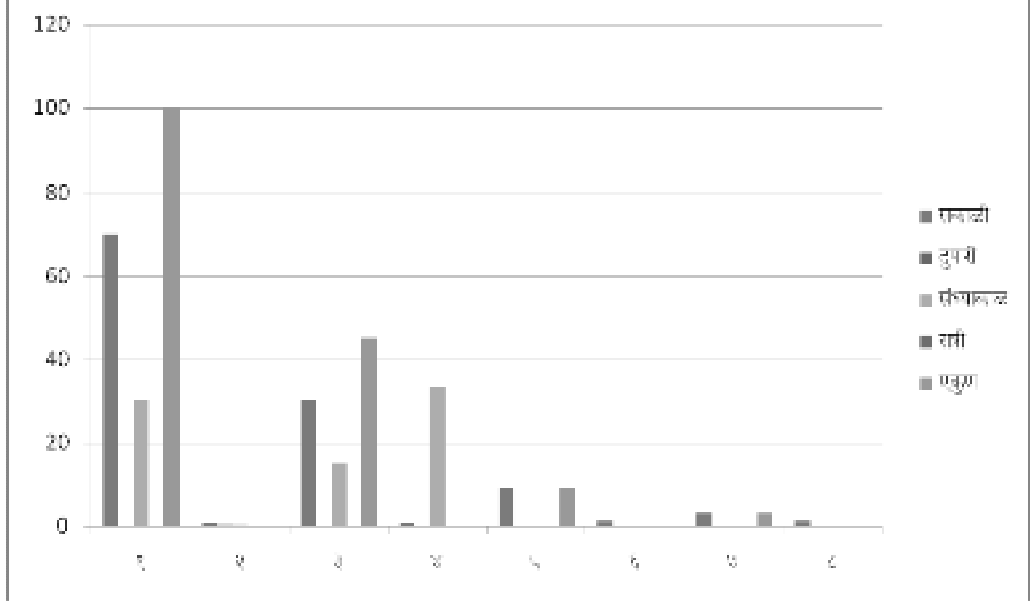
निष्कर्ष

रोज खेळाचा सराव करतात या बाबत प्रतिसादक माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांना प्रश्नविचारला असता माध्यमिक मुले- मुली होय (१०० %) रोज खेळाचा सराव करतो, उच्च माध्यमिक मुले - मुली सुद्धा (१०० %) सराव करतो असे म्हटले याचप्रमाणे माध्यमिक, उच्चमाध्यमिक, मुले, मुली (०० %) नाही म्हटले.

रोज सराव करण्याची सवय मुला-मुली मध्ये दिसून येते व खेळ खेळण्यास आवडतो असे म्हटले आहे.

तक्ता क्र. २ होय असेल तर कोणत्या वेळेला

		माध्यामिक				उच्चमाध्यामिक			
अ. क्र.	होय/असेल	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	सकाळी	७०	७०%	३०	६६.६७%	०९	१००%	०३	१००%
२	दुपारी	००	३०%	००	००%	००	००%	००	००%
३	संध्याकाळ	३०	३०%	१५	३३.३३%	००	००%	००	००%
४	रात्री	००	००%	००	००%	००	००%	००	००%
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

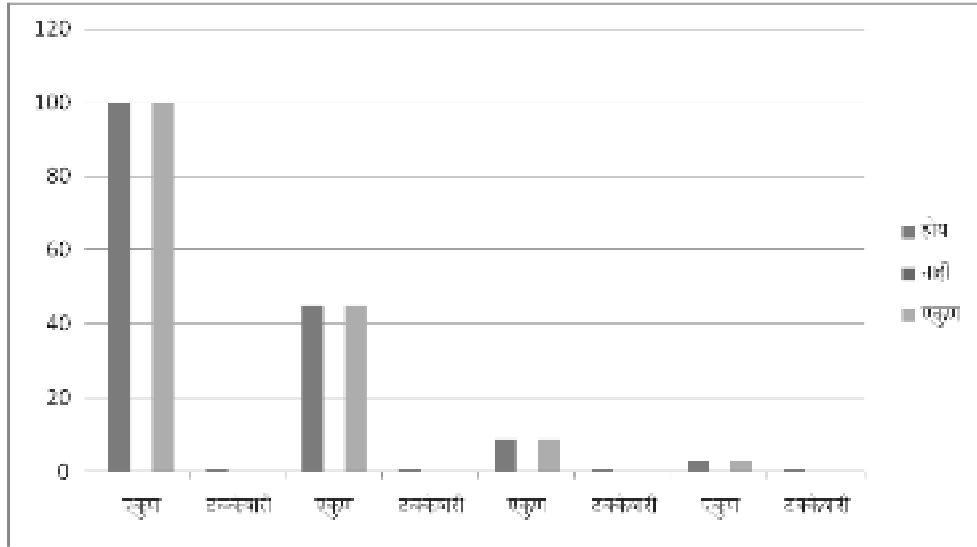
निष्कर्ष

माध्यमिक मुले सकाळच्या वेळेला (७० %) प्रतिसाद तर माध्यमिक मुली (६६.६७ %) तसेच उच्चमाध्यमिक मुले (१०० %) व मुली (१०० %) प्रतिसाद देतात, दुपारी माध्यमिक मुले मुली व उच्चमाध्यमिक मुले- मुली (०० %) प्रतिसाद आहे. संध्याकाळच्या वेळेला माध्यमिक मुले (३० %) मुली (३३.३३ %), तसेच उच्चमाध्यमिक मुले-मुली (०० %) प्रतिसाद रात्री उच्चमाध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विद्यार्थींचा (०० %) प्रतिसाद

माध्यमिक विद्यार्थी व उच्चमाध्यमिक विद्यार्थींनी सकाळच्या वेळेला अधिक प्रतिसाद दिला तर संध्याकाळच्या वेळेला माध्यमिक विद्यार्थींने प्रतिसाद दिला आहे दुपारी व रात्रीच्या वेळेला प्रतिसादकाने आपली पसंती दाखवली नाही रात्रीच्या वेळेला पालकाचे बंधन आहे असे सुध्दा विद्यार्थींचे प्रतिक्रिया दिली

तक्ता क्र.३ खेळाचे तास वेळेवर होतात का ?

माध्यमिक					उच्चमाध्यमिक				
अ. क्र.	होय/ नाही	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	होय	१००	१००%	४५	१००%	०९	१००%	०३	१००%
२	नाही	००	००%	००	००%	००	००%	००	००%
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

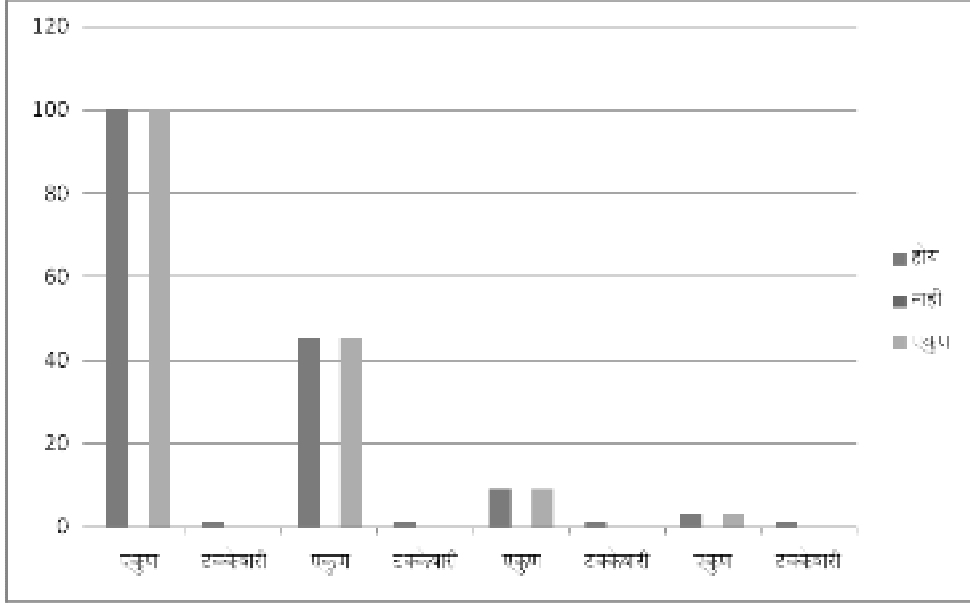
निष्कर्ष

खेळाचे तास वेळेवर होतात का असे प्रतिसादकांना विचारले असता (१००%) माध्यमिक मुले यांनी होय तर (१००%) माध्यमिक मुलीने होय म्हटले त्याचप्रमाणे उच्चमाध्यमिक मुले-मुली यांनी (१००%) होयला प्रतिसाद दिला, माध्यमिक मुले-मुलीनी विचारले असता (००%) नकार दिला तर उच्चमाध्यमिक मुले-मुलीनी विचारले असता (००%) नकार दिला

दोन्ही पातळीवरचे प्रतिसादकांना विचारले असता खेळाचे तास वेळेवर होतात असे प्रतिसादाने (१००%) होयला पसंती दिली तर माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक (१००%) नकारात्मक प्रतिक्रिया दिली .

तक्ता क्र. ४ . खेळामुळे बौद्धिक विकास होतो का?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	होय/ नाही	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	होय	१००	१००%	४५	१००%	०९	१००%	०३	१००%
२	नाही	००	००%	००	००%	००	००%	००	००%
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

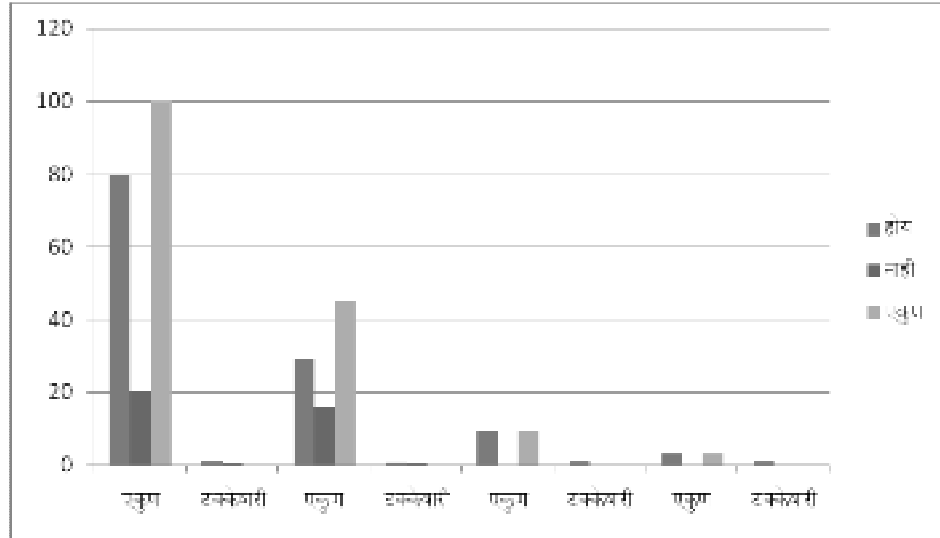
निष्कर्ष

खेळाचा बौद्धिक विकास होतो का असे प्रतिसादकांना विचारले असता (१००%) माध्यमिक मुले यांनी होय तर (१००%) माध्यमिक मुलीने होय म्हटले त्याचप्रमाणे उच्चमाध्यमिक मुले-मुली यांनी विचारले असता (१०० %) होयला प्रतिसाद दिला माध्यमिक मुले-मुलांनी विचारले असता (००%) नकार दिला तर उच्चमाध्यमिक मुले - मुलीना विचारले असता (०० %) नकार दिला

दोन्ही पातळीवरचे प्रतिसादकांना विचारले असता खेळामुळे बौद्धिक विकास होतो असे प्रतिसादाने (१००%) होयला पसंती दिली तर माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विद्यार्थ्यांने (१००%) नकारात्मक प्रतिक्रिया दिला

तक्ता क्र.५ .खेळ शिकविण्यासाठी शिक्षक आहे का ?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	होय/ नाही	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	होय	८०	८०%	२९	६४.४४%	०९	१००%	०३	१००%
२	नाही	२०	२०%	१६	३५.४६%	००	००%	००	००%
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

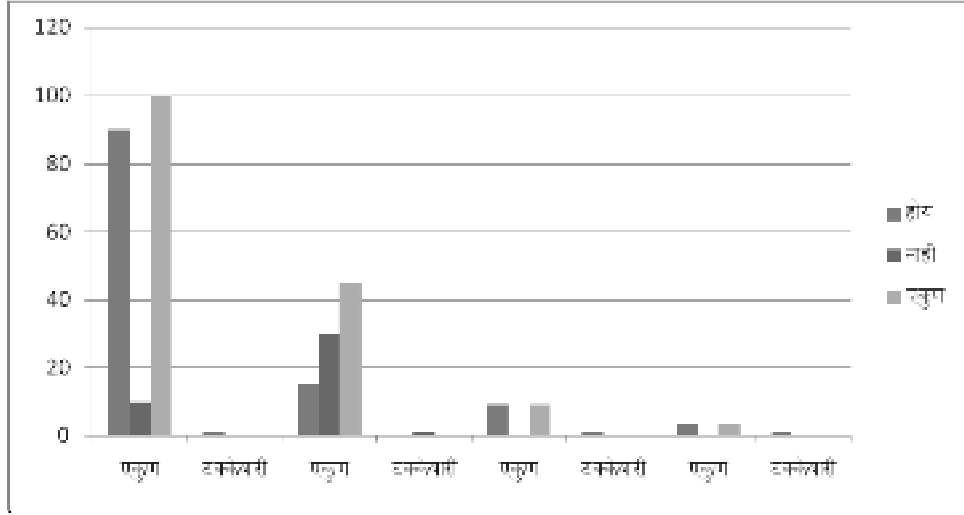
खेळ शिकविण्यासाठी शिक्षक आहे का असे प्रतिसादकांना विचारले असता (८०%) माध्यमिक मुले यांनी होय तर (६४.४%) माध्यमिक मुलीने होय म्हटले

त्याचप्रमाणे उच्चमाध्यमिक मुले-मुली यांनी विचारले असता (१००%) होयला प्रतिसाद दिला, माध्यमिक मुलाना विचारले असता (२०%) नाहीला प्रतिसाद दिला तर माध्यमिक मुली यांनी (३५.४६%)नाहीला प्रतिसाद आहे. उच्चमाध्यमिक मुले -मुलीना विचारले असता (००%) नाहीला पसंती दिली

दोन्ही पातळीवरचे प्रतिसादकांना खेळ शिकविण्यासाठी शिक्षक आहे का विचारले असता प्रतिसादाने (१००%) उच्चमाध्यमिक होयला पसंती दिली तर माध्यमिक मुले हे (८०%) व (६४.४४%) मुली मते दिली, उच्चमाध्यमिक विद्यार्थ्यांने (१००%) नाही असे प्रतिक्रिया दिला याउलट (२०%) व (३५.४६%) मुलीने आपली मते दिली.

तक्ता क्र ६ .आपले पालक आपणास खेळण्यास परवानगी देतात का ?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	होय/ नाही	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	होय	९०	९० %	१५	३३.३३ %	०९	१०० %	०३	१०० %
२	नाही	१०	१० %	३०	६६.६६%	००	०० %	००	०० %
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

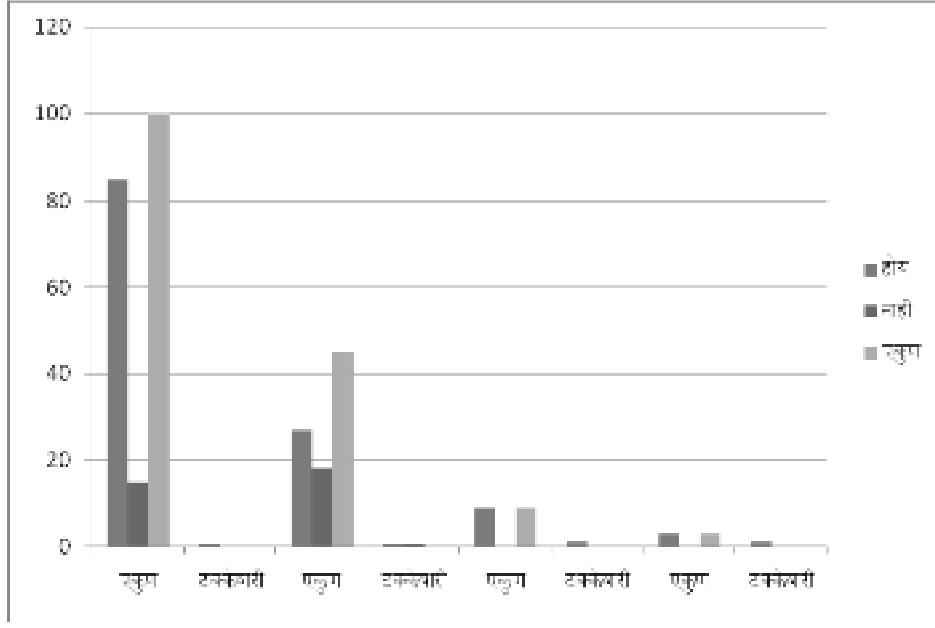

आपले पालक आपणास खेळण्यास परवानगी देतात का असे प्रतिसादकांना विचारले असता माध्यमिक (९०%) मुलांनी होय म्हटले, तर (३३.३३%) मुलींनी होय म्हटले व (१०%) मुलांनी नाही म्हटले तर (६६.६६%) मुलींनी नाही म्हटले तसेच उच्चमाध्यमिक मुलांनी (१००%) होय म्हटले तर (१००%) मुलींनी होय म्हटले तसेच तटस्थ असणा-यामध्ये उच्चमाध्यमिक मुले-मुली दोघाचीही (०० %)सारखीच दिसते.

यावरून असे दिसून येते की पालक आपणास परवानगी देतात, पालक खेळाविषयी मुलाबद्दल अधिक सकारात्मक दृष्टिकोन दिसतो. माध्यमिक मुलींना घरातून परवानगी कमी प्रमाणात दिली जाते त्याला इतर कारणे जशी घरातील कामे शेतीतील कामे, शिकविणी वर्ग, खेळण्याचा काय फायदा होतो, इजा होईल अभ्यासावर परिणाम होईल असे असु शकते. यामध्ये मुलांची खेळण्याकडे कल आहे असे दिसून येतो परंतु पालकाची परवानगी माध्यमिक मुलींना जास्त प्रमाणात बंधने आहेत . त्याउलट मुलांना घरातून कमी प्रमाणात बंधने आहेत, तेव्हा क्रीडा शिक्षकांनी, शासन व पालकांमध्ये जागृती करून खेळाविषयी आवड निर्माण करावा.

तक्ता क्र ७ खेळ खेळण्यासाठी शाळेतुन प्रोत्साहन दिले जाते काय?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	होय/ नाही	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	होय	८५	८५ %	२७	६० %	०९	१०० %	०३	१०० %
२	नाही	१५	१५ %	१८	४० %	००	०० %	००	०० %
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

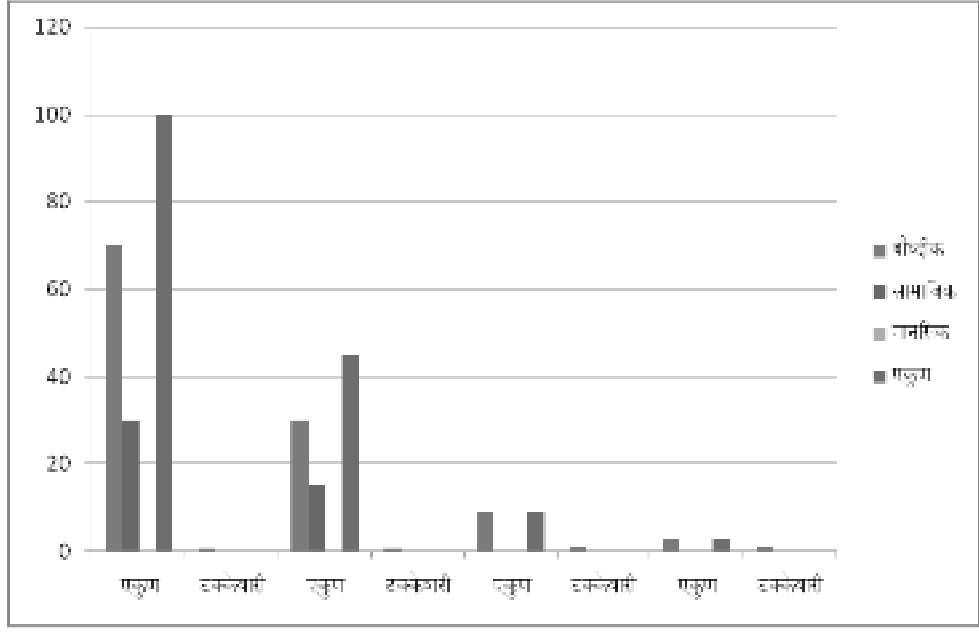
खेळ खेळण्यासाठी शाळेतून प्रोत्साहन दिले जाते काय का असे प्रतिसादकांना विचारले असता माध्यमिक (८५%) मुलांनी होय म्हटले, तर (६०%) मुलींनी होय म्हटले व (१५%) मुलांनी नाही म्हटले तर (४०%) मुलींनी नाही म्हटले तसेच उच्चमाध्यमिक मुलांनी (१००%) होय म्हटले तर (१००%) मुलींनी होय म्हटले तसेच तटस्थ असणा-यामध्ये उच्चमाध्यमिक मुले-मुली दोघाचीही (००%) सारखीच दिसते.

वरिल आकडेवारीतून असे दिसून येते की, शिक्षक खेळ खेळण्यासाठी शाळेतून प्रोत्साहन व खेळविषयी मुलाबद्दल अधिक सकारात्मक दृष्टिकोन दिसतो. माध्यमिक मुलांना व मुलींना घरातून व शिक्षकांच्या बदल पालका मध्ये आदर भाव असल्याने दिसते. इतर कारणे जशी घरातील कामे शेतीतील कामे, शिकविणी वर्ग, खेळण्याचा काय फायदा होतो, इजा होईल अभ्यासावर परिणाम होईल असे असु शकते. यामध्ये मुलांची खेळण्याकडे कल आहे असे दिसून येतो परंतु माध्यमिक मुलांना व मुलींना जास्त प्रमाणात बंधने आहेत. त्याउलट मुलांना घरातून कमी प्रमाणात बंधने आहेत. तेव्हा क्रीडा

शिक्षकांनी, शासनला जागृती करून खेळाविषयी आवड निर्माण करावी व शासनाचे विविध योजना मुलांना उपलब्ध करावी

तक्ता क्र ८ खेळामुळे तुम्हाला कोणते फायदे झाले यादी करा?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	फायदे	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	बौद्धिक	७०	७० %	३०	६६.६७%	०९	१०० %	०३	१०० %
२	सामाजिक	३०	३० %	१५	३३.३३%	००	०० %	००	०० %
३	मानसिक	००	०० %	००	०० %	००	०० %	००	०० %
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

मुले व मुली या दोन्ही प्रतिसादकांना खेळाचे महत्वाचे फायदे आहेत असे विचारले असता (७०%) मुलांनी खेळामुळे बौद्धिक वाढते असे म्हटले तर (६६.६७%) मुलींनी बौद्धिक वाढते असे म्हटले आहे. (३०%) मुलांनी व (३३.६७%) मुलींनी सामाजिक फायदे होते असे म्हटले. (०० % मानसिक फायदा होतो असे माध्यमिक मुले-मुली म्हणतात.

वरील आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की, दोन्ही प्रतिसादकास कोणताच कोणता फायदा मिळतो असे वाटते व हेच त्यांच्या खेळविषयी आवड आहे असे दिसते.

वरील प्रश्नांचा विचार केला असता विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकास खेळाचे स्थान अतिशय महत्वाचे दिसून येते. खेळामुळे विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकासाला मदत होते. व त्यांच्या आवडीनुसार तो एखाद्या खेळात प्राविण्य मिळवून राज्य, राष्ट्रीय, स्पर्धात सहभागी होऊन आर्थिक फायदाही मिळवू शकतो. विद्यार्थ्यांना जो रिकामा वेळ असतो त्यावेळी गैरमार्गांना लागण्यापेक्षा मैदानावर घालविल्यास बौद्धिक, सामाजिक,

मानसिक, फायदा होईल (१००%) उच्चमाध्यमिक मुलांना व मुलींना बौद्धिक फायदा होतो असे म्हटले तर (००%) सामाजिक फायदे, (००%) मानसिक फायदे म्हटले अशी तटस्थ भुमीका दिसून येते .

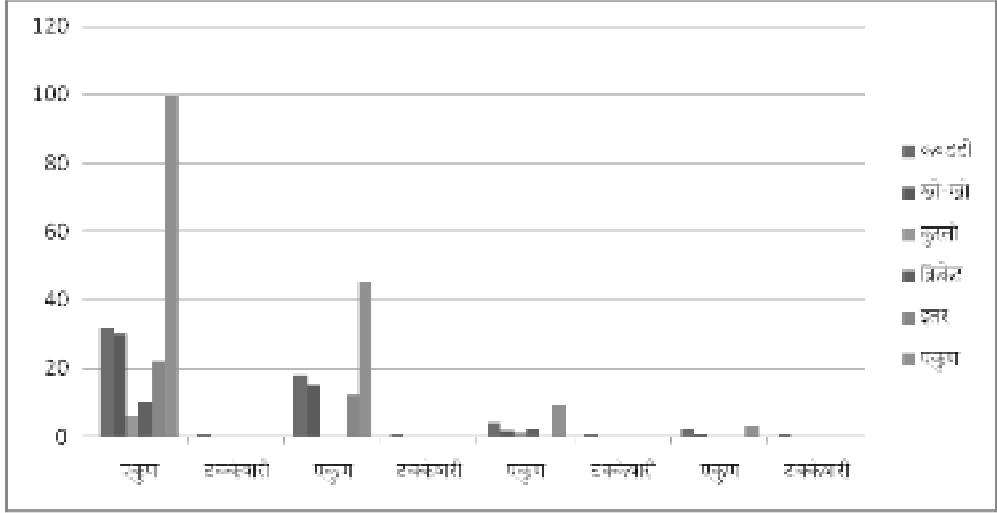
माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विद्यार्थ्यांचा वरील आकडेवारीवरून तुलनात्मक अभ्यास केला असता असे समजते की, यांना विद्यार्थ्यां संख्याच्या प्रमाणे सहभाग आहे पण कामगिरीत सातत्य दिसून येत नाही.

तक्ता क्र ९ खालील पैकी कोणते खेळ नियमित खेळता ?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	खेळ	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	कबडडी	३२	३२ %	१८	४० %	०४	४४.४५%	०२	६६.६७%
२	खो-खो	३०	३० %	१५	३३.३३%	०२	२२.२२%	०१	३३.३३%
३	कुस्ती	०६	०६ %	००	०० %	०१	११.११%	००	०० %
४	क्रिकेट	१०	१० %	००	०० %	०२	२२.२२%	००	०० %

५	इतर	२२	२२ %	१२	२६.६७%	००	०० %	००	०० %
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

आलेख क्र ९ खालील पैकी कोणते खेळ नियमित खेळता ?

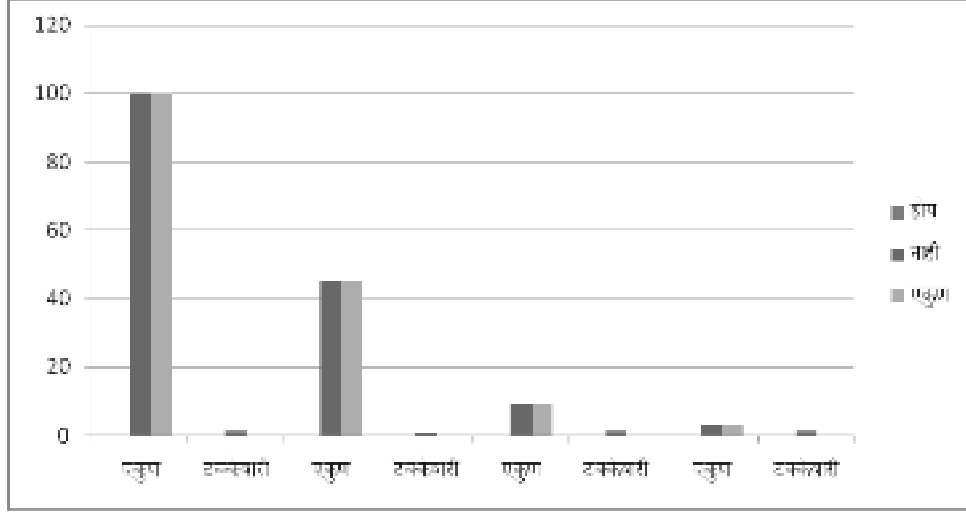
खालील पैकी कोणते खेळ नियमित खेळता असे प्रश्न विचारले असता, कबडडी हा खेळ सर्वात जास्त खेळतो असे माध्यमिक मुले (३२% तर मुली (४०%) सांगितले तसेच उच्चमाध्यमिक मुले (४४.४५%) तर उच्चमाध्यमिक मुली (६६.६७%) सांगितले. तर अनुक्रमे खो-खो माध्यमिक मुले व मुलीची पसंद (३०%) व (३३.३३%) उच्चमाध्यमिक मुले व मुली (२२.२२%) व (३३.३३%) सांगितले कुस्ती माध्यमिक मुले व मुली (०६%) व (००%) उच्चमाध्यमिक मुले व मुली (११.११%) व (००%) सांगितले. क्रिकेट माध्यमिक मुले व मुली (१०%) व (००%) उच्चमाध्यमिक मुले व मुली (२२.२२%) व (००%) सांगितले. क्रिकेट माध्यमिक मुले व मुली (१०%) व (००%) उच्चमाध्यमिक मुले व मुली (२२.२२%) व (००%) सांगितले. इतर माध्यमिक मुले व मुली (२२%) व (२६.६७%) उच्चमाध्यमिक मुले व मुली (००%) आहे.

वरील आकडेवारी वरून असे दिसून येते की, कोणताही खेळ न खेळणारे माध्यमिक मुली तसेच उच्चमाध्यमिक मुलीचें प्रमाण अधिक आहे. त्यातही मुले व मुली यांचा कल अधिक प्रमाणात कबडडी, खो-खो जास्त दिसून येते त्यानंतर क्रिकेट, कुस्ती व इतर यास माध्यमिक मुले व उच्चमाध्यमिक मुले यांनी पंसदीचे मते दिली

कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळांतील सारखे प्रश्न विचारले असता जास्त प्रमाणात दिसून येत नाही नियमितपणे एकतरी खेळ खेळण्याचे प्रमाण बरेच जास्त आहे त्यातल्या त्यात कबडडी व खो-खो हे खेळ नियमित पणे खेळतात .तसेच इतर ही खेळ खेळण्याचे प्रमाणाच्या तुलनेत कमी आहे.

तक्ता क्र १० शाळे व्यतिरिक्त इतर ठिकाणी खेळाचे प्रशिक्षण घेता का?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	होय/ नाही	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	होय	००	०० %	००	०० %	००	०० %	००	०० %
२	नाही	१००	१०० %	४५	४५ %	०९	१०० %	०३	१०० %
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

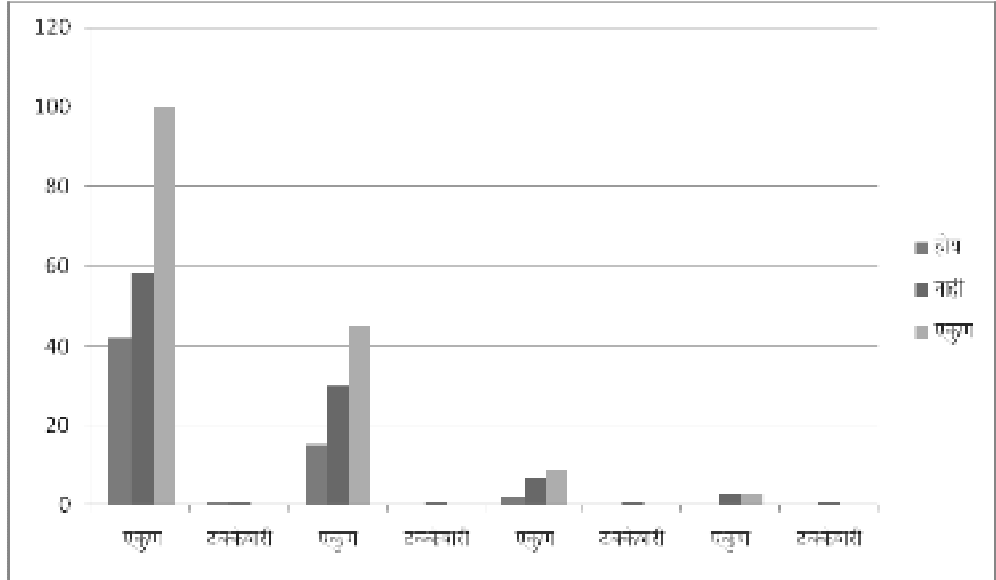

दोन्ही प्रतिसादकांना शाळे व्यतिरिक्त इतर ठिकाणी खेळाचे प्रशिक्षण घेता का असे प्रश्न विचारले असता माध्यमिक मुले व मुली यांनी बाहेर प्रशिक्षण घेत नाही असे (१००%) व उच्चमाध्यमिक मुले व मुली (१००%) आपली मते मांडली तसेच बाहेर प्रशिक्षण घेणा-याची संख्या (००%) आहे. यावरून असे लक्षात येते की कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक मुले व मुली यांना बाहेर प्रशिक्षणाची सोय नाही या मध्ये क्रीडा शिक्षकाने तसेच शासनाने तालुक्यासारख्या ठिकाणी खेळाची सोय व सुविधा उपलब्ध करून दिली पाहिजे तरच ग्रामिण भागातील मुले व मुलीच्या खेळामध्ये प्रगती होईल .

तक्ता क्र ११ खेळ धोकादायक आहे असे तुम्हाला वाटते का?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	होय/ नाही	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	होय	४२	४२ %	१५	३३.३३%	०२	२२.२२%	००	०० %
२	नाही	५८	५८ %	३०	६६.६७%	०७	७७.७८%	०३	१०० %
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

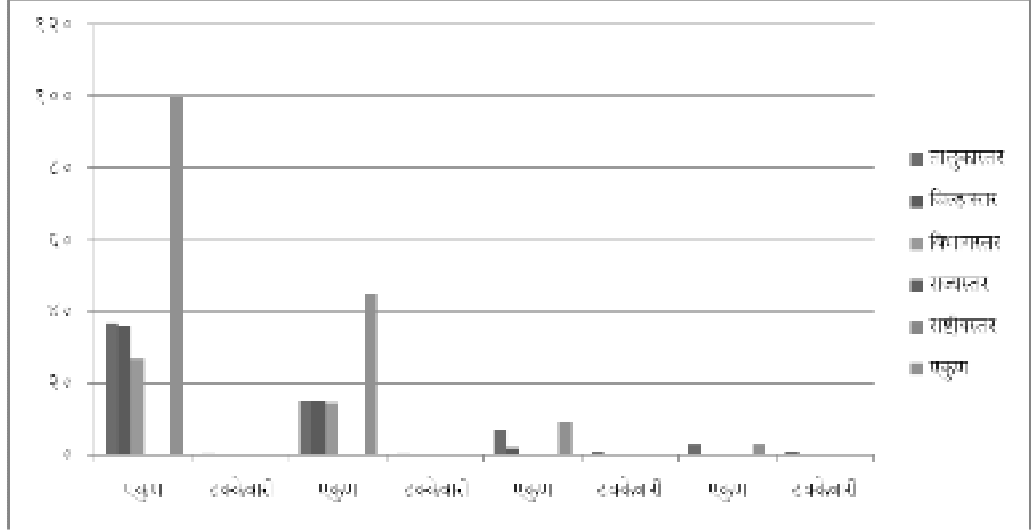

खेळ धोकादायक आहे असे तुम्हाला वाटते का असा प्रश्न प्रतिसादकांना विचारला असता (४२%) मुलांनी होय म्हटले तर मुलींनी (३३.३३%) होय म्हटली, उच्चमाध्यमिक मुलांनी (२२.२२%) तर (००%) मुलींनी होय म्हटले म्हणजे खेळ खेळणे धोकादायक आहे असे मुलापेक्षा मुलींना जास्त वाटते त्याच प्रमाणे माध्यमिक मुलांनी (५८%) नाही म्हटले तर (६६.६७%) व उच्चमाध्यमिक मुलांनी (७७.७८%) तर (१००%) मुलींनी नाही म्हटले धोकादायक बाब कोणत्या क्षेत्रात नाही त्यामुळे माध्यमिक मुलांनी व उच्चमाध्यमिक मुलांनी खेळ धोकादायक नाही असे म्हटले खेळातुन आनंद मिळतो आपले शरीर निरोगी राहतो शरीर सदृढ, व मजबुत राहतो. म्हणुन विद्यार्थ्यांना खेळ धोकादायक वाटत नाही .

तक्ता क्र १२ आपण कोणत्या स्तरापर्यंत सहभाग घेतला आहे?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	खेळ	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	तालुकास्तर	१००	१०० %	४५	१००%	०९	१००%	०३	१००%
२	जिल्हास्तर	६३	६३ %	२५	५५.५५%	०२	२२.२२ %	००	००%
३	विभागस्तर	२७	२७ %	१५	३३.३३%	००	००%	००	००%
४	राज्यस्तर	००	०० %	००	००%	००	००%	००	००%
५	राष्ट्रीयस्तर	००	००%	००	००%	००	००%	००	००%
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

आलेख क्र १२ आपण कोणत्या स्तरापर्यंत सहभाग घेतला आहे?

निष्कर्ष

आपण कोणत्या स्तरापर्यंत सहभाग घेतला आहे असे प्रश्न विचारले असता माध्यमिक मुलांनी (१००%) मुलांनी तालुकास्तर सहभाग घेतला तर (१००%) मुलींनी सहभाग घेतला तसेच उच्चमाध्यमिक मुलांनी (४५%) तालुकास्तर सहभाग घेतला तर (१००%) मुलींनी सहभाग घेतला जिल्हास्तराचे सहभाग माध्यमिक मुलांना विचारले असता (६३%) असे म्हटले तर मुलींनी सहभाग (५५.५५%) घेतला असे म्हटले ,तर उच्चमाध्यमिक मुलांना विचारले असता (२२.२२%) असे म्हटले तर मुलींनी सहभाग (००%) घेतला असे म्हटले.

विभागस्तराचे सहभाग माध्यमिक मुलांना विचारले असता (२७%) असे म्हटले तर मुलींनी (३३.३३%) घेतला असे म्हटले. तर उच्च माध्यमिक मुलांना विचारले असता (००%) तसेच उच्चमाध्यमिक सहभाग (००%) आहे.

राज्यस्तराचे सहभाग माध्यमिक मुलांना विचारले असता (००%) असे म्हटले तर मुलींनी सहभाग (००%) घेतला असे म्हटले, तर उच्चमाध्यमिक मुलांना विचारले असता (००%) असे म्हटले तर मुलींनी सहभाग (००%) घेतला असे म्हटले.

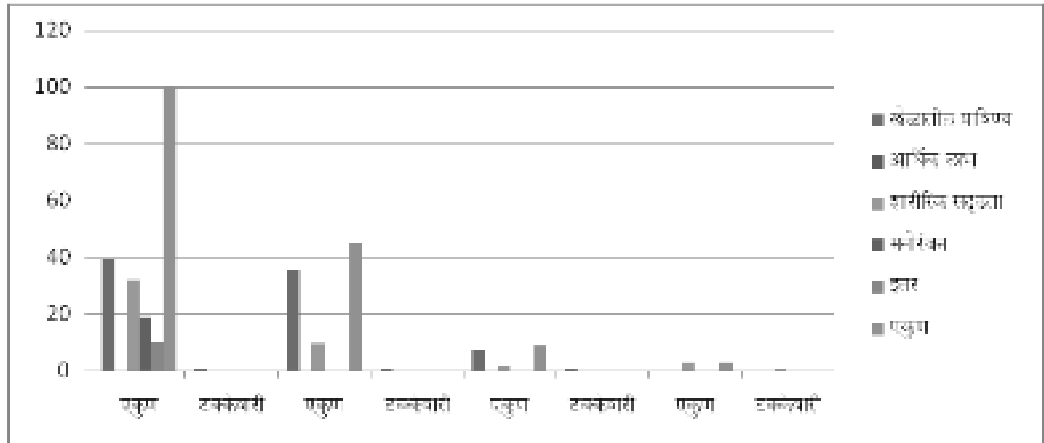
राष्ट्रीयस्तराचे सहभाग माध्यमिक मुलांना विचारले असता (००%) असे म्हटले तर मुलींनी सहभाग (००%) घेतला असे म्हटले, तर उच्चमाध्यमिक मुलांना विचारले असता (००%) असे म्हटले तर मुलींनी सहभाग (००%) घेतला असे म्हटले.

वरील आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की बंजारा समाजातील विद्यार्थी हे तालुकास्तर, जिल्हास्तर अधिक जास्त खेळताना दिसतो त्याप्रमाणे राज्यस्तर, राष्ट्रीयस्तर बंजारा समाजातील खेळाडू दिसून येत नाही. खेळाचे प्रशिक्षण योग्य मार्गदर्शनच्या अभावामुळे विद्यार्थ्यांचा खेळातील प्रगतीचा आलेख चढताना दिसत नाही यामध्ये पालक तसेच शासनानी बंजारा समाजासाठी नविन योजना आंमलात आणावी त्यामुळे समाजातील खेळाडूचा सर्वांगिन विकास होण्यास मदत होईल.

तक्ता क्र १३ खेळाचे कोणते महत्वाचे फायदे आहेत असे वाटते ?

अ. क्र.	फायदे	माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
		मुले	टक्केवारी	मुली	टक्केवारी	मुले	टक्केवारी	मुली	टक्केवारी
		एकुण		एकुण		एकुण		एकुण	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	खेळातील प्राविण्य	३९	३९%	३५	७७.७८%	०७	७७.७८%	००	००%
२	आर्थिक लाभ	००	००%	००	००%	००	००%	००	००%
३	शारीरिक सदृढता	३२	३२%	१०	२२.२२%	०२	२२.२२%	०३	१००%
४	मनोरंजन	१९	१९%	००	००%	००	००%	००	००%
५	इतर	१०	१०%	००	००%	००	००%	००	००%
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

आलेख क्र १३ खेळाचे कोणते महत्वाचे फायदे आहेत असे वाटते ?

खेळाचे कोणते महत्वाचे फायदे आहेत असे वाटते असे दोन्ही प्रतिसादकांना विचारले असता (३९%) मुलांनी खेळातील प्राविण्य मिळते असे म्हटले. (००%) मुलांनी आर्थिक लाभ होतो असे म्हटले (३२%) मुलांनी शारीरिक सुदृढता वाढते असे म्हटले. (१९%) मुलांनी खेळा मनोरंजन असे म्हटले तर (१०%) यांना प्रतीसाद दिला आहे.

खेळाचे कोणते महत्वाचे फायदे आहेत असे वाटते असे दोन्ही प्रतिसादकांना विचारले असता (७७.७८%) मुलींनी खेळातील प्राविण्य मिळते असे म्हटले. (००%) मुलींनी आर्थिक लाभ होतो असे म्हटले. (२२.२२%) मुलींनी शारीरिक सुदृढता वाढते असे म्हटले. (००%) मुलींनी खेळा मनोरंजन असे म्हटले तर (००%) इतर यांना प्रतीसाद दिला आहे.

खेळाचे कोणते महत्वाचे फायदे आहेत असे वाटते असे दोन्ही प्रतिसादकांना विचारले असता (७७.७८%) मुलांनी खेळातील प्राविण्य मिळते असे म्हटले. (००%) मुलांनी आर्थिक लाभ होतो असे म्हटले (२२.२२%) मुलांनी शारीरिक सुदृढता वाढते असे म्हटले. (००%) मुलांनी खेळा मनोरंजन असे म्हटले तर (००%) इतर यांना प्रतीसाद दिला आहे.

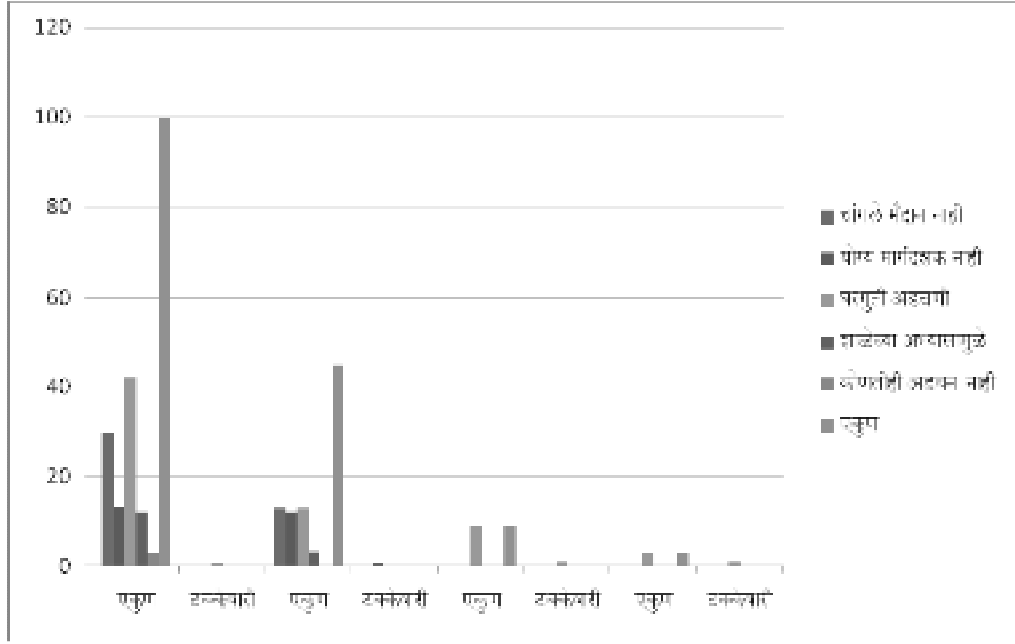
खेळाचे कोणते महत्वाचे फायदे आहेत असे वाटते असे दोन्ही प्रतिसादकांना विचारले असता (००%) मुलांनी खेळातील प्राविण्य मिळते असे म्हटले. (००%) मुलांनी आर्थिक लाभ होतो असे म्हटले (१००%) मुलांनी शारीरिक सुदृढता वाढते असे म्हटले. (००%) मुलांनी खेळा मनोरंजन असे म्हटले तर (००%) यांना प्रतीसाद दिला आहे.

वरील आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की, दोन्ही प्रतिसादकांना खेळातून कोणता ना कोणता फायदा मिळतो असे वाटते व हेच त्यांच्या खेळाविषयी आवड असण्यास कारणीभूत आहे असे वाटते .

वरील प्रश्नांचा विचार केला असता विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकासाला मदत होते, व जिद्द निर्माण होते, व त्यांच्या आकडेवारीनुसार तो एख्यादया खेळात प्राविण्य मिळवून राज्य, राष्ट्रीय स्पर्धात सहभाग मिळवू शकतो, विद्यार्थ्यांना फावल्या वेळेत वाममार्गाला न लावण्यापेक्षा त्यांना खेळाच्या मैदानावर पाठविले तर ज्यांच्यात खेळाविषयी आवड निर्माण होईल शारीरिक, मानसिक, बैध्दिक, विकास होईल .

तक्ता क्र १४ आपणास कामगिरीत प्राविण्य संपादन करण्यास कोणत्या अडचणी येतात ?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	प्राविण्यस अडचणी	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	चांगले मैदान नाही	३०	३०%	१३	२८.८९%	००	०० %	००	०० %
२	योग्य मार्गदशक नाही	१३	१३%	१२	२६.६७%	००	०० %	००	०० %
३	घरगुती अडचणी	४२	४२ %	१३	२८.८९%	०९	१०० %	०३	१०० %
४	शाळेच्या अभ्यासामुळे	१२	१२ %	०३	६.६६ %	००	०० %	००	०० %
५	कोणतीही अडचन नाही	०३	०३ %	००	०० %	००	०० %	००	०० %
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

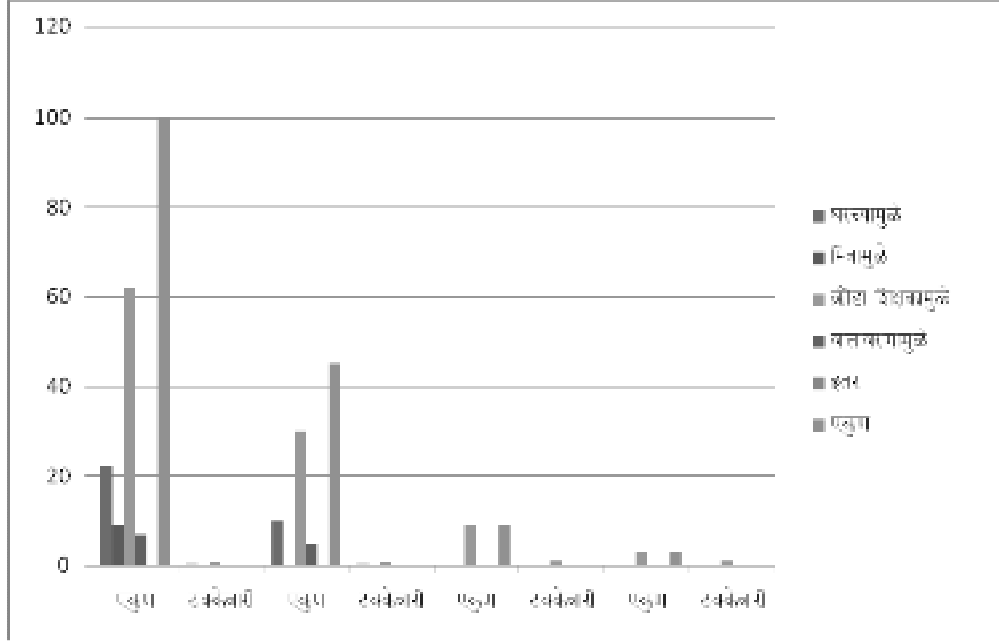

आपणास कामगिरीत प्राविण्य संपादन करण्यास कोणत्या अडचणी येतात याबद्दल माध्यमिक मुले व मुलींच्या तसेच उच्चमाध्यमिक मुले व मुलींच्या मते, दोघांनीही सारखीच अडचण दाखविली नाही. चांगले मैदान नाही (३०%) मुलांनी तर (२८.८९%) मुलींनी म्हटले तसेच उच्चमाध्यमिक मुलांनी व मुलींनी सारखीच अडचण आहे (००%) असे म्हटले योग्य मार्गदर्शक नाही (१३%) मुलांनी, (२६.६७%) मुलींनी म्हटले तसेच उच्चमाध्यमिक मुलांनी व मुलींनी सारखीच म्हणजे योग्य मार्गदर्शक नाही अशी अडचण सांगणारे (००%) आहे. घरगुती अडचणी (४२%) मुलांनी, (२८.८९%) मुलींनी म्हटले तसेच उच्चमाध्यमिक मुलांनी व मुलींनी सारखीच म्हणजे अशी घरगुती अडचणी सांगणारे (१००%) आहे. शाळेच्या अभ्यासामुळे (९२%) मुलांनी, (६.६६%) मुलींनी म्हटले तसेच उच्चमाध्यमिक मुलांनी व मुलींनी सारखीच म्हणजे अशी शाळेच्या अभ्यासामुळे सांगणारे (००%) आहे कोणतीही अडचण नाही. (०३%) मुलांनी, (००%)

मुलींनी म्हटले तसेच उच्चमाध्यमिक मुलांनी व मुलींनी सारखीच म्हणजे अशी शाळेच्या अभ्यासामुळे सांगणारे. (००%) आहे.

तक्ता क्र १५ खेळाची आवड कोणामुळे निर्माण झाली ?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	आवड	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	घरच्यामुळे	२२	२२ %	१०	२२.२२%	००	०० %	००	०० %
२	मित्रामुळे	०९	०९ %	००	०० %	००	०० %	००	०० %
३	क्रीडा शिक्षकामुळे	६२	६२ %	३०	६६.६७%	०९	१०० %	०३	१०० %
४	वातावरणामुळे	०७	०७%	०५	११.११%	००	००%	००	००%
५	इतर	००	००%	००	००%	००	००%	००	००%
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

निष्कर्ष

खेळाची आवड कोणामुळे निर्माण झाली असा प्रश्न प्रतिसादकमुलांना विचारले असता (२२%) घरच्यामुळे आवड निर्माण झाली (२२.२२%) मुलींनी घरच्यामुळे आवड निर्माण झाली असे म्हटले तसेच उच्चमाध्यमिक मुलांना व मुलींना सारखाच प्रश्न विचारले असता दोंघानी (००%) असे प्रतिसादकांनी सांगितले. (०९%) मित्रामुळे आवड निर्माण झाली. (००%) मुलींनी मित्रामुळे आवड निर्माण झाला नाही असे म्हटले तसेच (००%) उच्चमाध्यमिक मुलांना व मुलींनी सारखाच प्रश्न विचारले असता दोंघानी सारखीच पंसद दाखविली (६२%) माध्यमिक मुलांनी क्रीडा शिक्षकामुळे खेळण्याची आवड निर्माण झाली असे सांगितले. (६६.६७%) मुलींनी क्रीडा शिक्षकामुळे आवड निर्माण झाली असे म्हटले तसेच (१००%) उच्चमाध्यमिक मुलांना व मुलींनी सारखाच प्रश्न विचारले असता दोंघानी क्रीडा शिक्षकामुळे आवड निर्माण झाली असे म्हटले (०७%) वातावरणमुळे आवड निर्माण झाली. (११.११%) मुलींनी वातावरणामुळे आवड निर्माण झाली आहे. असे म्हटले तसेच (००%) उच्चमाध्यमिक मुलांना व मुलींना सारखाच प्रश्न

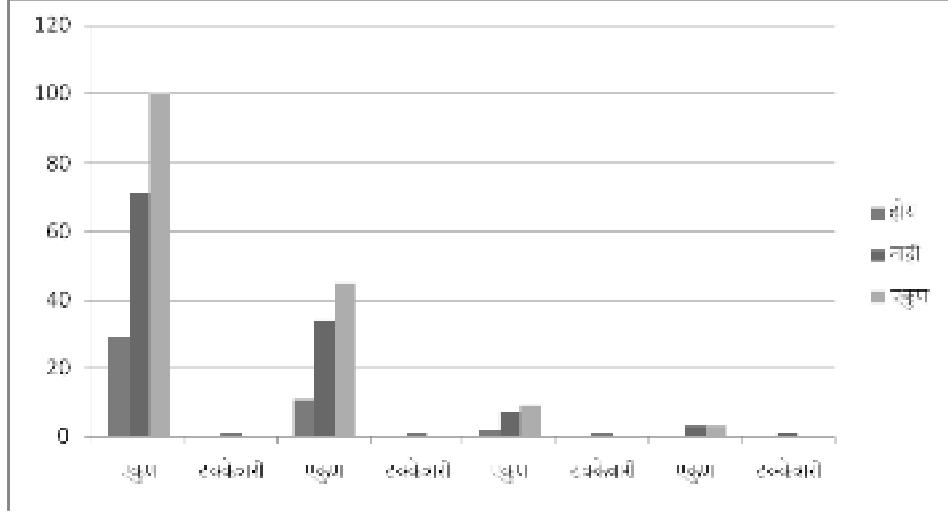
विचारले असता वातावरणामुळे आवड निर्माण झाली नाही असे दोंघानी सारखीच पंसदी दिली.

माध्यमिक मुलां, मुलींनी इतर घटकाचा (००%) कोणताही प्रभाव खेळाच्या आवडीला कारणीभूत झालेले नाही असे म्हटले, क्रीडा सांगितले. (००%) उच्चमाध्यमिक मुलांनी मुलींनी इतर घटकाचा कोणताही प्रभाव खेळाच्या आवडीला कारणीभूत झालेले नाही असे म्हटले क्रीडा सांगितले .

वरील आकडेवारी वरून खेळाची आवड क्रीडा शिक्षकाकडून झालेले दिसून येतो त्यानंतर माध्यमिक मुलांनी व मुलींनी घरच्यामुळे आवड निर्माण झाली असे म्हटले

तक्ता क्र १६ खेळातील विषय तज्ञ क्रीडा शिक्षक आहेत का ?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	होय/ नाही	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	होय	२९	२९ %	११	२४.४४%	०२	२२.२२%	००	०० %
२	नाही	७१	७१ %	३४	७५.५६%	०७	७७.७८%	०३	१०० %
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

निष्कर्ष

खेळातील विषय तज्ञ क्रीडा शिक्षक आहेत का असे प्रतिसादकांना प्रश्न विचारले असता (२९%) मुलांनी तर (२४.४४%) मुलांनी तसेच (२२.२२%) उच्चमाध्यमिक मुलांनी, (००%) मुलींनी होय म्हटले .

याउलट माध्यमिक मुलांनी (७१%) व (७५.५६%) मुलींनी तसेच उच्चमाध्यमिक मुलांनी (७७.७८%) नाही व (१००%) नाही असे उत्तर दिले

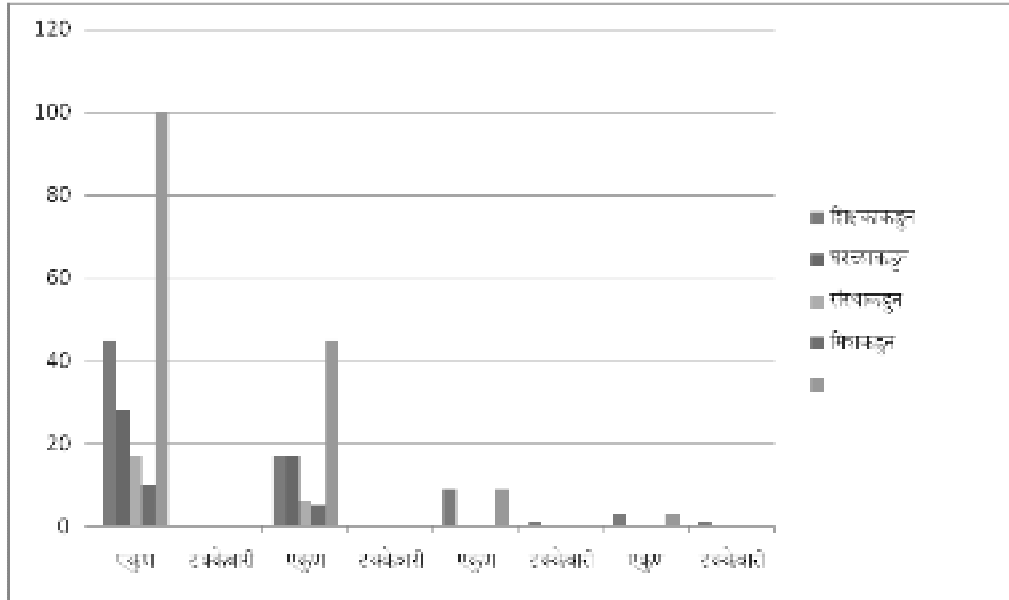
यावरून आपणास असे दिसते की मुले व मुली खेळातील विषयतज्ञ क्रीडा शिक्षक मिळत नाही असे सांगणा-याचे प्रमाण सारखाच आहे. याच्या मध्ये असलेले निश्चय हे कळमनुरी सारख्या दुर्गम भागास उपयुक्त आहे.

आपणास असा निष्कर्ष काढता येतो की, माध्यमिक मुले व मुली तसेच उच्चमाध्यमिक मुलांनी व मुलींनी तज्ञ क्रीडा शिक्षक मिळल्यास खेळात नावलैकीक करण्याची इच्छा आहे, असे विद्यार्थी कडून प्रतिक्रिया होती यावर शासनाने योग्य तो निर्णय घेवुन विद्यार्थींचे खेळाकडे बघण्याचा दुष्टिकोण सकारात्मक कसा होईल हे पाहीले पाहिजे .

तक्ता क्र १७ चांगली कामगिरी झाल्यास तुम्हाला कोणाकडून प्रोत्साहन मिळते?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	आवड	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	शिक्षकाकडून	४५	४५%	१७	३७.७८%	०९	१००%	०३	१००%
२	घरच्याकडून	२८	२८%	१७	३७.७८%	००	००%	००	००%
३	संस्थाकडून	१७	१७%	०६	१३.३३%	००	००%	००	००%
४	मित्राकडून	१०	१०%	०५	११.११%	००	००%	००	००%
		१००		४५		०९		०३	

आलेख क्र १७ चांगली कामगिरी झाल्यास तुम्हाला कोणाकडून प्रोत्साहन मिळते?

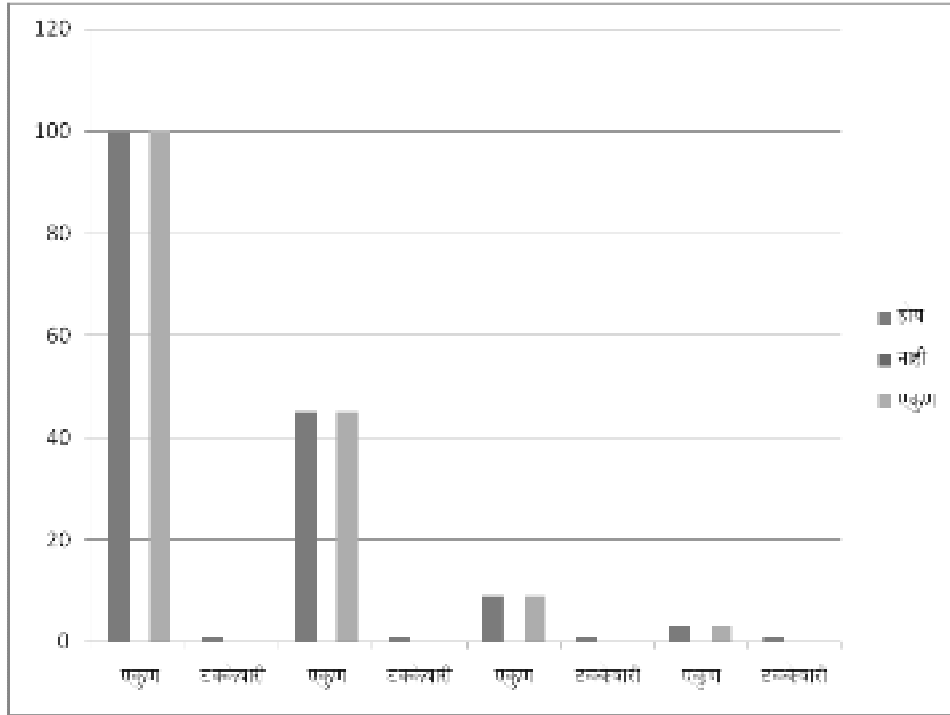
निष्कर्ष

चांगली कामगिरी झाल्यास तुम्हाला कोणाकडून प्रोत्साहन मिळते असे प्रश्न विचारले असता (४५%) माध्यमिक मुलांनी शिक्षकाकडून प्रोत्साहन मिळते असे म्हटले , तर (३७.७८%) मुलींनी शिक्षकाकडून प्रोत्साहन मिळते असे म्हटले तसेच (१००%) उच्चमाध्यमिक मुलांनी व मुलींनी सारखेच मत प्रतिसादकाने शिक्षकाकडून प्रोत्साहन मिळते असे म्हटले आहे. (२५%) माध्यमिक मुलांनी घरच्याकडून प्रोत्साहन मिळते असे म्हटले, तर (३७%) मुलींनी घरच्याकडून प्रोत्साहन मिळते असे म्हटले तसेच (००%) उच्चमाध्यमिक मुलांनी व मुलींनी सारखेच मत प्रतिसादकाने घरच्याकडून प्रोत्साहन मिळत नाही असे म्हटले आहे (१७%) माध्यमिक मुलांनी संस्थाकडून प्रोत्साहन मिळते असे म्हटले, तर (१३.३३%) मुलींनी संस्थाकडून प्रोत्साहन मिळतो असे म्हटले तसेच (००%) उच्चमाध्यमिक मुलांनी व मुलींनी सारखेच मत प्रतिसादकाने संस्थाकडून प्रोत्साहन मिळत नाही असे म्हटले आहे (१०%) माध्यमिक मुलांनी मित्राकडून प्रोत्साहन मिळतो असे म्हटले, तर (११.११%) मुलींनी मित्राकडून प्रोत्साहन मिळतो असे म्हटले तसेच (००%) उच्चमाध्यमिक मुलांनी व मुलींनी सारखेच मत प्रतिसादकाने मित्राकडून प्रोत्साहन मिळत नाही असे म्हटले आहे.

वरील आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की , दोन्ही प्रतिसादकांना खेळण्यासाठी तसेच योग्य कामगिरी झाल्यास क्रीडा शिक्षकाकडून सर्वात अधिक प्रोत्साहन मिळतो असे प्रतिसादकांनी म्हटले.

तक्ता क्र १८ खेळामुळे नेतृत्व गुणाचा विकास होतो का?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	नेतृत्व गुणाचा	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	होय	१००	१०० %	४५	१०० %	०९	१०० %	०३	१०० %
२	नाही	००	०० %	००	०० %	००	०० %	००	०० %
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

निष्कर्ष

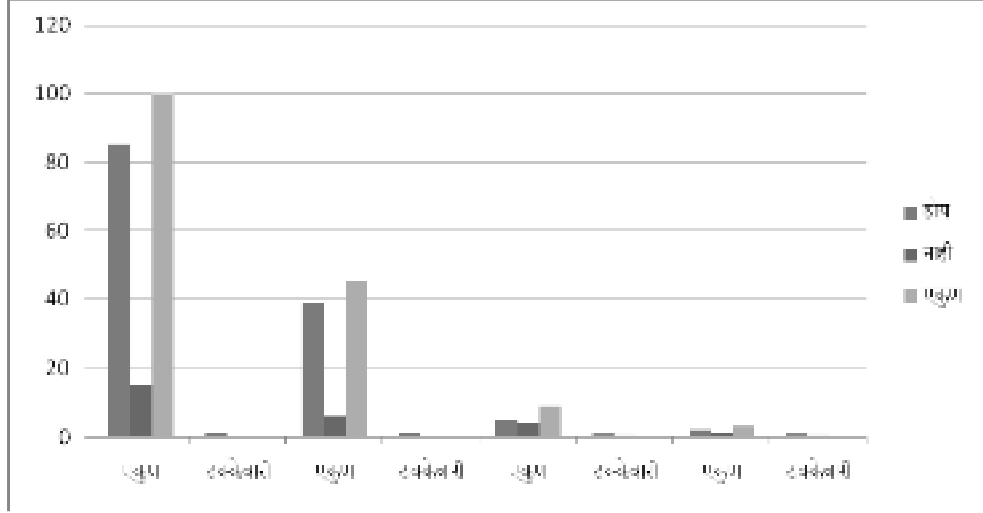
खेळामुळे नेतृत्व गुणाचा विकास होतो का असे प्रश्न विचारले असता माध्यमिक मुलांनी व मुलींनी तसेच उच्चमाध्यमिक मुलांनी व मुलींनी (१००%) खेळामुळे नेतृत्व गुणाचा विकास होतो असे म्हटले

याउलट माध्यमिक मुलांनी व मुलींनी तसेच उच्चमाध्यमिक मुलांनी व मुलींनी (००%) खेळ न खेळल्यास नेतृत्व गुणाचा विकास होत नाही असे म्हटले

वरील माहिती वरून असे की खेळामुळे विद्यार्थींचे नेतृत्व गुणाचा विकास होतो . निणर्य घेण्याची क्षमता वाढते मैदानातील डावपेच करण्याची कृर्तव्य निर्माण होते असे दोन्ही प्रतिसादकांना सारखेच मते दिलेली दिसून येतो .

तक्ता क्र १९ शाळेत मैदान उपलब्ध आहेत काय?

माध्यमिक					उच्चमाध्यमिक				
अ. क्र.	होय/ नाही	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	होय	८५	८५ %	३९	८६.६७%	०५	५५.५६%	०२	६६.६७ %
२	नाही	१५	१५ %	०६	१३.३३%	०४	४४.४४%	०१	३३.३३ %
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

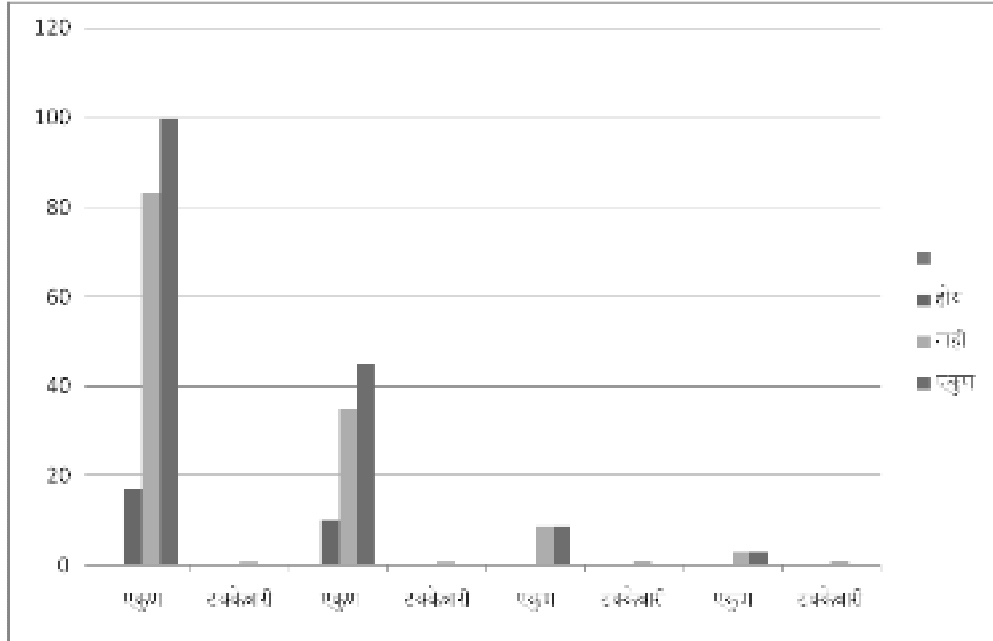
निष्कर्ष

शाळेत मैदान उपलब्ध आहेत काय असे प्रश्न विचारले असता माध्यमिक मुलांनी (८५%) तर (८६.६७%) मुलींनी शाळेत मैदान उपलब्ध आहेत असे म्हटले तसेच (५५.५६%) उच्चमाध्यमिक मुलांनी, तर (६६.६७%) मुलींनी होय म्हटले (१५%) माध्यमिक मुलांनी शाळेत मैदान उपलब्ध नाही म्हटले तर (१३.३३%) मुलींनी शाळेत मैदान उपलब्ध नाही म्हटले तसेच (४४.४४%) उच्चमाध्यमिक मुलांनी शाळेत मैदान उपलब्ध नाही म्हटले (३३.३३%) मुलींनी शाळेत मैदान उपलब्ध नाही असे म्हटले.

शाळेत मैदान उपलब्ध नसल्याने खेळातील सहभाग घेण्यास विद्यार्थ्यांचे नुकसान होतो असे दोन्ही गटातील समुहानी सांगितले शासनानी शाळेतील मैदान उपलब्ध कसे करता येईल याबाबी कडे लक्ष दिले पाहीजे जेणे करुन विद्यार्थींचे सर्वांगीण विकास साधता येईल .

तक्ता क्र २० खेळातील क्रीडा प्रकाराचे प्रशिक्षक मिळत नाही का?

		माध्यमिक				उच्चमाध्यमिक			
अ. क्र.	होय/ नाही	मुले		मुली		मुले		मुली	
		एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी	एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	होय	१७	१७ %	१०	२२.२२%	००	०० %	००	०० %
२	नाही	८३	८३ %	३५	७७.७८%	०९	१०० %	०३	१०० %
	एकुण	१००		४५		०९		०३	

निष्कर्ष

खेळातील क्रीडा प्रकाराचे प्रशिक्षक मिळत नाही का असे प्रश्न विचारले असता माध्यमिक मुलांनी (१७%) खेळातील क्रीडा प्रकाराचे प्रशिक्षक मिळतो असे म्हटले तर (२२.२२%) मुलींनी खेळातील क्रीडा प्रकाराचे प्रशिक्षक मिळतो असे म्हटले तसेच (००%) उच्चमाध्यमिक मुलांनी खेळातील क्रीडा प्रकाराचे प्रशिक्षक मिळतो असे म्हटले, तर (००%) मुलींनी खेळातील क्रीडा प्रकाराचे प्रशिक्षक मिळतो असे म्हटले

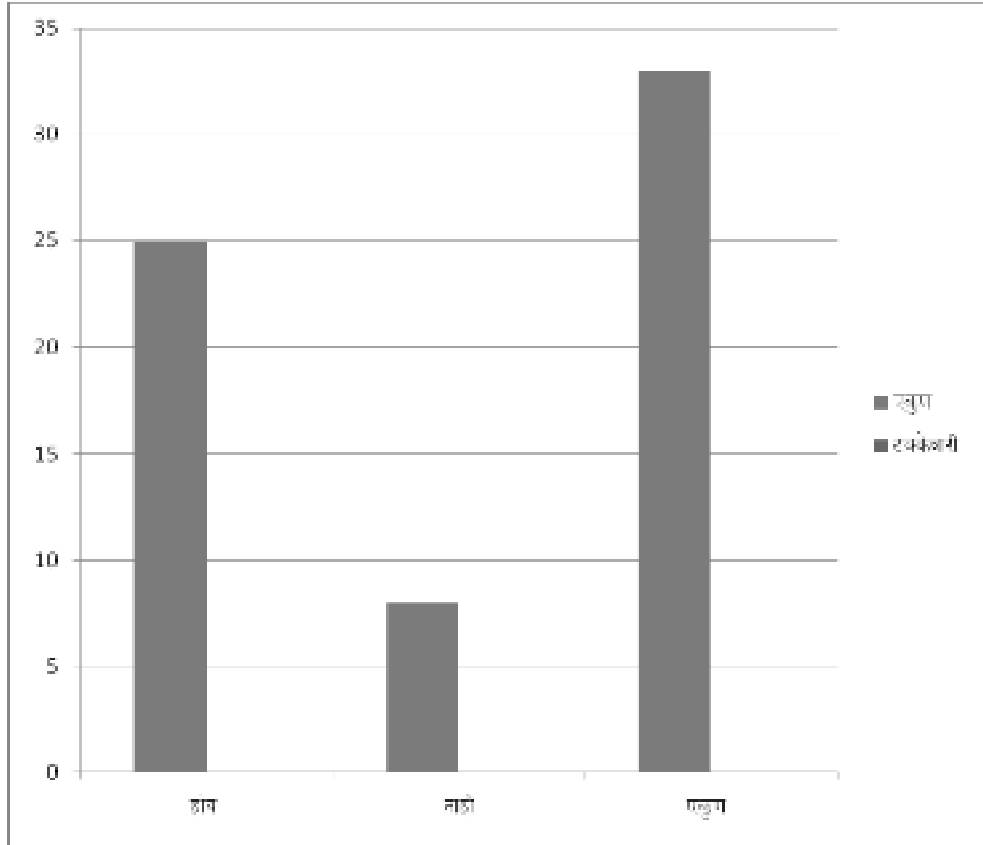
याउलट (८३%) माध्यमिक मुलांनी प्रशिक्षक मिळत नाही म्हटले तर (७७.७८%) मुलींनी प्रशिक्षक मिळत नाही म्हटले तसेच (१००%) उच्चमाध्यमिक मुलांनी प्रशिक्षक मिळत नाही म्हटले (१००%) मुलींनी प्रशिक्षक मिळत नाही असे म्हटले

यावरून आकडेवारी वरून असे लक्षात येते की कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेत क्रीडा प्रकारानुसार क्रीडा प्रशिक्षक नाही असे म्हणणारे प्रतिसादकांची संख्या अधिक आहे . शासनानी प्रत्येक शाळेत क्रीडा प्रकाराचे तज्ञ प्रशिक्षक नेमनुक करावी त्यामुळे खेळात प्राविण्य अधिक संपादन करतील त्याच बरोबर शासनाने शाळाची मान्यता घेत असताना जे अटि बंधनकारक आहे ती शितल न करता ते काटेकोरपणे राबविले तरी खेळाची पिछेहाट होणार नाही .

परिकल्पना पडताळणी-वर्णन योग्य पध्दती मांडणी, निरीक्षणे, आणि अन्वयार्थ व निष्कर्ष

तक्ता क्र. १ आपल्या शाळाच्या ग्रंथालयात खेळा विषयी पुस्तके उपलब्ध आहे का?

अ. क्र.	होय/नाही	क्रीडा शिक्षक एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४
१	होय	२५	७५.७६ %
२	नाही	०८	२४.२४ %
	एकुण	३३	

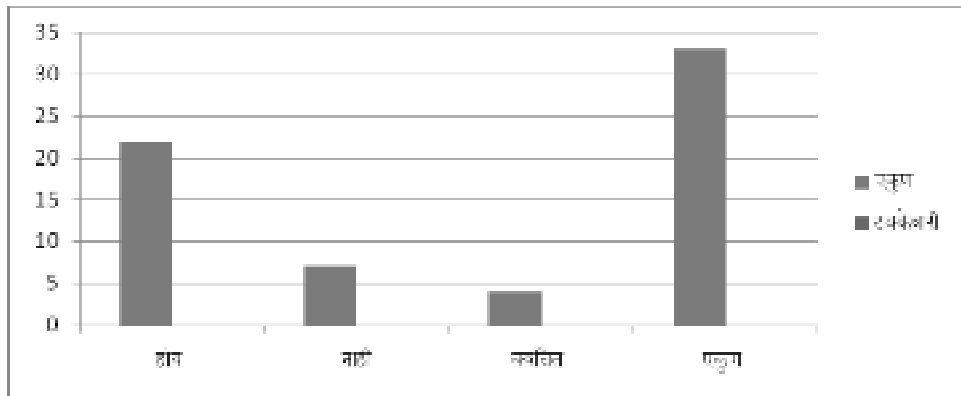

निष्कर्ष

आपल्या शाळाच्या ग्रंथालयात खेळविषयी पुस्तके उपलब्ध आहे का असे विचारले असता प्रतिसादकांनी (७५.७६%) होय म्हटले तर (२४.२४%) प्रतिसादकांनी नाही म्हटले. यावरून असे लक्षात येते की काही माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेमध्ये क्रीडा विषयक ग्रंथ उपलब्ध आहे तर काही ठिकाणी क्रीडा विषयक ग्रंथ उपलब्ध नाही. शासनाने या बाबीकडे लक्ष देवून माध्यमिक शाळा व उच्चमाध्यमिक शाळेत ग्रंथालयात क्रीडा विषयक पुस्तके उपलब्ध होत नसेल तर इतरी अनुदानास पात्र राहणार नाही असे कठोर नियम लादले पाहिजे.

तक्ता क्र. २ आपल्या शाळातील विद्यार्थी नियमित खेळाच्या तासाला हजर राहतात का?

अ. क्र.	होय/नाही	क्रीडा शिक्षक एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४
१	होय	२२	६६.६७ %
२	नाही	०७	२१.२१ %
३	क्वचित	०४	१२.१२ %
	एकुण	३३	

निष्कर्ष

आपल्या शाळातील विद्यार्थी नियमित खेळाच्या तासाला हजर राहतात का असे प्रश्न विचारले असता क्रीडा शिक्षकाने (६६.६७%) तासाला उपस्थित राहतातअसे म्हटले तर (२१.२१%) नाही तर (१२.१२%) क्वचित तासीकाला हजर राहतात असे प्रतिसादकांनी म्हटले.

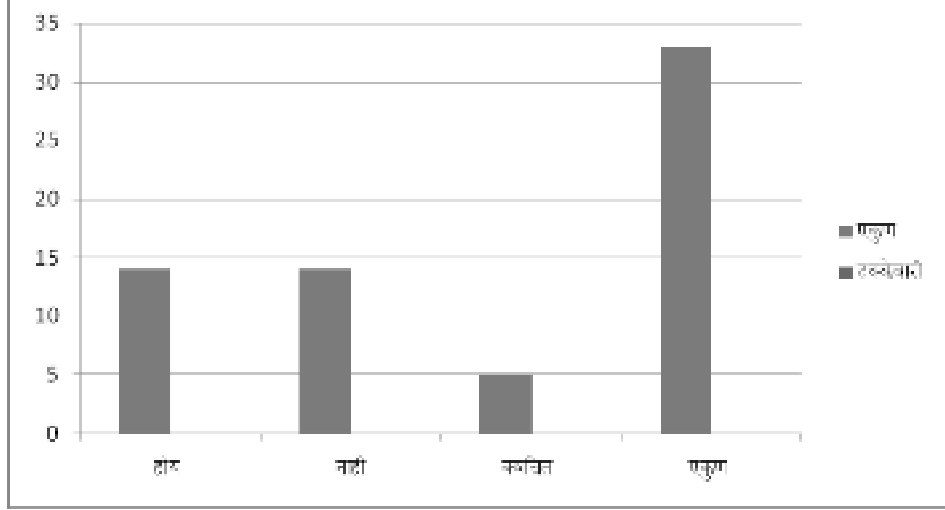
वरील आकडेवारी वरून समजते की क्रीडा शिक्षकानी विद्यार्थीला नियमित तासीका घेतात पण त्या तासीकाला विद्यार्थीचा प्रतिसाद कमी प्रमाणात असल्यामुळे कळमनुरी तालुक्यातील बंजारा समाजातीलच नव्हे तर इतर समाजातील खेळाडुची राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर नैत्रदिपक अशी कामगिरी नाही .

क्रीडा शिक्षकानी असे म्हअले की विद्यार्थीला क्रीडागणा पेक्ष अभ्यासात पालकाचा अधिक रस असल्याने विद्यार्थी खेळाकडे लक्ष जागृत केले तर विद्यार्थी मैदानावर येतील असे शिक्षकांनी म्हटले .

तक्ता क्र. ३ आपल्या शाळातील विद्यार्थी इतर विषया इतकेच खेळाला महत्व देतात का?

अ. क्र.	होय/नाही	क्रीडा शिक्षक एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४
१	होय	१४	४२.४२ %

२	नाही	१४	४२.४२ %
३	क्वचित	०५	१५.१६ %
	एकुण	३३	

निष्कर्ष

आपल्या शाळातील विद्यार्थी इतर विषया इतकेच खेळाला महत्व देतात का असे प्रश्न विचारले असता (४२.४२%) क्रीडा शिक्षकानी होय म्हटले, (४२.४२%) क्रीडा शिक्षकानी नाही म्हटले, तर (१५.१६) क्रीडा शिक्षकानी क्वचित म्हटले, तर इतर खेळाला महत्व देतात असे म्हटले .

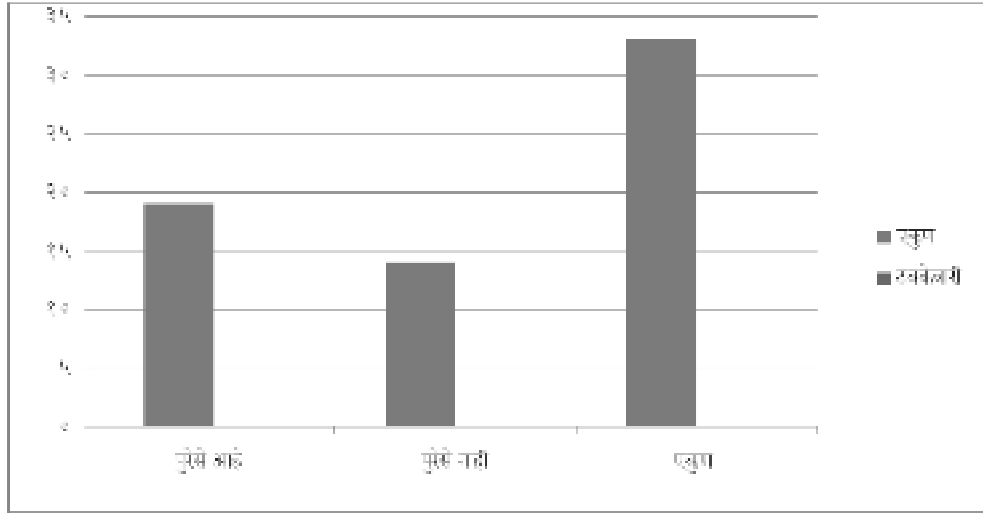
खेळा इतकेच महत्व इतर विषयाला देतात असे सांगणारे समसमान क्रीडा शिक्षक आहे तर क्वचित खेळाला महत्व देणारे कमी प्रमाणात आहे यावरून दिसून येतो .

क्रीडा शिक्षकानी विद्यार्थींचे सर्वांगीण विकास करावयाचे असल्यास त्यांना शारीरिक कसरती, मानसिक, सामाजिक, नैतिक, चारित्र्यक गुणसंपन्न नागरिक या

माध्यमातुन बनविता येतो इतर विषया बरोबर खेळाचे महत्व विद्यार्थीस पटवुन देणे आवश्यक आहे .

तक्ता क्र. ४ आपल्या शाळेत खेळाचे मैदान आहे का?

अ.क्र.	पुरेसेआहे/ पुरेसेनाही	क्रीडा शिक्षक एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४
१	पुरेसे आहे	१९	५७.५८ %
२	पुरेसे नाही	१४	४२.४२ %
	एकुण	३३	

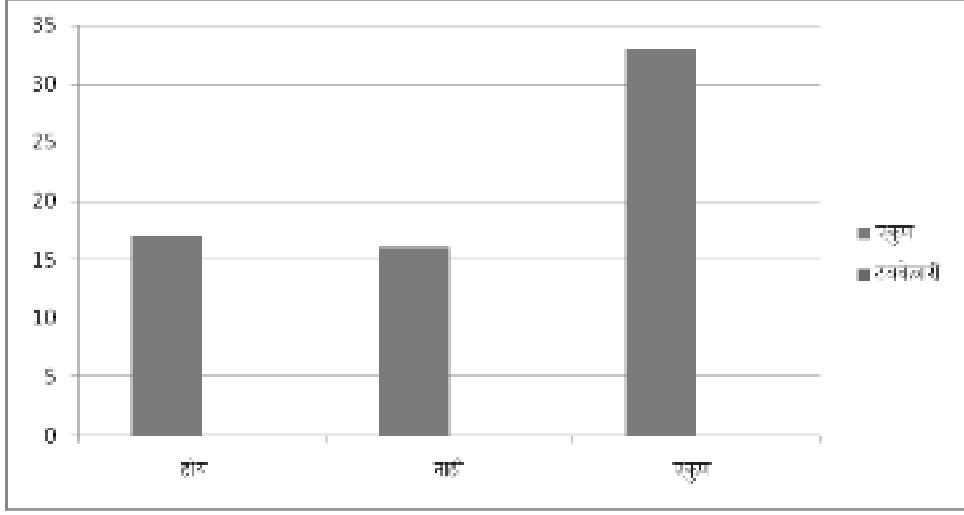
निष्कर्ष

आपल्या शाळेत खेळाचे मैदान आहे का असे प्रतिसादकांना विचारले असता प्रतिसादकांना आमच्या शाळेत (५७.५८%) पुरेसे मैदान आहे तर (४२.४२%) पुरेसे मैदान नाही प्रतिसादकांनी आमच्या शाळेत खेळेचे मैदान पुरेसे प्रमाणात नाही असे म्हटले.

क्रीडा शिक्षकाना मैदानाची उपलब्धता नसल्यामुळे विद्यार्थीस खेळाचे प्रशिक्षण योग्य प्रमाणात देता येत नाही तसेच माध्यमिक शाळा हे ग्रामिण भागात असल्याने त्यांना योग्य असा मार्गदर्शक ही मिळत नाही. विद्यार्थी मध्ये शारीरिक क्षमता भरपूर आहे पण योग्य मार्गदर्शन प्रशिक्षण, जागा अभावी देता येत नाही असे क्रीडा शिक्षकाचे म्हटले आहे . जेव्हा शायनानी शाळांना जागाची पुर्तता करावी कींवा जसे गाव तिथे क्रीडागण ही योजना राबविली जाते ती योजना शाळेजवळील जागाचा वापर केले तर त्या जागेचा जास्तीत जास्त उपयोग खेळण्यासाठी करता येईल व तालुकास्तरीय खेळाडुचे सर्वांगीण विकास होईल.

तक्ता क्र. ५ आपल्या शाळेतील विद्यार्थी संख्येच्या प्रमाणात क्रीडा विषयक साधन सामुग्री उपलब्ध आहे का ?

अ. क्र.	होय /नाही	क्रीडा शिक्षक एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४
१	होय	१७	५१.५२ %
२	नाही	१६	४८.४८ %
	एकुण	३३	

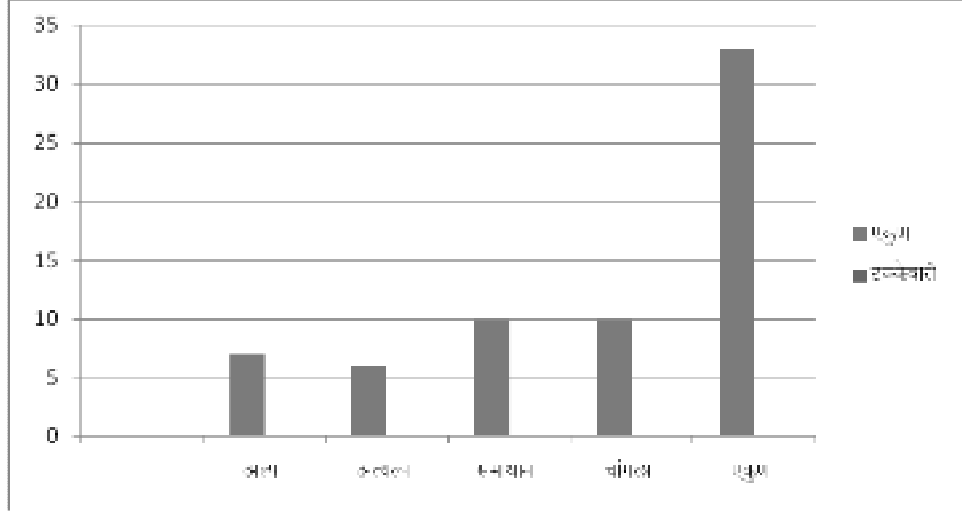
आपल्या शाळेतील विद्यार्थी संख्येच्या प्रमाणात क्रीडा विषयक साधन सामुग्री उपलब्ध आहे का असे प्रतिसादकांना विचारले तेव्हा शाळेत (५१.५२%) होय असे म्हटले तर (४८.४८) नाही म्हटले.

माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेत विद्यार्थी संख्येनुसार साधन सामुग्री कमी प्रमाणात आहे. तेव्हा क्रीडा शिक्षकांनी उपलब्ध मैदानानुसार क्रीडा विषयक साधन सामुग्री शाळेत उपलब्ध करून घ्यावी.

तक्ता क्र. ६ आपल्या शाळेतील विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग कसा आहे?

अ. क्र.	सहभाग	क्रीडा शिक्षक एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४
१	अल्प	०७	२१.२१ %
२	अत्यल्प	०६	१८.१९ %
३	समाधान	१०	३०.३० %
	चांगला	१०	३०.३० %

	एकुण	३३	
--	------	----	--

निष्कर्ष

आपल्या शाळेतील विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग कसा आहे असे प्रश्न विचारले असता (२१.२१%) अल्प सहभाग असे म्हटले, (१८.१८%) अत्यल्प सहभाग असे म्हटले, (३०.३०%) समाधानकारक सहभाग असे म्हटले तर (३०.३०%) चांगला सहभाग असे म्हटले आहे .

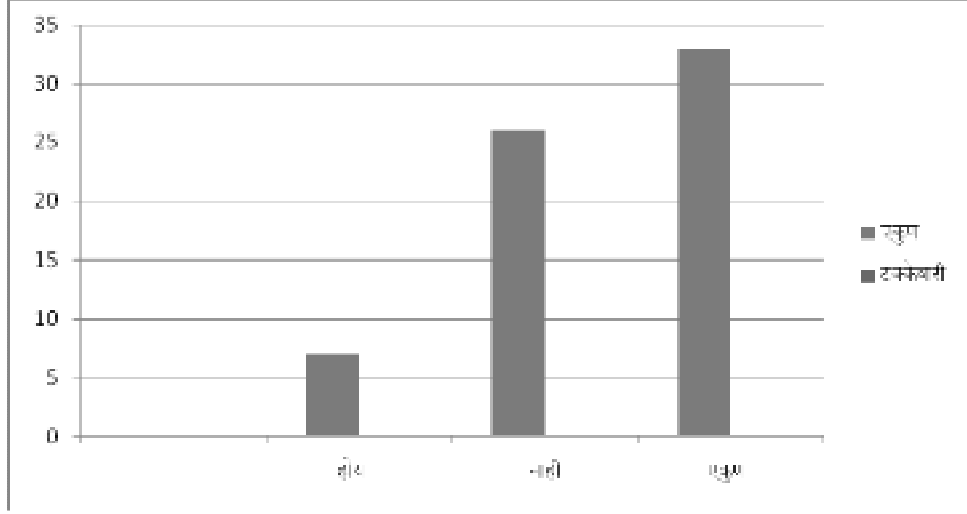
वरील आकडेवारीवरून क्रीडा शिक्षकांचा शाळेतील सहभाग समाधानकारक, असा प्रतिसाद म्हटले आहे.

क्रीडा विषयक धोरण शाळे मध्ये राबविताना विद्यार्थी शाळेमध्ये अधिक प्रमाणात सहभाग कसे घेता येईल, असे खेळ क्रीडा बाबी राबविले पाहिजे.

तक्ता क्र. ७ खेळामुळे शैक्षणिक प्रगतिस अडथळा येतो क?

अ.क्र.	होय /नाही	क्रीडा शिक्षक एकूण	टक्केवारी
१	२	३	४
१	होय	०७	२१.२१ %
२	नाही	२६	७८.७९ %

	एकुण	३३	
--	------	----	--

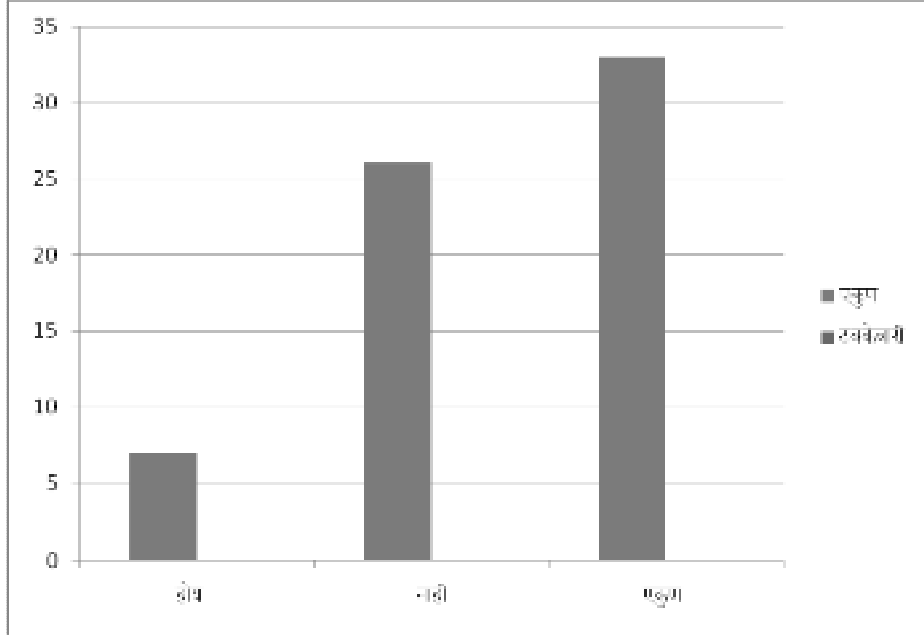
निष्कर्ष

खेळामुळे शैक्षणिक प्रगतिस अडथळ येतो का असे प्रतिसादकांना प्रश्न विचारले असता (२१.२१%) होय म्हटले तर (७८.७९%) नाही असे म्हटले आहे.

खेळामुळे अडथळा होत नाही असे म्हणणा-याचे अधिक प्रमाण दिसेन येतो त्यामुळे चांगले खेळाडू आहे ते इतर विषयात सुद्धा चांगले असतात असे प्रतिसादका कडून प्रतिसाद मिळतो.

तक्ता क्र.८ आपल्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना क्रीडा वैद्यक तंत्राचे मार्गदर्शक मिळतो का?

अ.क्र.	होय /नाही	क्रीडा शिक्षक एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४
१	होय	०७	२१.२१ %
२	नाही	२६	७८.७९ %
	एकुण	३३	

निष्कर्ष

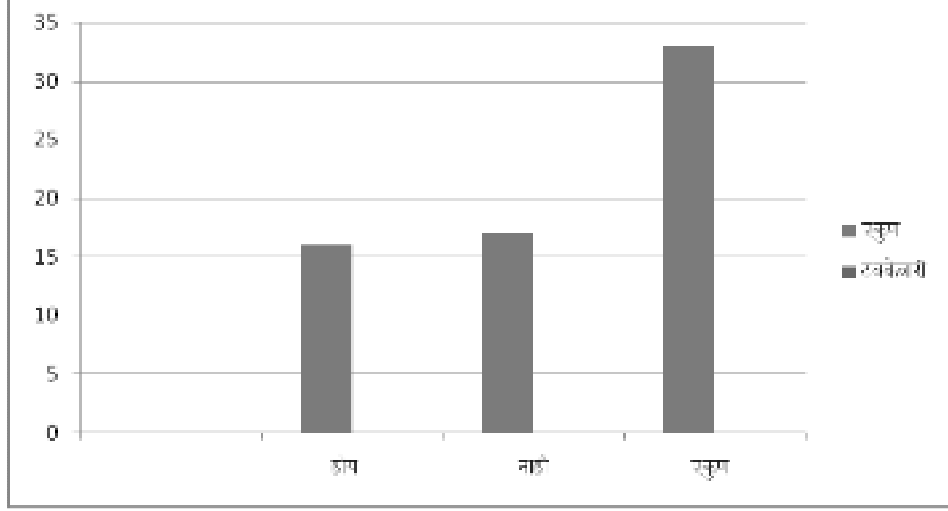
आपल्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना क्रीडा वैद्यक तंत्राचे मार्गदर्शक मिळतो का असे प्रतिसादकास विचारले असता (००%) होय असे म्हटले तर (१००%) नाही म्हटले आहे.

ग्रामिण भागात वैद्यक तंत्राचे मार्गदर्शन असायला पाहीजे असे क्रीडा शिक्षकाचे म्हणणे आहे पण तसे शासना कडूनच तरतुद करावे. वैद्यक तंत्राचा तरतुद केले तर खेळाडुला अहाराकविषयी, औषधाविषयी, विविध ग्रंथी विषयी माहीती उपलब्ध होते व खेळाडुचे कौशल्य सेपादन करण्यास उपयोगी पडतो.

तक्ता क्र. ९ आपल्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना क्रीडा बाबीचा शिकविण्यासाठी क्रीडा प्रशिक्षक /क्रीडा मार्गदर्शक आहे का?

अ. क्र.	होय /नाही	क्रीडा शिक्षक एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४
१	होय	१६	४८.४८ %

२	नाही	१७	५१.५२ %
	एकुण	३३	

निष्कर्ष

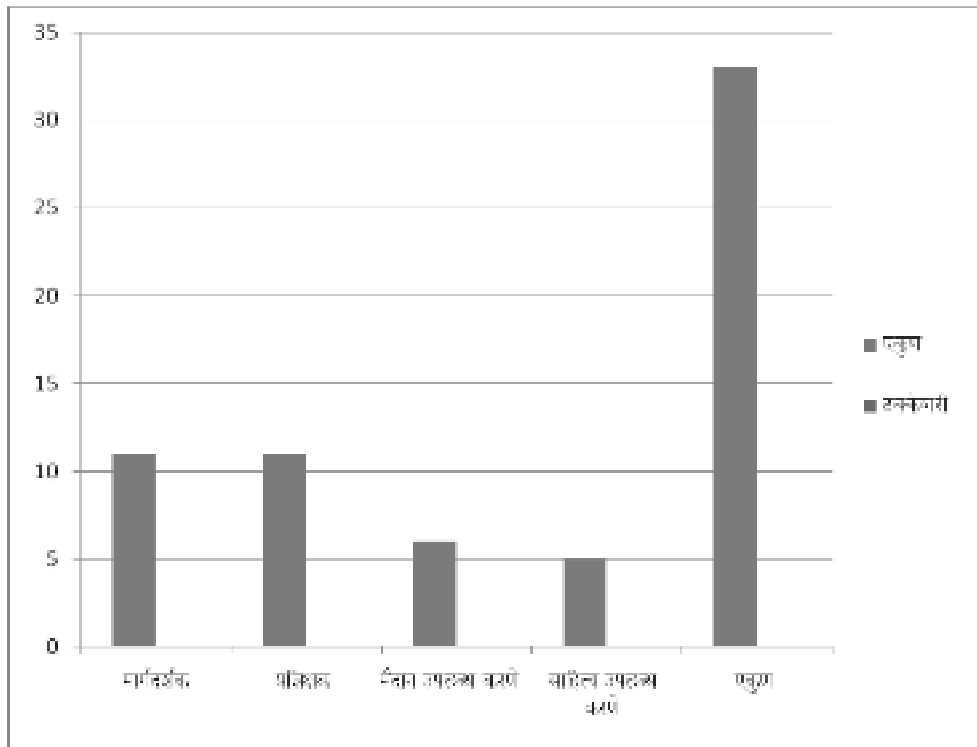
आपल्या शाळेतील विद्यार्थ्यांना क्रीडा बाबीचा शिकविण्यासाठी क्रीडा प्रशिक्षक /क्रीडा मार्गदर्शक आहे का असे प्रश्न विचारले असता (४८.४८%) क्रीडा प्रशिक्षक आहे तर (५१.५२%) मार्गदर्शक नाही असे म्हटले.

वरील आकडेवारी वरून कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेत क्रीडा प्रशिक्षक आहे पण क्रीडा मार्गदर्शक नाही असे मत शिक्षकांचे म्हटणे आहे . शासनाने क्रीडा मार्गदर्शकाची नेमणूक क्रीडा बाबीनुसार करावी. विविध खेळ आहेत त्यासाठी फक्त एकच क्रीडा शिक्षक असतो. जर शासनाने विविध क्रीडा बाबी प्रमाणे प्रशिक्षक किंवा मार्गदर्शकाची नेमणूक करावी.

तक्ता क्र. १० विद्यार्थ्यांनी खेळात चांगली कामगिरी दाखवावी यासाठी काय उपाय योजना करायला हव्या याबद्दल तुमचे मत व्यक्त करा?

अ.क्र.		क्रीडा शिक्षक एकुण	टक्केवारी
१	२	३	४

१	मार्गदर्शक	११	३३.३३ %
२	प्रशिक्षक	११	३३.३३ %
	मैदान उपलब्ध करणे	०६	१८.१९ %
	साहित्य उपलब्ध करणे	०५	१५.१५ %
	एकुण	३३	

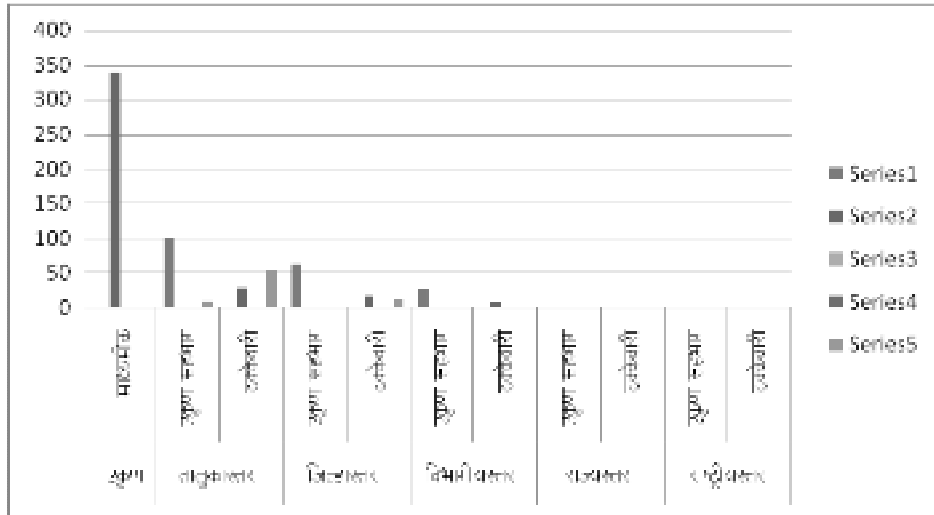
निष्कर्ष

विद्यार्थ्यांनी खेळात चांगली कामगिरी दाखवावी यासाठी काय उपाय योजना करायला हव्या याबद्दल तुमचे मत व्यक्त करा असे प्रश्न विचारले असता (३३.३३%) मार्गदर्शक पाहीजे असे म्हटले, (३३.३३%) प्रशिक्षक पाहीजे असे म्हटले, (१८.१९%) चांगले मैदान उपलब्ध करून देण्यात येईल असे म्हटले, तर (१५.१५%) सुसज्ज

साहित्य उपलब्ध करून देतो असे म्हटले. असे लक्षात येते की कळमनुरी तालुक्यातील ग्रामीण भागात योग्य मार्गदर्शक, प्रशिक्षक, चांगले मैदान, साहित्य मिळत नाही त्यामळे बंजारा समाजातील खेळाडूचे चांगली कामगिरी झालेली दिसून येत नाही.

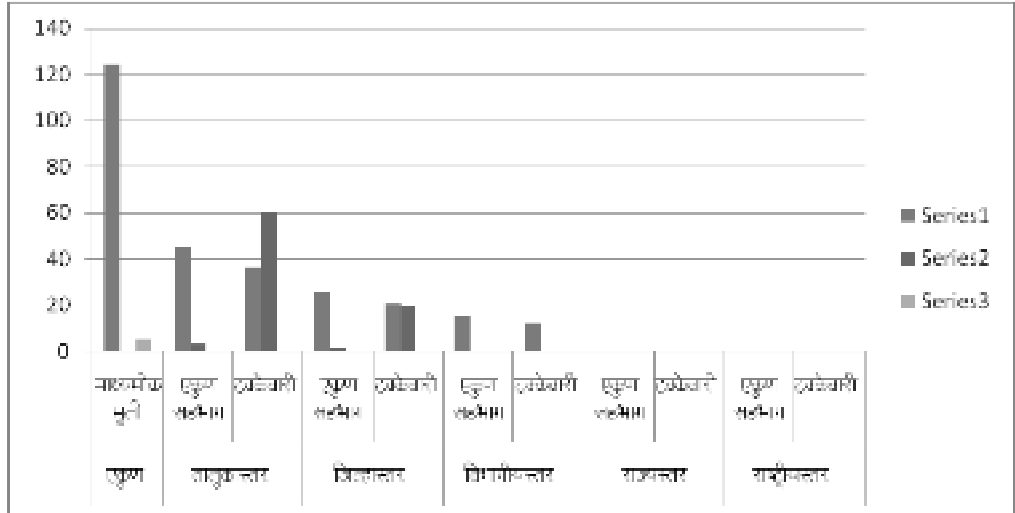
कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमीक व उच्च माध्यमीक शाळेतील बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग व कामगिरी

एकुण	तालुकास्तर		जिल्हास्तर		विभागीयस्तर		राज्यस्तर		राष्ट्रीयस्तर	
माध्यमीक मुले ३३९	एकुण सहभाग १००	टक्केवारी २९.४९	एकुण सहभाग ६३	टक्केवारी १८.५८	एकुण सहभाग २७	टक्केवारी ७.९६	एकुण सहभाग ००	टक्केवारी ००	एकुण सहभाग ००	टक्केवारी ००
उच्च माध्यमीक मुले १६	०९	५६.२५	०२	१२.५०	००	००	००	००	००	००

कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमीक व उच्च माध्यमीक शाळेतील बंजारा समाजातील
विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग व कामगिरी

एकुण	तालुकास्तर		जिल्हास्तर		विभागीयस्तर		राज्यस्तर		राष्ट्रीयस्तर	
	एकुण सहभाग	टक्केवारी	एकुण सहभाग	टक्केवारी	एकुण सहभाग	टक्केवारी	एकुण सहभाग	टक्केवारी	एकुण सहभाग	टक्केवारी
माध्यमीक मुली १२४	४५	३६.२९	६३	१८.५८	२७	७.९६	००	००	००	००
उच्च माध्यमीक मुले १६	०९	५६.२५	०२	१२.५०	००	००	००	००	००	००

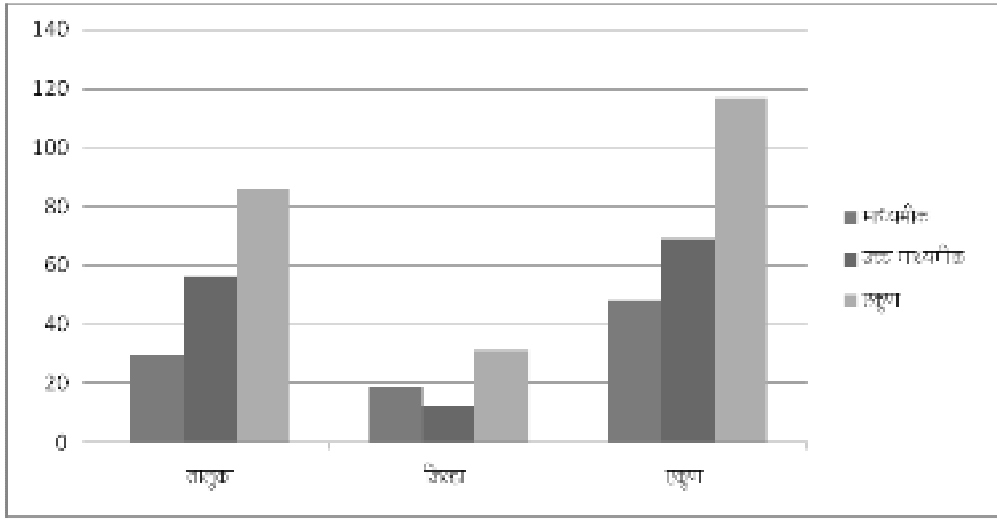

१. एकुण सहभाग व कामगिरी पाहिली असता माध्यमीक मूले एकुण विद्यार्थी पैकी १०० खेळाडूने सहभाग नोंदविला. त्याची टक्केवारी २९.४९ हे तालुक्यास आल्या त्या तुलनेत उच्च माध्यमीक खेळाडूचे विद्यार्थी संख्येच्या दृष्टीकोनातून टक्केवारी अधिक आहे. तर जिल्हास्तर मध्ये माध्यमीक खेळाडूचा टक्केवारी उच्चमाध्यमीक खेळाडूपेक्षा टक्केवारी अधिक आहे.

Chi-Square Test

कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमीक व उच्च माध्यमीक शाळेतील बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग व कामगिरी

मुले	तालुका	जिल्हा	एकुण
माध्यमीक	२९.४९	१८.५८	४८.०७
उच्च माध्यमीक	५६.२५	१२.५०	६८.७५
एकुण	८५.७४	३१.०८	११६.८२

१. एकुण सहभाग व कामगिरी पाहिली असता माध्यमीक मूली एकुण विद्यार्थी पैकी ४५ खेळाडूने सहभाग नोंदविला. त्याची टक्केवारी ३६.२४ हे तालुक्यास आल्या त्या तुलनेत उच्च माध्यमीक खेळाडूचे विद्यार्थी संख्येच्या दृष्टीकोनातून टक्केवारी अधिक आहे. तर जिल्हास्तर मध्ये माध्यमीक खेळाडूचा टक्केवारी उच्चमाध्यमीक खेळाडूपेक्षा टक्केवारी कमी आहे.

$$\chi^2 = \sum \frac{(O_{ij} - E_{ij})^2}{E_{ij}}$$

$$\text{माध्यमीक तालुकास्तर} - \frac{49.07 \times 95.74}{116.82} = 35.28$$

$$\text{माध्यमीक जिल्हास्तर} - \frac{48.07 \times 81.08}{116.82} = 12.78$$

$$\text{उच्चमाध्यमीक तालुकास्तर} - \frac{68.73 \times 85.74}{116.82} = 50.45$$

$$\text{उच्च माध्यमीक जिल्हास्तर} - \frac{68.75 \times 81.08}{116.82} = 18.29$$

Groups	Observed frequency (o _{ij})	Expected Frequency (E _{ij})	O _{ij} - E _{ij}	$\frac{(O_{ij} - E_{ij})^2}{E_{ij}}$
माध्यमीक तालुका	29.49	35.28	-5.79	= 0.95
माध्यमीक जिल्हा	18.58	12.78	= 5.80	=2.63
उच्च माध्यमीक तालुका	56.25	50.45	=5.80	=2.63
उच्च माध्यमीक जिल्हा	12.50	18.29	= - 5.79	= 1.83
			एकुण	= 6.07

$$\chi^2 = 6.07$$

$$\text{Degrees of freedom in this case} = (r-1) \times (c-1)$$

$$= (2-1) \times (2-1)$$

$$= 1 \times 1$$

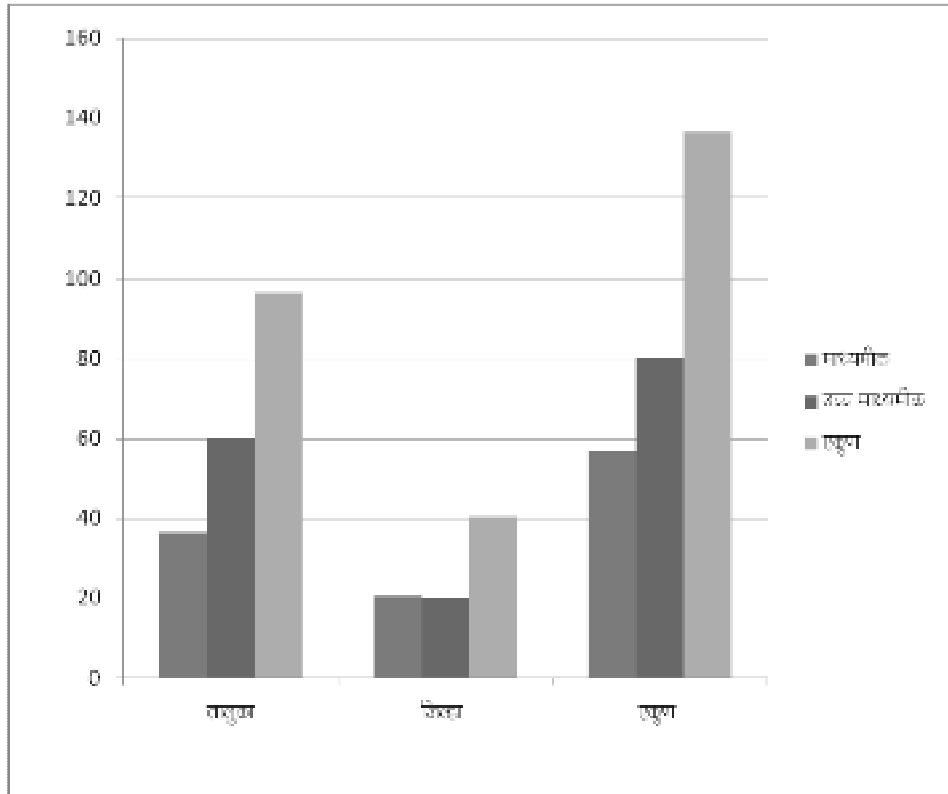
$$\text{D.F.} = 1$$

$$\text{Table value for 1df} = 3.841$$

value for 1df

= 6.07

This is no significant difference in the participation among the boys at secondary :- High secondary level in Taluka & District sports Participation

कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमीक व उच्च माध्यमीक शाळेतील बंधारा समाजातील विद्यार्थीनींचा खेळातील सहभाग व कामगिरी

मुली	तालुका	जिल्हा	एकुण
माध्यमीक	३६.२९	२०.९६	५६.४५
उच्च माध्यमीक	६०.००	२०.००	८०.००
एकुण	९६.२९	४०.९६	१३६.४५

$$\chi^2 = \sum \frac{(O_{ij} - E_{ij})^2}{E_{ij}}$$

$$\text{माध्यमीक तालुकास्तर} - \frac{56.45 \times 96.29}{136.45} = 39.83$$

$$\text{माध्यमीक जिल्हास्तर} - \frac{56.45 \times 40.16}{136.45} = 16.61$$

$$\text{उच्चमाध्यमीक तालुकास्तर} - \frac{80.00 \times 96.29}{136.45} = 56.45$$

$$\text{उच्च माध्यमीक जिल्हास्तर} - \frac{80 \times 40.16}{136.45} = 23.54$$

Groups	Observed frequency (o _{ij})	Expected Frequency (E _{ij})	O _{ij} - E _{ij}	$\frac{(o_{ij} - E_{ij})^2}{E_{ij}}$
माध्यमीक तालुका	36.29	39.83	-3.54	0.31
माध्यमीक जिल्हा	20.16	16.61	3.55	0.75
उच्च माध्यमीक तालुका	60.00	56.45	3.55	0.22
उच्च माध्यमीक जिल्हा	20.00	23.54	- 3.54	0.53
			एकुण	1.81

$$x^2=6.07$$

$$\begin{aligned} \text{Degrees of freedom in this case} &= (r-1) \times (c-1) \\ &= (2-1) \times (2-1) \\ &= 1 \times 1 \end{aligned}$$

$$\text{D.F.} = 1$$

$$\text{Table value for 1df} = 3.841$$

$$\text{value for 1df} = 1.81$$

$$\text{calculate value for } x^2 = 1.81$$

where – ‘c’ Number of columns

‘r’ Number of rows

Interprefa tion –

The tale value of chi- squire (x^2) for one degree of freedom at 0.05 percent level of signification is 3.841. The calculated value of x^2 is much than this table value which means that the calculated value (1.81) can not be said to have arisen just because of change .

परिकल्पना पडताळणी

१. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधिल विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग व कामगिरीच्या सदरील अभ्यासातील पहिली परिकल्पना पुर्णतः मान्य झाली आहे कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये भारतीय खेळाबद्दल अधिक आवड आहे. तक्ता क्र. ९ या प्रमाणे मुले व मुली यांनी कोणता ना कोणता खेळ आवडतो असे म्हटले आहे. तसेच बंजारा समाजातील मुलाचे खेळाविषयी आवड आहे असे दिसते. या मध्ये कबड्डी , खो - खो , मैदानी खेळ , कुस्ती, क्रीकेट हे नियमित खेळतात शाळेच्या वेळेतच विद्यार्थी मैदानावर खेळताना दिसतो. तक्ता क्र. ३ यामध्ये दिसून येते याशिवाय खेळामध्ये बौध्दीक विकास होतो म्हणणारेची संख्या माध्यमिक मुले ७०% मुली ६६.६७% उच्चमाध्यमिक मुले व मुली १००% आहे यावरून स्पष्ट होतो की कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील मुला - मुलींचा खेळात आवड आहे.

२. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधिल विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग व कामगिरी कमी आहे . सदरील परीकल्पना पुर्णतः मान्य आहे. त्याचे कारण असे की तक्ता क्र. १२, १४, १६ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे मुले व मुली यांचा खेळाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन सकारात्मक आहे. मुले-मुली कोणत्या-ना -कोणत्या खेळ नियमितपणे खेळतात. पण त्यांना घरगुती अडचण असल्याने कामगिरीत सुधारणा होत असताना दिसत नाही. त्याचबरोबर क्रीडा तंज्ञ शाळेत उपलब्ध होत नाही त्यामुळे

नवनविन ज्ञान मुले - मुलींना मिळत नाही त्यामुळे सुद्धा कामगिरीत सुधारणा होत नाही .
खेळामध्ये धोका नाही म्हणणाराची संख्या ५८% व ६६.६७% माध्यमिक मुले व मुली
तसेच ७७७८% व १००% उच्चमाध्यमिक मुले व मुली आहे. तक्ता क्र. १३ खेळाचे
महत्वाचे फायदे विचारले असता शारीरिक सदृढता यांना सर्वाधिक पसंदी दर्शविली
त्यामुळे ही परीकल्पना पुर्णतः मान्य आहे.

३. सदरील अभ्यासातील तिसरी परीकल्पना पुर्णतः मान्य झाली आहे. कळमनुरी
तालुक्यातील माध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधिल विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग
जास्त आहे. तक्ता क्र. १२ मध्ये आपण कोणत्या स्तरापर्यंत सहभाग घेतला आहे. असे
विचारले असता तालुकास्तरावर सहभाग जास्त प्रमाणात आहे. पण जिल्हास्तरावर फार
अल्प प्रमाणातच सहभाग घेतात असे आढळून आले.

४. चौथी परीकल्पना अंशतः मान्य ठरली आहे. कळमनुरी तालुक्यातील उच्चमाध्यमिक
शाळेतील बंजारा समाजामधिल विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग विद्यार्थी संख्याच्या तुलनेत
अधिक प्रमाणात आहे. तक्ता क्र. १२ यावरून आपणास दिसून येतो.

५. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधिल
विद्यार्थ्यांचा खेळात सोय सुविधा दिल्या जातात का असे प्रश्न विचारले असता तक्ता क्र.
१० यावरून असे लक्षात येते की शाळे व्यतिरीक्त इतर ठिकाणी खेळाचे प्रशिक्षण
घेण्याची सुविधा नाही असे दिसते तक्ता क्र. १४ कामगिरीत प्राविण्य संपादन करण्यास
चांगले मैदान नाही . योग्य मार्गदर्शक नाही, घरगुती अडचन यामुळे कार्यमान चांगला
होत नाही असे म्हटले. तक्ता क्र. १६ विषय तंज्ञ क्रीडा शिक्षक त्यांना मिळत नाही तक्ता
क्र. १९ व तक्ता क्र. २० वरील तक्ता वरून अभ्यास केले तर माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक
शाळेत सोई सुविधा कमी प्रमाणात आहे.

६. सहावी परीकल्पना पुर्णतः मान्य ठरली आहे. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व
उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधिल विद्यार्थ्यांना शाळेत योग्य प्रकारे क्रीडा

प्रशिक्षण दिले जाते का असे प्रश्न विचारले असता तक्ता क्र. १६ व तक्ता क्र. २० या आलेखावरून विषय तंज्ञ व क्रीडा प्रकाराचप्रशिक्षक शाळेत उपलब्ध होत नाही तसेच प्रशिक्षण घेण्याची सुविधा सुद्धा कळमनुरी तालुक्यात नाही.

प्रकरण - पाचवे

निष्कर्ष व शिफारशी

प्राचिन काळी भारतातील शिक्षणाचा अभ्यास करत असताना आपणास असे दिसून येते की त्या काळात शिक्षण व शारीरिक शिक्षण यात फरक किंवा भेदभाव दिसत नाही शिक्षणाचा एक घटक म्हणूनच शारीरिक शिक्षणाकडे पहिले जात असे . प्राचिन काळामध्ये शिक्षणा बरोबर मुलांना काही खेळ खेळण्यास सांगितले जात असत . त्यांच्या कवायती घेतले जात असत , परंतु शारीरिक शिक्षण म्हणून त्यांचा उपयोग याची काय कल्पना शिक्षकांना नसे परंतु आजच्या शिक्षणमध्ये शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासास महत्वाचे स्थान देण्यात आले आहे शिक्षणाच्या नव्या दृष्टिकोणानुसार शिक्षण म्हणजे केवळ ज्ञान नसून बालकाचा सर्वांगीण विकास म्हणजे शिक्षण होय असा अर्थ आज प्रस्तुत आहे . शारीरिक शिक्षण हा शिक्षणाचा घटक आहे. ही कल्पना आज सर्वसामान्य झाली आहे त्यात खेळाला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. म्हणून या लघुसंशोधन खेळाची समस्या घेवून कळमनुरी शहरातील माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग व कामगिरीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

कळमनुरी तालुक्यातील उत्तरेकडील व पश्चिमकडील हा प्रदेश डोंगरानी व्यापलेला आहे या डोंगररांगानी कळमनुरी टेकड्या म्हणून ओळखले जातात. या भागात मैदानी प्रदेशांनी सूद्धा व्यापलेला आहे. या तालुक्याचे हवामान सर्वसाधारण उष्ण व कोरडे आहे. पावसाळ्यात मात्र ते उष्ण व दमट असते. तालुक्यात बहूतांश पाऊस नैश्रत्य मोसमी वाऱ्यापासून जून ते सप्टेबर या काळावधीत पडतो ऑक्टोबर ते डिसेंबर या कालावधीत परतीच्या प्रवासात ईशान्य मोसमी वारे मूळे येथे थोडासा पाऊस पडतो. पैंगंगानदी पश्चिमेकडून पूर्वेस वाहत जाते, या नदिवर मराठवाडा आणि विदर्भ यांची सिमा ठरली आहे. सहलासाठी व महत्वाचे ठिकाण औढानागनाथ उर्ध्व पैंगंगा उजवा कालवा कडपदेव गावाला लागून आहे. औढानागनाथ बारा ज्योतिर्लिंगपैकी महादेवाचे एक ज्योतिर्लिंग आहे हे

मंदिर मराठवाडयातील सर्वात्कृष्ट मंदिर आहे तसेच कळमनूरी हे तालूक्याचे मुख्य ठिकाण असून येथे 'लमान देव रामसगसाथ महाराज' याचे जागृत देवस्थान आहे. या 'लमान' देवाची यात्रा महाशिवरात्रीच्या नंतर पाच दिवसानी भरते.

माध्यमिक शाळा व उच्चमाध्यमिक शाळेतील शिक्षकाच्या अष्टपैलू कर्तव्यामुळे क्रीडा विकासाला गती लाभत असते. त्यामुळे त्याची भुमीका ही खरोखरच वळण देणारी ठरते तो शारीरिक शिक्षण, क्रीडा विकास व विद्यार्थ्यांचा विकास यांना वळण देणारा घटक असल्यामुळे त्याचे कार्य महत्वाचे ठरते. माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक अवस्थेच्या टप्प्यात विद्यार्थींतील विविध खेळामध्ये असणारी आवड, सहभाग व कामगिरी यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे अगत्याचे ठरते. या अनुषंगाने प्रस्तुत शोध प्रबंधामध्ये या संदर्भात शास्त्रीय अभ्यास करण्यात आलेला आहे. माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचा विविध खेळामध्ये असणा-या सहभाग व कामगिरी खेळाचा विकासावर परिणाम होतो. हे या अभ्यासाचे पूरक सुत्र असून या अभ्यासाचे अंतिम निष्कर्ष येथे स्तर रुपाने मांडलेले आहे. ती या प्रकरणातील मिमांसा सत्यकथन करणारी आहे.

खेळाच्या विकासामध्ये क्रीडा शिक्षकाच्या महत्वाचा घटक आहे. या अनुषंगाने माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या विविध खेळामधील सहभाग व कामगिरीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. शालेय स्तरावर माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विद्यार्थ्यांसमोर क्रीडा शिक्षक आर्दश असतो हा क्रीडा शिक्षकाने अद्यावत क्रीडा विषयक परिपूर्ण माहिती अवगत असेल तर विद्यार्थ्यांवर सुस्कार चंगल्या प्रकारे करू शकतो. खेळाडूला नावारुपाला आणू शकतो, क्रीडा शिक्षका प्रमाणेच पालकांचा दृष्टिकोन सकारात्मक असेल तर विद्यार्थ्यांच्या मनात ही खेळाविषयी सकारात्मक दृष्टिकोन बनतो , शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाचा केवळ सामाजिक जिवन नव्हे तर खेळाच्या विकासावरही सखेल परिणाम होईल . या अनुषंगाने विद्यार्थ्यांची खेळातील सहभाग व कामगिरीचा लघुशोध प्रबंधात अभ्यास करण्यात आला आहे. शिक्षणप्रिय, सामाजिक, नैतिक, चारित्र्यक, कर्तव्यदक्ष, सर्वांगीण विकास असा अष्टपैलू क्रीडा शिक्षक हे विद्यार्थ्यांच्या आवडी-

निवडीचा विचार करुन त्याच्यावर संस्कार घडवितात, शालेय स्तरावरील मुलांची आवड कश्यात आहे. लक्षात घेऊन त्यांच्या जाणीवा प्रगल्भपणे विकसित करण्याचे श्रेय शिक्षकांना द्यावे लागते. या संदर्भात या प्रक्रियेत शिक्षक पालक व विद्यार्थी या तिन घटकाचा समन्वीत दृष्टिकोनातुन अभ्यास करुन प्रकाश टाकला आहे.

सारांश

शारीरिक शिक्षण व क्रीडा या ज्ञानशाखेत अनेक नवनविन संशोधन होत आहेत. तसेच नवनविन बदल होत आहेत. बदलत्या शाळा आणि बदलते शिक्षण यांचा वेध घेता असे दिसतो की, कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधिल विद्यार्थींचा खेळामध्ये सहभाग व कामगिरी अभ्यास केला असता हे सुत्र या प्रबंधातील शास्त्रीय संशोधनावरुन विकसित आले आहे.

या शोध-प्रबंधाच्या पहिल्या प्रस्तावणा या प्रकरणात शारीरिक शिक्षणाविषयीची माहिती देऊन शारीरिक शिक्षणाचे महत्व तसेच संशोधन समस्ये विषयी माहिती व संशोधनाची दिशा सांगितली आहे. या प्रकरणात संशोधन विषयाचे महत्व सांगून संशोधनाची आवश्यकता वर्तमानसंदर्भात किती महत्वाची आहे हे स्पष्ट केले आहे. तसेच संशोधन समस्येचा अर्थ सांगितला आहे. प्रस्तुत गृहित संशोधनाच्या या पहिल्या प्रकरणात अभ्यासाची उदिष्टे स्पष्ट केली आहेत व एक नवा दृष्टिकोन समोर ठेऊन त्या अभ्यासाची सुत्र विकसित केले आहे. संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा सांगितल्या आहेत.

या शोध - प्रबंधाच्या संदर्भीय माहितीचा आढावा या दुस-या प्रकरणात साहित्य, समालोचनाचे महत्व सांगुन समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन स्पष्ट केला आहे . यात गांभीर्याने साहित्याचा आढावा घेऊन त्याआधारे मिमांसा केली आहे . त्याआधारे त्यातील काही सुसंगत आणि सुसंवादी विश्लेषण करुन अभ्यास विषयाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न या प्रकरणात केला आहे.

या शोध-प्रबंधाच्या संशोधन पध्दती या तिस-या प्रकरणात व शारीरिक शिक्षणातील विविध पैलु स्पष्ट केले आहेत. संशोधन पध्दती वापरली त्यात सर्वेक्षण पध्दतीचा आराखडा कसा वारपला ते स्पष्ट केला आहे. तसेच प्रस्तुत संशोधनात सर्वेक्षण पध्दतीची आवश्यकता स्पष्ट केली आहे. संशोधनाच्या साधनात प्रश्नावली या संशोधनाचा वापर केला माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील हजरीपटावरील बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांचे संशोधनासाठी वापरली आहे. संशोधनाची कार्यपध्दती या विषयी माहिती दिली आहे. जेणे करुन संशोधन सोपे जावे हा उद्देश येथे आहे.

शोध प्रबंधाच्या चौथ्या प्रकरणात सांख्यिकीय माहितीचे पृथःकरण व विश्लेषण असुन त्यात विद्यार्थी व विद्यार्थीनीनी तसेच गाव व तालुका पातळीवरील विद्यार्थ्यांकडुन प्रश्नावली द्वारे प्राप्त झालेली माहितीचे पृथःकरण करुन त्या माहिती द्वारे शास्त्रीय विश्लेषण केले आहे. वरील घटकांतुन प्राप्त झालेल्या माहितीचा संगणकाच्या माध्यमाद्वारे अभ्यास करुन तालिकाद्वारे विश्लेषण करण्यात आले. या प्रकरणातील विवेचनाप्रमाणे त्या आधारे काही अनुमान काढण्यात आले आहेत हे प्रकरण अभ्यास कार्याची नविन माहिती देणारे आहे.

वरील सर्व घटकाचे आकलन करुन त्यातील विविध पैलु याप्रकरणात मांडले आहेत. या सर्व शास्त्रीय पध्दतीचे आकलन करतांना एक नवी मांडणी केली. प्रत्येक तालिका देऊन पुढे त्याआधारे अनुमानाने काढण्यात आली आहेत. सांख्यिकीय तपशिल मांडुन त्याआधारे तालिका देऊन मांडणी ही शास्त्रीय वस्तु निष्पणे केली आहे.

या प्रकरणात निष्कर्ष व शिफारशी हे पाचवे प्रकरणात प्रथम विषयाची तात्वीक बाजू मांडण्यात आली तसेच ठळक निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत. या अभ्यासातुन पुढे येणारे निष्कर्ष मांडुन समस्येवर नवा प्रकाश टाकण्यात आला आहे. कळमनुरी तालुक्यातील बंजारा समाजामधील खेळाडुचा सहभाग व कामगिरी चिकित्सात्मक अभ्यास हे या शोध साधन कार्याचा केंद्रबिंदु आहे. त्यानंषागाने समोर आलेले काही ठळक निष्कर्ष येथे मांडलेले आहेत.

निष्कर्ष

१. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांचा खेळाबद्दल आवड आहे यातही कबडी, खो-खो, या दोन खेळामध्ये जास्त सहभाग आहे.

२. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांचा खेळाबद्दल इतर खेळ कबडी, खो-खो, वॉलिबॉल, मैदानी स्पर्धा, क्रीकेट, खेळामध्ये सकारात्मक दृष्टिकोनातून बघतात.

३. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांचा काही क्रीडा शिक्षक नाही तसेच जिल्हा परिषद शाळेत सुद्धा क्रीडा शिक्षक नाही आश्रमशाळेत सुद्धा इतरावर पदभार सोपविलेला दिसून आला क्रीडा शिक्षक हा शाळेचा आधारस्तंभ समजला जातो. त्याच्या सकारात्मक दृष्टिकोनातून विद्यार्थ्यांचे खेळातील प्राविण्य संपादन करण्यास उपयुक्त होवू शकतो, क्रीडा शिक्षकाच्या सकारात्मक वृत्तामुळे खेळात सहभाग व कामगिरीमध्ये सातत्य ठिकवून ठेवू शकतो.

४. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांचा खेळामुळे बौद्धिक विकास हातो, असे लक्षात येतो खेळात जे विद्यार्थी आहेत त्यांची प्राविण्य दिसून येतो.

५. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांचा खेळासाठी घरातून पालकाचा विरोध अधिक प्रमाणात दिसून येतो तर काही पालकांच्या खेळाविषयी सकारात्मक दृष्टिकोन आहे. त्यामुळे ग्रामिण दुर्गम भागातील बंजारा समाजातील खेळाडू विद्यार्थीस आर्थिक बाबीचा सुद्धा अडचण मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. बंजारा समाजामधील विद्यार्थींचे पालक, शेतमंजुर, किवा शेतीवर आवलंबून दिसून येतो. त्यामुळे खेळातील प्राविण्य संपादन करण्यास महागडे खेळाकडे वळलेले दिसून

येत नाही ज्यामध्ये कमी साहित्य लागेल असेच खेळाची निवड केलेली दिसुन येतो उदा. कबडी, खो-खो, मैदानी स्पर्धो, व्हालीबॉल इत्यादी

६. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांचा शाळेत शिक्षण घेणारे विद्यार्थी संख्याच अति अल्प स्वरूपात आहे. माध्यमिक स्तरावर शिक्षण घेणारे विद्यार्थी संख्या अधिक आहे त्याप्रमाणात खेळामध्ये कामगिरी स्वरूपात आहे तर उच्चमाध्यमिक शाळेत शिक्षण घेणारे विद्यार्थी कमी आहे पण खेळात सहभाग घेण्याचे प्रमाण अधिक आहे असे दिसुन येतो.

७. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांचा शाळे व्यक्तीरिक्त मैदानावर जाण्यासाठी काही पालकाचे बंधन आहेत तर काही शाळेत मैदान नाहीत, म्हणुन विद्यार्थी मैदानावर दिसुन येत नाही काही शाळा एक-दोन क्रीडा प्रकारात सहभाग घेताना दिसुन येतो.

८. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांचे माध्यमिक स्तरावरील खेळाविषयी आवड आणि तसेच उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा विद्यार्थी खेळाडूचे खेळाविषयी आवड यात साम्य आहे.

९. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा विद्यार्थी खेळाडूचे शारीरिक तंदुरुस्ती चांगली आहे खेळामुळे नेतृत्व गुणाचा विकास होतो असे सुद्धा आढळले. पण खेळ क्रीडा प्रकाराचे तंत्र प्रशिक्षक उपलब्ध नाही, योग्य मार्गदर्शन होत नाही असे समजते.

१०. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांचे खेळातील सहभाग तालुकास्तर मध्ये सर्वात अधिक दिसुन येतो काही विद्यार्थी जिल्हास्तर पर्यंत, काही विभागस्तर पर्यंतच विद्यार्थींचे मजल मारलेली दिसुन येतो राज्य व राष्ट्रीयस्तरापर्यंत बंजारा समाजातील विद्यार्थी खेळलेले दिसुन येत नाही.

११. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील खेळाडू विद्यार्थींचे मत आहे की खेळामुळे कोणतेही नुकसान होत नाही.

१२. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील खेळाडूचे मत आहे की शाळेत मैदान चांगले नाहीत, शाळेत साहित्य नाहीत असे काहिचे मत आले तर काहीचे मैदान चांगले आहे. साहित्य आहे म्हटले.

१३. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील खेळाडूचे प्रोत्साहन हे मित्राकडून, वातावरणकडून, घरच्याकडून क्रीडाशिक्षकाकडून जास्त प्रमाणात मिळतो.

१४. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील मुलापेक्षा मुलींचा सहभाग कमी आहे तसेच कामगिरी सुदधा कमी आहे. तालुकास्तरापर्यंत मुलांचा सहभाग व कामगिरी चांगला आहे जिल्हास्तर विभागस्तर सहभाग अल्प प्रमाणात आहे तर राज्यस्तर राष्ट्रीयस्तर मध्ये सहभाग नाही.

१५. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थींचे शाळेचा संघ खेळात विजयी झाल्यामुळे शाळेचे नाव लौकिकता वाढण्यास व त्याच बरोबर मुलांचे आरोग्य सुधारली व त्या खेळाडू विद्यार्थ्यांकडे पाळून इतर विद्यार्थी ही खेळ खेळण्याकडे वळताना दिसून येतो. व त्यांना खेळाची आवड निर्माण झाली.

१६. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थींचे म्हणणे आहे की क्रीडा शिक्षक, मुख्याध्यापक व समाज हे खेळाच्या विकासासाठी सकारात्मक असल्याचे दिसून येतो, परंतू विद्यार्थींनीचे सकारात्मक मत नसल्याचे दिसते.

१७. विद्यार्थी हा क्रीडा शिक्षकाच्या शिकविणीवर समाधान आहे पण क्रीडा प्रकाराचे तंज्ञ मार्गदर्शन मिळत नाही असे मत आहे. व स्वतःच्या कामगिरी विषयी बंजारा समाजातील विद्यार्थी समाधान दिसून येतो.

१८. खेळामुळे सर्वात फायदा मानसिकता वाढण्यास मदत मिळतो असे बंजारा समाजामधिल म्हणतात त्याच बरोबर बौद्धिकता वाढते असेही म्हणणारे विद्यार्थी दिसुन येतो. त्यानंतर सामाजिक स्तरावर सुदधा फायदा झालेली दिसतो असे म्हणतात.

१९. ग्रामिण भाग असल्याचे खेळाचे प्रशिक्षण वर्ग चालत नाही असे ब-याच विद्यार्थीचे म्हणणे होते तसे क्रीडा शिक्षकच क्रीडा प्रशिक्षणाचे धडे देतात.

२०. ग्रामिण भागातील आश्रम शाळेतील बंजारा समाजातील विद्यार्थींचा सहभाग व कामगिरी सर्व शाळेच्या तुलनेत जास्त प्रमाणात दिसुन येतो.

निष्कर्ष

१. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेत ग्रंथालयामध्ये खेळाच्या तासाला हजर असतात पण त्याचा प्रमाणात कमी आहे.

२. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेत ग्रंथालयामध्ये खेळविषयक क्रीडा पुस्तके उपलब्ध काही ठिकाणी आहे तर काही शाळेत उपलब्ध नाही.

३. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील क्रीडा शिक्षक इतर विषया इतकेच क्रीडा खेळाला महत्व देतात.

४. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेत खेळाचे मैदान आहेत असे म्हणणारे प्रमाण अधिक आहे पण खेळाचे मैदान नाही म्हणणारे कमी प्रमाणात आहे.

५. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेत क्रीडा सामुग्री कमी प्रमाणात उपलब्ध आहे असे क्रीडा शिक्षक म्हणतो.

६. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेत तालुक्यातील ते विभागस्तरापर्यंत बंजारा समाजामधिल खेळामध्ये सहभाग व कामगिरी बदल क्रीडा शिक्षक समाधानकारक आहे असे म्हणतात तर काही शाळेत अल्प स्वरूपात आहे असे म्हणतात.

७. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील क्रीडा शिक्षकाचे मत असे आहे की खेळामुळे विद्यार्थींचे सर्वांगीण विकास होतो त्यामुळे शैक्षणिक प्रगतीत अडथळा खेळामुळे येत नाही.

८. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील क्रीडा शिक्षकाचे मत असे आहे की आमच्या शाळेत क्रीडा वैधक तंत्राचे मार्गदर्शन मिळत नाही, त्या प्रमाणात सोयी सुविधा उपलब्ध करून देता येत नाही असे मत आहे.

९. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेत क्रीडा बाबी शिकविण्यासाठी क्रीडा प्रशिक्षक स्वतंत्र्य नाही तसेच क्रीडा शिक्षकाने क्रीडा बाबीचा मार्गदर्शन, क्रीडा प्रकार हे स्वतःच शिकविणी देतात.

१०. विद्यार्थी चांगली कामगिरी करून दाखवावी म्हणून क्रीडा शिक्षकाने मार्गदर्शनाची नेमणुक प्रशिक्षकाची नेमणुक विद्यार्थींस प्रेरणा देण्यासाठी टॉफी, स्वतंत्र्य पारीतोषिक देणे शिष्यवृत्ती योजना आंमलात आणने असे क्रीडा शिक्षकाचे म्हणणे आहे.

शिफारशी

१. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळा आणि त्यातिल विद्यार्थी यांच्या कडे पाहीजे त्याप्रमाणात शारीरिक शिक्षणाच्या विकासाकडे शास्त्रीय दृष्टिने लक्ष दिले जात नाही. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन करण्यात आले त्या अभ्यासानुसार असे लक्षात आले की, शैक्षणिक संघटन, पालकाने पालत्व स्विकारले पाहीजे. याच बरोबर क्रीडा शिक्षकाचा व विद्यार्थ्यांचा दृष्टिकोन हा सुदधा महत्वाचा घटक होय, विद्यार्थ्यांचा नकारात्मक दृष्टिकोन हा खेळाच्या विकासास अडसर ठरू नये म्हणून योग्य ते बदल केले पाहीजेत.

२. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेमध्ये शिक्षकाच्या समोर अनेक समस्या

आहेत. क्रीडा धोरणाचे ग्रामिण भागासारखे स्तरावर क्रीडा विकासाला तालुकापातळीवर क्रीडा अधिकारी नेमणुक करण्यात घ्यावा, त्यामुळे क्रीडा विकासाला नवी गती मिळेल त्याच बरोबर क्रीडा विकासाला गती देण्यासाठी शालेय स्तरातून व संस्थेतून मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करण्यात आले नाहीत त्यामुळे शैक्षणिक धोरणाचे फलित हे प्रत्यक्षात कृतीत आलेले दिसून येत नाही. इतर क्षेत्राच्या तुलनेत क्रीडा कार्यक्रम तर यर्थाथपणे कृतीत आणावयाचे असतील तर मार्गदर्शन पुस्तिका आणि कृती कार्यक्रमांची काटेकोर, शास्त्रिय पध्दतीने अमंलबजावणी करण्यावर भर दिला पाहिजे व मुलांचा सहभाग नुसार त्यांना या बाबीकडे वळविले पाहिजे तसेच त्यांचा दृष्टिकोन कसा कायम स्वरुपी खेळाबाबत सकारात्मक राहिल तो पाहिले पाहिजे . त्यामुळे शालेय स्तरावर सध्याचे निराशजनक चित्र बदलवून अशा अकांशा पल्लवीत करता येतात . नवे क्रीडा धोरण आर्दश आहे परंतु तत्व व व्यवहारातील बाबी विसंगती हे या धोरणाच्या अपयशाचे खरे कारण होय त्याकडे दुर्लक्ष करता कामा नये.

३. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळांमधिल शारीरिक शिक्षणासाठी विविध साधनांची उपलब्धता साधनांचा पुरेपुर व सार्थ प्रयोग केला जात नाही. त्यामुळे एक तर शिक्षकांना ही साधने उपलब्ध नसतात व साधनाची उपलब्धता व वापर याबाबतीत शिक्षकांना पुरेसे प्रशिक्षण देण्याची गरज आहे ग्रामिण व दुर्गम भागात प्रशिक्षण अभावी साधने ब-याच वेळा पडून राहतात. त्यामुळे विद्यार्थी देखील अशा साहित्यापासून वंचित राहून त्यांची खेळाविषयी आवड कमी होऊन त्यांचा खेळातील सहभाग व कामगिरीवर परिमाण होतो. महाराष्ट्र सरकारने क्रीडा शिक्षकासाठी उदबोदन वर्ग, मुलतत्वे व्यवहार व कृती यावर भर देण्याची गरज आहे.

४. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेत मुला -मुलींचा खेळाबद्दल पाहण्याचा दृष्टिकोन चांगला आहे . त्यांना विविध खेळापैकी काही मोजक्या खेळामध्ये सहभाग पाहवयास मिळाले त्यात इतर खेळाचे साहित्याची उपलब्धता उदा. मैदान, खेळाडूचे गणवेश, साहित्य, आजुबाजूचा परीसर, योग्य मार्गदर्शकाचा अभाव, पालकाचा

प्रोत्साहान कमी असणे. मुलाना खेळ आवडतो त्यात कबडी, खो-खो या खेळाचा प्रमाण जास्त आहे कारण ग्रामिण भागात बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांचे घरामधिल कबडी खेळात आवड आहे.असे दिसून येतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना या खेळाकडे वळताना दिसतात त्याच बरोबर मुलींना खो-खो हा खेळ सर्वात जास्त आवडतो . तर काही मुला -मुलींना मैदानी स्पर्धा, व्हॉलीबॉल, कुस्ती खेळापर्यंत व अल्प प्रमाणात आहे यावरून स्वदेशी खेळाकडे पाहण्याचा बंजारा समाजामधिल खेळाडुचा दृष्टिकोन चांगला आहे परंतु खेळातील सहभाग काही मोचक्यात खेळात आहे.

५. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळांमधिल खेळाडु विद्यार्थ्यांना मिळणा-या सुविधांचा अभ्यास करताना असे लक्षात आले की, जे विद्यार्थ्यांना दिले जाणा-या सुविधा, साहित्य अपु-या असुन ब-याच हा निधी खेळाडुसाठी वापरला जात नाही ते इतर वापरला जातो. तो प्रत्यक्षात खेळाडुवर खर्च करायला पाहिजे तर नविन सुविधा केवळ कागदावर राहुन उपयोगाच्या नाहीत त्यांचे रुपातर समग्र विकासात करता आले पाहिजे. अशा सुविधांची अंमलबजावणी जर यर्थात पणे करण्यात आली तर त्यामुळे रचनात्मक विकासात भर पडु शकेल. व नविन दृष्टिने शालेय क्रीडा विकासात भर पडु शकेल व नविन दृष्टिने शालेय क्रीडा विकासाची बैठक उभारता येऊ शकेल व विद्यार्थ्यांच्या खेळाविषयीची जिज्ञासा व आवड टिकुन राहिल, राज्याचा विकास घडुन येईल. या अनुषंगाने या लघुशोध - प्रबंधामिधिल सुचना या माध्यमिक स्तरावरिल क्रीडा विकासात संरचनात्मक भर टाकण्यासाठी पोषक ठरु शकतील.

६. शाळे व्यतिरिक्त इतर वेळात खेळ खेळण्यात मुलीपेक्षा मुलांचे प्रमाण ग्रामिण भागात विद्यार्थ्यांचे जास्त आहे पण हे विद्यार्थ्यांनी नियमानुसार व तंत्रयुक्त शास्त्रीयपध्दतीने खेळ खेळत नाही. व काहीच खेळ खेळताना दिसतात. ग्रामिण भागात व्यायाम शाळा, जलतरणिका, खेळाचे आद्ययुक्त मैदान उपलब्ध नाहीत त्यामुळे विद्यार्थी दुस-या खेळात सहभाग होताना दिसत नाही .त्याच बरोबर पालक वर्ग आपल्या पाल्यास खेळण्यास

ब-याच प्रमाणात बंधने दिसुन येतो माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी व उच्चमाध्यमिक शाळेतील विद्यार्थीतही हे प्रमाण जास्त दिसुन येतो. येथे मुलांच्या जिवन विकासात पालकांची भुमिका व स्थान महत्वाचे आहे पालकांची स्थिती मनोवृत्ती व दृष्टि यावर मुलांना शाळेव्यतिरिक्त मैदानावर जाण्याची परवानगी असते ज़र मुलांना खेळण्यास जावु दिले नाही तर ते निराश होतात. व ज्यांचा खेळविषयीचा दृष्टिकोन नकारात्मक होतो तेव्हा पालकाचे प्रोत्साहनही आवश्यक आहे. महाराष्ट्र शासनाने पालक वर्गाचे उद्बोधन वर्ग राबविले पाहिजे पालकाचे मत परिवर्तन केले तर पालयाचा खेळांकडे वळवतील असा दृष्टिकोन बनविले पाहिजे.

७. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांना इतर कोणत्याही क्षेत्रापेक्षा खेळ या क्षेत्राची आवड जास्त आहे. ही गोष्ट भविष्यात खेळाच्या विकासासाठी उत्सावर्धक आहे तसेच खेळ हा प्रकार धोकादायक आहे. असे कोणासही वाटत नाही त्यामुळे खेळाचा विकास हा निश्चित आहे, फक्त त्यास योग्य मार्गदर्शन, आर्थिक मदत, प्रोत्साहन यांची गरज आहे.

८. खेळ खेळल्याने विद्यार्थ्यांस शारीरिक तंदुरुस्ती प्राप्त होते. तसेच बौद्धिक विकास कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेच्या विद्यार्थ्यांना पटलेले आहे . याची प्रचिती त्यांना उत्तरातुन दिसुन येतो व यातुनच त्यांची खेळविषयी असलेली भावना समजुन येण्यास मदत होते ज़ास्तीज जास्त माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विद्यार्थ्यांना असे वाटते की, खेळ खेळणे हे सर्व वयोगटासाठी आवश्यक आहे, कारण आरोग्यसाठी व्यायाम आवश्यक आहे व त्यासाठी खेळणे आवश्यक आहे.

९. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेत मुला -मुलींना बहुतांशी खेळाबद्दल नियम व इतर कौशल्याबद्दल माहिती कमी आहे. त्यातल्या त्यात कबडी, खो-खो, मैदानी स्पर्धा, क्रीकेट, इतर हे खेळ सोडले तर इतर खेळाबाबतचे त्यांचे ज्ञान शुन्य दिसुन येते. मुलाची खेळविषयी आवड आहे परंतु ज्ञान नाही, त्यामुळे मुले स्पर्धात टिकत नाहीत व निराशापोटी त्यांचा खेळविषयीचा दृष्टिकोन नकारात्मक बनतो. त्यामुळे योग्य

मार्गदर्शकाच्या हाताखाली मुलांना प्रत्येक खेळाचे त्यांच्या आवडीनुसार योग्य ज्ञान देणे आवश्यक आहे.

१०. कळमनुरी तालुक्यातील बंजारा समाजातील विद्यार्थ्यांचा खिलाडुवृत्तीची भावना जास्त प्रमाणात असल्याचे दिसून आली हे कळमनुरी तालुक्याच्या दुर्गमभागाच्या दृष्टिने खेळाच्या विकासाच्या भविष्यासाठी चांगली गोष्ट आहे . व क्रीडा शिक्षकाचेही विद्यार्थ्यांच्या खेळातील कामगिरी विषयी चांगले मत असल्याचे दिसून आले. पण योग्य मार्गदर्शक क्रीडा प्रकारानुसार उपलब्ध होत नाही असेही क्रीडा शिक्षकाच्या प्रश्नामधून दिसून येतो त्यामुळे शाळेच्या प्रगतीमध्ये क्रीडा शिक्षका बरोबर, प्रशिक्षक, मार्गदर्शनाची नेमणूक करावी.

११. कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांना खेळाविषयीचे फायदे समजलेले आहेत, त्यात शारीरिक सदृढता, मनोरंजन, आर्थिक फायदे हे विशेष आहेत. ते खेळाची निवड करतात ते इतर कारणापेक्षा आवडापोटी करतात हे दिसून आले तसेच खेळामुळे नुकसान होते हे सांगणा-या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण फार अल्प आहे.

१२. या सर्व निष्कर्षाबाबत असे दिसून येते की, कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळामधील शारीरिक शिक्षणाच्या खेळाच्या विकासासंबंधी अडचणीचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, या सर्व अडचणी भौतिक आहेत . विद्यार्थ्यांना साधनाची कमतरता असणे, प्रशिक्षित क्रीडा शिक्षकांचा अभाव तसेच योग्य मार्गदर्शनाचा अभाव, शिक्षकाच्या अडचणी, परिसरातील वातावरण, मुला-मुली मधील भेद पालकाचे प्रोत्साहन नसणे इत्यादी प्रकाराच्या अडचणी दिसून येतात परंतु या अडचणी असून सुद्धा येथील विद्यार्थ्यांच्या खेळाविषयी आवड चांगली दिसून येते व त्यांचा दृष्टिकोनही सकारात्मक दिसतो हे महत्वाचे आहे व त्यांच्या हा दृष्टिकोन व वृत्ती ठेवायची असेल तर शारीरिक शिक्षणाचा स्तर उंचावणे गरजेचे आहे शालेय स्तरावरील क्रीडा विकासाचे हे सर्व प्रश्न एकाकी नसून ते परस्परावलंबी आहेत त्याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.

१३. क्रीडा शिक्षकानी, शासनाने त्यांच्या सकारात्मक वृत्तीचे रुपात्तर थेट रचनात्मक विकास प्रकल्पात करुन मुलामध्ये उत्साह, कार्यक्षमता, जिद्द हे नेतृत्व गुण वाढवुन भावी काळात सर्वांगिण विकासावर भर दिला पाहिजे त्यामुळे माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विद्यार्थी हे भारताचे भविष्यातील आधारस्तंभ ठरतील.

पूढील संशोधनासाठी विषय

१. माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक स्तरावर शारीरिक शिक्षणाच्या विकासासाठी सरकारच्या आर्थिक मदतीची जास्त आवश्यकता आहे. त्यामुळे सरकारचा देखील दृष्टिकोन संशोधनाच्या दृष्टिने महत्वाचा आहे.

२. पालकांनीही मुलांना इतर अभ्यासाबरोबर खेळाविषयी आवड निर्माण होण्यासाठी प्रोत्साहन देणे महत्वाचे असते या बाबतीतही संशोधन होणे आवश्यक आहे.

३. माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक स्तरावरील मुलींचा कल ज्या खेळाकडे असला तरी पुढे खेळामध्येच करीअर करणा-या मुलींचे प्रमाण कमी आहे या विषयी चिकित्सक संशोधन होणे आवश्यक आहे.

४. सर्व खेळाविषयी शहरातील वातावरण पोषक असणे हे संशोधनाच्या दृष्टिने महत्वाचे आहे.

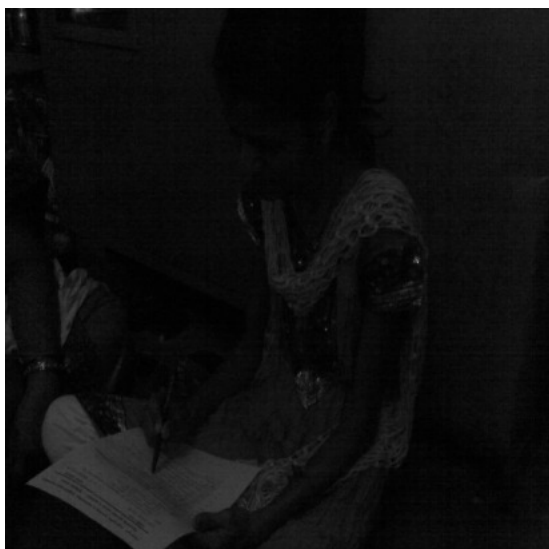
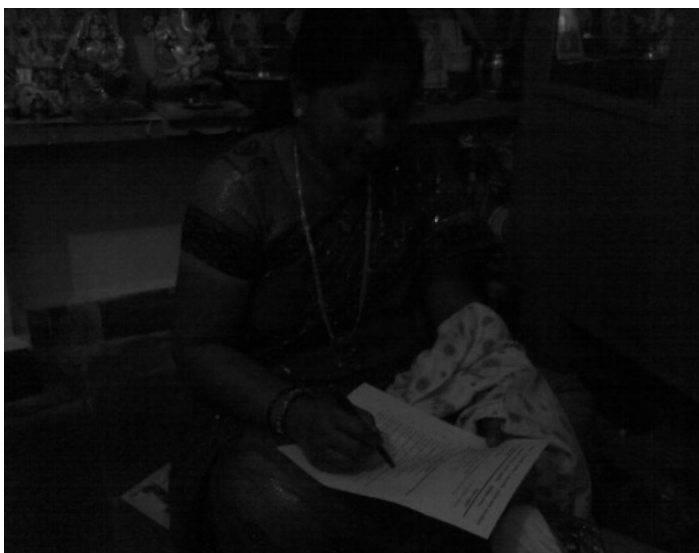
५. क्रीडा शिक्षकांचा खेळा विषयी व विद्यार्थ्यांविषयी दृष्टिकोन हा सकारात्मक असावा हे पूढील संशोधनाच्या दृष्टिने महत्वाचे आहे.

६. हिंगोली जिल्हातील बंजारा समाजातील खेळाचा सहभाग व कामगिरीचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

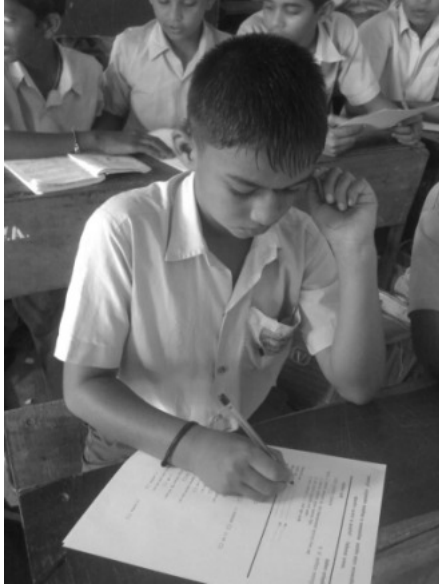
७. मराठवाडा जिल्हातील बंजारा समाजातील आर्थिक, सामाजिक, खेळातील सहभाग व कामगिरीची चिकित्सक अभ्यास करणे.

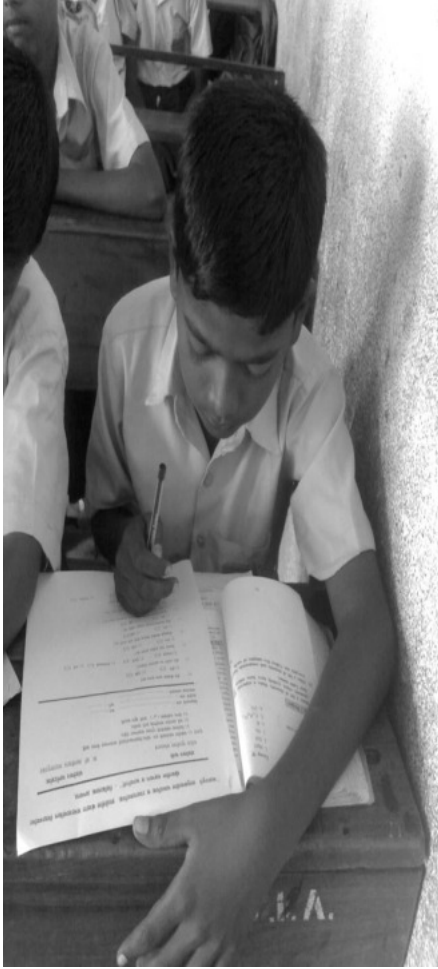
प्रश्नावली सोडवताना शिक्षक

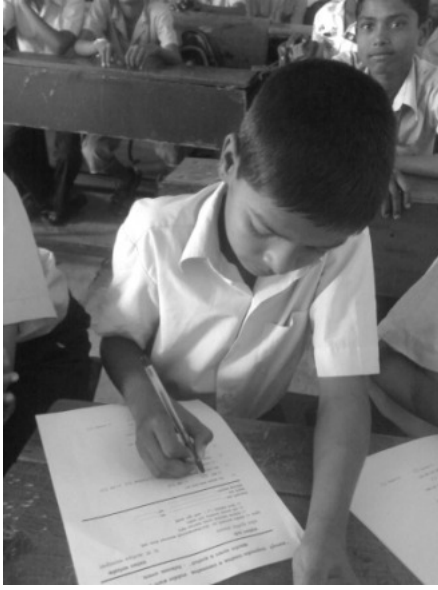

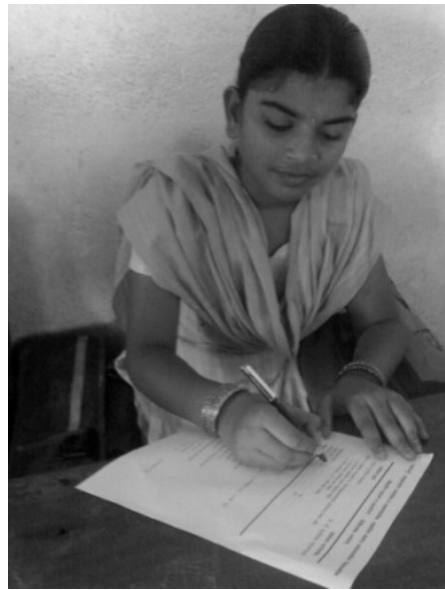
प्रश्नावली सोडवताना विद्यार्थी

कळमनुरी तालुक्यातील बंजारा समाजातील प्रत्यक्ष खेळात सहभाग

असणा-या खेळाडुची प्रत्येक शाळेची यादी

अक्र	शाळेचे नांव	विद्यार्थ्यांचे नांव
	सैनिकी शाळा कळमनुरी	
१.		१.राठोड चैतन्य दिलीप
		२. चव्हाण विक्रम तुकाराम
२.	कै. शंकरराव सातव हायरुकूल कळमनुरी	
		१.जाधव सुधाकर तुकाराम
		२.जाधव प्रतिक हेमराज
		३.चव्हाण प्रमोद अरुण
		४.आडे अंकुश संतोष
		५.आडे रामराव बळिराम
३.	म.ज्यो. फुले विद्यालय कळमनुरी	
		१.पवार अजय विष्णु
		२.जाधव योगेश पंडित
		३.राठोड राहुल रोहिदास
		४.राठोड परमेश्वर बापुराव
४.	बालाजी विद्यालय वाई	
		१.कु.राठोड पुजा बबनराव

५.	शाहु विद्यालय आखाडा बाळपुर	
		१.चव्हाण मयुर दिलीप
		२.पवार शुभम रामदास
		३.आडे करण बळिराम
		४.चव्हाण शैलेश सुभास
		५.पवार आनंदा प्रकाश
		६.कु.राठोड पुजा बबन
		७.कु.जाधव प्रियका राजेश
६.	वि.ख.विद्यालय खरवड	
		१.राठोड उत्तम रामरराव
		२.राठोड श्रावण उत्तम
७.	मातोश्री सावित्रीबाई फुले विद्यालय कवडा	
		१.पवार दिलीप थलाआबा
८.	रामेश्वर आश्रमशाळा रामेश्वर तांडा	
		१.पवार दिलीप शेषेराव
		२.राठोड मंदुपाल रंगनाथ
		३.राठोड जयपाल वकिल
		४.जाधव आखिल हरिश्चंद्र
		५.पवार सुधाकर गोरख
		६.राठोड जयपाल प्रकाश

		७.राठेड प्रभाकर सखाराम
		८.राठेड रवि रमेश
		९.राठेड किशोर रमेश
		१०.जाधव सुशिल रमेश
		११.जाधव सचिन रमेश
		१२.राठेड अनिल चंदु
		१३.राठेड रघुनाथ मघुनाथ
		१४.राठेड अमोल रघुनाथ
		१५.राठेड रंगराव गोबरा
		१६.चव्हाण गोविंद गुणाजी
		१७.चव्हाण अकाश अरुण
		१८.राठेड प्रकाश ज्योतिराम
		१९.राठेड मुन्ना जगदिश
		२०.राठेड निलेश मिलिंद
		२१.राठेड रितेश मिलिंद
		२२.चव्हाण चिंताराम खिरु
		२३.आडे पुर्भा दर्यासिंग
		२४.चव्हाण सुनिल बाबाराव
		२५.पवार गजानन गोवर्धन
		२६.चव्हाण सतिष मंगुसिंग
		२७.राठेड सत्यपाल वसंत

		२८.कु. जाधव शालु उलहास
		२९.कु. जाधव सोनु बाबुराव
		३०.कु. राठोड दिव्या खिरु
		३१.कु. जाधव सारिका वामन
		३२.कु. आडे रिकु अशोक
		३३.कु. पवार कलपना बाबुराव
		३४.कु. राठोड ऐश्वर्या प्रकाश
		३५.कु. पवार कलपना फकिरा
		३६.कु. जाधव ताई रमेश
		३७.कु. आडे ज्योती विजय
		३८.कु. आडे आरती राजेश
		३९.कु. जाधव पललवी राजेश
		४०.कु. जाधव सोनुताई बळिराम
		४१.कु. जाधव कोमल सुनिल
९.	वरुड आश्रमशाळा वरुड तांडा	
		१.राठोड सत्यवान छगन
		२.राठोड गोरख बाबा
		३.चव्हाण अरुण फुलसिंग
		४.राठोड सुधाकर कनिराम
		५.आडे अशोक थावरा
		६.आडे सुभास थावरा

		७.आडे दिलिप सिताराम
		८.पवार सोनु विजय
		९.पवार सुंदर हिरा
		१०.जाधव मांगीलाल रतन
		११.जाधव हेमराज माणिक
		१२.जाधव रवि वामन
		१३.राठेड काळुराम भाऊराव
		१४.राठेड पांडुरंग गल्लू
		१५.राठेड देवराम राजाराम
		१६.चव्हाण उपास भिक्कू
		१७.चव्हाण सुधाकर भिक्कू
		१८.पवार विनायक तुकाराम
		१९.पवार नितीन उत्तमराव
		२०.राठेड बाळु सचिन
		२१.जाधव कैलास गंगाराम
		२२.कु . पवार अनिता कांतिलाल
		२३.कु .राठेड वंदना सोमसिंग
१०.	कळमनुरी जिल्हा परिषद कळमनुरी	
		१.कु.राठेड ज्योती कैलास
		२.कु. जाधव जयश्री हेमराज
		३.कु. जाधव पुजा उत्तम

		४.कु. राठोड संध्या राजाराम
		५.कु. राठोड करुणा दिलिप
		६.कु. जाधव माया पंडित
		७.कु. जाधव ममता संतोष
		८.राठोड सुरज रमेश
		९.पवार निरंजन शिवराम
		१०.चव्हाण रुपेश उलहास
११	जिल्हा परिषद प्रशाला डोंगरकडा	
		१.कु.जाधव रुपाली माणिक
		२.जाधव रमेश चतरु
		३.जाधव गुलाब पांडुरंग
		४.चव्हाण संतोष सिद्राम
		५.चव्हाण रोहिदास शिवलाल
१२	जिल्हा परिषद प्रशाला शेवाळा	
		१.कु. राठोड शिलपा वामन
		२.कु. राठोड शितल हरिश्चंद्र
		३.कु.पवार वदना हरिश्चंद्र
		४.कु.पवार बेबी गुलाब
		५.कु.चव्हाण ममता रुपसिंग
		६.कु. चव्हाण करुणा मदन
		७.राठोड रमेश विठल

		८.राठोड अनिल शंकरराव
		९.राठोड संजय परसराम
		१०.चव्हाण माणिक दर्यासिंग
		११.जाधव बहादुर रामधन
१३.	जिल्हा परिषद मसोड	
		१.कु.राठोड प्रियंका शिवाजी
		२.कु.राठोड मनश्री गणपत
		३.कु.राठोड भाग्यश्री भागोराव
		४.कु.राठोड मनिषा बाबुराव
		५. राठोड जयपाल जयसिंग
		६. राठोड राहुल रोहीदास
		७.जाधव प्रशांत प्रलहाद
		८.जाधव ज्ञानेश्वर बापुराव
		९.चव्हाण सुनिल आंनदी
		१०.राठोड गोलाजी रामराव
		११. राठोड बालाजी दुधराम

		१२. राठोड विकास प्रकाशराव
१४.	जिल्हा परिषद येळेगाव	
		१.कु.आडे शारदा शिवाजी
		२.कु.आडे अनिता दिलीप
		३.कु.आडे सुनिता श्रिधर
		४.कु.आडे सुमन रोहिदास
		५. आडे परमेश्वर पंडित
		६.आडे किशोर पंडित
		७.चव्हाण शाम बाबु
		८.चव्हाण आत्माराम तोळाराम
		९.चव्हाण अंकुश नामदेव
		१०.जाधव गोपाल बंडु
		११.जाधव सतेज झोटु
१५.	जिल्हा परिषद बाळापूर	
		१.कु. राठोड कविता जिवन
		२.कु. राठोड मिना पांडु
		३.कु. राठोड रिना सुभाष
		४.कु. जाधव अर्चना अरुण
		५.राठोड श्रिराम राजाराम
		६.राठोड ईश्वर बळिराम
		७.पवार कनिराम गोर्वधन
		८.राठोड गजानन बापुराव

		९.जाधव राजेश सोमला
		१०.जाधव अरंविद श्रिराम

	उच्चमाध्यमिक शाळेचे नाव	
१	कै. शंकरराव सातव उच्च मा. वि. कळमनुरी	१. जाधव नितीन तुकाराम
		२. जाधव योगेश रुस्तूमराव
२	महात्मा ज्योतिबा फुले कनिष्ठ महा. कळमनुरी	१. कु.राठोड गिता कैलास
		२. राठोड जितेश माधवराव
		३. जाधव रुस्तूम पांडूरंग
		४. राठोड विलास जयराम
		५. चव्हाण अरुण देवला
३	राजर्षी शाहु कनिष्ठ महा. आ. बाळपुर	१. कु.जाधव पुजा आनंदराव
		२. कु.जाधव पुजा प्रल्हाद
		३. जाधव रामदास रमेशराव
४	शिवपुरी महाराज उच्च मा. वि. नांदापुर	१. चव्हाण आकाश विलास
		२. चव्हाण आकाश गणेशराव

कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक बंजारा खेळाडू मुलांची कामगिरीची यादी

अ.क्र.	विद्यार्थ्याचे नाव
१	राठोड चैतन्य दिलीप
२	चव्हाण विक्रम तुकाराम
३	जाधव सुधाकर तुकाराम
४	जाधव प्रतिक हेमराज
५	चव्हाण प्रमोद अरुण
६	आडे अंकुश संतोष
७	आडे रामराव बळिराम
८	पवार अजय विष्णु
९	जाधव योगेश पंडित
१०	राठोड राहुल रोहिदास
११	राठोड परमेश्वर बापुराव
१२	चव्हाण मयुर दिलीप
१३	पवार शुभम रामदास
१४	आडे करण बळिराम
१५	चव्हाण शैलेश सुभास
१६	पवार आनंदा प्रकाश
१७	राठोड उत्तम रामरराव
१८	राठोड श्रावण उत्तम

१९	पवार दिलीप थलाआबा
२०	पवार दिलीप शेषेराव
२१	राठोड मंदुपाल रंगनाथ
२२	राठोड जयपाल वकिल
२३	जाधव आखिल हरिश्चंद्र
२४	पवार सुधाकर गोरख
२५	राठोड जयपाल प्रकाश
२६	राठोड प्रभाकर सखाराम
२७	राठोड रवि रमेश
२८	राठोड किशोर रमेश
२९	जाधव सुशिल रमेश
३०	जाधव सचिन रमेश
३१	राठोड अनिल चंदु
३२	राठोड रघुनाथ मघुनाथ
३३	राठोड अमोल रघुनाथ
३४	राठोड रंगराव गोबरा
३५	चव्हाण गोविंद गुणाजी
३६	चव्हाण अकाश अरुण
३७	राठोड प्रकाश ज्योतिराम
३८	राठोड मुन्ना जगदिश
३९	राठोड निलेश मिलिंद

४०	राठोड रितेश मिलिंद
४१	चव्हाण चिंताराम खिरु
४२	आडे पुर्भा दर्यासिंग
४३	चव्हाण सुनिल बाबाराव
४४	पवार गजानन गोवर्धन
४५	चव्हाण सतिष मंगुसिंग
४६	राठोड सत्यपाल वसंत
४७	राठोड सत्यवान छगन
४८	राठोड गोरख बाबा
४९	चव्हाण अरुण फुलसिंग
५०	राठोड सुधाकर कनिराम
५१	आडे अशोक थावरा
५२	आडे सुभास थावरा
५३	आडे दिलिप सिताराम
५४	पवार सोनु विजय
५५	पवार सुंदर हिरा
५६	जाधव मांगिलाल रतन
५७	जाधव हेमराज माणिक
५८	जाधव रवि वामन
५९	राठोड काळुराम भाऊराव
६०	राठोड पांडुरंग गल्लू

६१	राठोड देवराम राजाराम
६२	चव्हाण उपास भिव्कू
६३	चव्हाण सुधाकर भिव्कू
६४	पवार विनायक तुकाराम
६५	पवार नितीन उत्तमराव
६६	राठोड बाळु सचिन
६७	जाधव कैलास गंगाराम
६८	राठोड सुरज रमेश
६९	पवार निरंजन शिवराम
७०	चव्हाण रुपेश उलहास
७१	जाधव रमेश चतरु
७२	जाधव गुलाब पांडुरंग
७३	चव्हाण संतोष सिद्राम
७४	चव्हाण रोहिदास शिवलाल
७५	राठोड रमेश विठल
७६	राठोड अनिल शंकरराव
७८	राठोड संजय परसराम
७९	चव्हाण माणिक दर्यासिंग
८०	जाधव बहादुर रामधन
८१	राठोड जयपाल जयसिंग
८२	राठोड राहुल रोहीदास

८३	जाधव प्रशांत प्रलहाद
८४	जाधव ज्ञानेश्वर बापुराव
८५	चव्हाण सुनिल आंनदी
८६	राठोड गोलाजी रामराव
८७	राठोड बालाजी दुधराम
८८	राठोड विकास प्रकाशराव
८९	आडे परमेश्वर पंडित
९०	आडे किशोर पंडित
९१	चव्हाण शाम बाबु
९२	चव्हाण आत्माराम तोळाराम
९३	चव्हाण अंकुश नामदेव
९४	जाधव गोपाल बंडू
९५	जाधव सतेज झोटू
९६	राठोड श्रीराम राजाराम
९७	राठोड ईश्वर बळीराम
९८	राठोड गजानन बापुराव
९९	जाधव राजेश सोमला
१००	जाधव अरविंद श्रिराम

कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक बंजारा खेळाडू मुलिंची कामगिरीची यादी

अ.क्र.	विद्यार्थ्याचे नाव
१	कु.राठोड पुजा बबनराव
२	कु.राठोड पुजा बबन
३	कु.जाधव प्रियका राजेश
४	कु.जाधव शालु उलहास
५	कु.जाधव सोनु बाबुराव
६	कु.राठोड दिव्या खिरु
७	कु.जाधव सारिका वामन
८	कु.आडे रिंकु अशोक
९	कु.पवार कलपना बाबुराव
१०	कु.राठोड ऐश्वर्या प्रकाश
११	कु.पवार कलपना फकिरा
१२	कु.जाधव ताई रमेश
१३	कु.आडे ज्योती विजय
१४	कु.आडे आरती राजेश
१५	कु.जाधव पललवी राजेश
१६	कु.जाधव सोनुताई बळिराम
१७	कु.जाधव कोमल सुनिल
१८	कु.पवार अनिता कांतिलाल

१९	कु . राठोड वंदना सोमसिंग
२०	कु राठोड ज्योती कैलास
२१	कु . जाधव जयश्री हेमराज
२२	कु . जाधव पुजा उत्तम
२३	कु राठोड संध्या राजाराम
२४	कु . राठोड करुणा दिलिप
२५	कु . जाधव माया पंडित
२६	कु . जाधव ममता संतोष
२७	कु जाधव रुपाली माणिक
२८	कु राठोड शिलपा वामन
२९	कु राठोड शितल हरिश्चंद्र
३०	कु पवार वदना हरिश्चंद्र
३१	कु पवार बेबी गुलाब
३२	कु चव्हाण ममता रुपसिंग
३३	कु चव्हाण करुणा मदन
३४	कु राठोड प्रियंका शिवाजी
३५	कु राठोड मनश्री गणपत
३६	कु राठोड भाग्यश्री भागोराव
३७	कु राठोड मनिषा बाबुराव
३८	कु आडे शारदा शिवाजी
३९	कु आडे अनिता दिलीप

४०	कु. आडे सुनिता श्रिधर
४१	कु. आडे सुमन रोहिदास
४२	कु. राठोड कविता जीवन
४३	कु. राठोड मिना पांडू
४४	कु. राठोड रिना सुभाष
४५	कु. जाधव अर्चना अरुण

कळमनुरी तालुक्यातील उच्चमाध्यमीक बंजारा खेळाडू मुलांची कामगिरीची यादी

अ.क्र.	मुलांचे नांव
१	जाधव नितीन तुकाराम
२	जाधव योगेश रुस्तूमराव
३	राठोड जितेश माधवराव
४	जाधव रुस्तूम पांडुरंग
५	राठोड विलास जयराम
६	चव्हाण अरुण देवला
७	जाधव रामदास रमेशराव
८	चव्हाण आकाश विलास
९	चव्हाण आकाश गणेशराव

कळमनुरी तालुक्यातील उच्चमाध्यमीक बंजारा खेळाडू मुलांची कामगिरीची यादी

अ.क्र.	मुलांचे नांव
१	कु.राठोड गिता कैलास
२	कु.जाधव पुजा आनंदराव
३	कु.जाधव पुजा प्रल्हाद

कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमीक बंजारा खेळाडू मुलांची कामगिरी यादी

अ.क्र.	विद्यार्थ्याचे नांव	तालुका	जिल्हा	विभाग	राज्य	राष्ट्रीय
१	राठोड चैतन्य दिलीप	√	√	-	-	-
२	चव्हाण विक्रम तुकाराम	√	√	-	-	-
३	जाधव सुधाकर तुकाराम	√	-	-	-	-
४	जाधव प्रतिक हेमराज	√	-	-	-	-
५	चव्हाण प्रमोद अरुण	√	-	-	-	-
६	आडे अंकुश संतोष	√	√	-	-	-
७	आडे रामराव बळिराम	√	-	-	-	-
८	पवार अजय विष्णु	√	-	-	-	-
९	जाधव योगेश पंडित	√	√	√	-	-
१०	राठोड राहुल रोहिंदास	√	-	-	-	-
११	राठोड परमेश्वर बापुराव	√	√	-	-	-
१२	चव्हाण मयुर दिलीप	√	-	-	-	-
१३	पवार शुभम रामदास	√	√	√	-	-
१४	आडे करण बळिराम	√	√	-	-	-
१५	चव्हाण शैलेश सुभास	√	-	-	-	-
१६	पवार आंनदा प्रकाश	√	√	-	-	-

१७	राठोड उत्तम रामरराव	√	√	-	-	-
१८	राठोड श्रावण उत्तम	√	√	-	-	-
१९	पवार दिलीप थलाआबा	√	-	-	-	-
२०	पवार दिलीप शेषेराव	√	√	-	-	-
२१	राठोड मंदुपाल रंगनाथ	√	√	√	-	-
२२	राठोड जयपाल वकिल	√	√	√	-	-
२३	जाधव आखिल हरिश्चंद्र	√	-	-	-	-
२४	पवार सुधाकर गोरख	√	√	√	-	-
२५	राठोड जयपाल प्रकाश	√	√	√	-	-
२६	राठोड प्रभाकर सखाराम	√	√	√	-	-
२७	राठोड रवि रमेश	√	√	√	-	-
२८	राठोड किशोर रमेश	√	-	-	-	-
२९	जाधव सुशिल रमेश	√	√	√	-	-
३०	जाधव सचिन रमेश	√	-	√	-	-
३१	राठोड अनिल चंदु	√	√	√	-	-
३२	राठोड रघुनाथ मधुनाथ	√	√	√	-	-
३३	राठोड अमोल रघुनाथ	√	√	√	-	-
३४	राठोड रंगराव गोबरा	√	√	√	-	-
३५	चव्हाण गोविंद गुणाजी	√	√	√	-	-

३६	चव्हाण अकाश अरुण	√	√	√	-	-
३७	राठोड प्रकाश ज्योतिराम	√	-	-	-	-
३८	राठोड मुन्ना जगदिश	√	-	-	-	-
३९	राठोड निलेश मिलिंद	√	√	√	-	-
४०	राठोड रितेश मिलिंद	√	√	√	-	-
४१	चव्हाण चिंताराम खिरु	√	-	-	-	-
४२	आडे पुर्भा दर्यासिंग	√	-	-	-	-
४३	चव्हाण सुनिल बाबाराव	√	√	√	-	-
४४	पवार गजानन गोवर्धन	√	√	-	-	-
४५	चव्हाण सतिष मंगुसिंग	√	√	-	-	-
४६	राठोड सत्यपाल वसंत	√	-	-	-	-
४७	राठोड सत्यवान छगन	√	√	-	-	-
४८	राठोड गोरख बाबा	√	√	-	-	-
४९	चव्हाण अरुण फुलसिंग	√	√	-	-	-
५०	राठोड सुधाकर कनिराम	√	-	-	-	-
५१	आडे अशोक थावरा	√	√	-	-	-
५२	आडे सुभास थावरा	√	√	-	-	-
५३	आडे दिलिप सिताराम	√	√	-	-	-
५४	पवार सोनु विजय	√	-	-	-	-

५५	पवार सुंदर हिरा	√	√	-	-	-
५६	जाधव मांगिलाल रतन	√	√	-	-	-
५७	जाधव हेमराज माणिक	√	-	-	-	-
५८	जाधव रवि वामन	√	√	-	-	-
५९	राठोड काळुराम भाऊराव	√	√	-	-	-
६०	राठोड पांडुरंग गल्लू	√	-	-	-	-
६१	राठोड देवराम राजाराम	√	√	-	-	-
६२	चव्हाण उपास भिक्कू	√	√	-	-	-
६३	चव्हाण सुधाकर भिक्कू	√	-	-	-	-
६४	पवार विनायक तुकाराम	√	√	-	-	-
६५	पवार नितीन उत्तमराव	√	√	-	-	-
६६	राठोड बाळु सचिन	√	√	-	-	-
६७	जाधव कैलास गंगाराम	√	-	-	-	-
६८	राठोड सुरज रमेश	√	√	√	-	-
६९	पवार निरंजन शिवराम	√	√	-	-	-
७०	चव्हाण रुपेश उलहास	√	√	-	-	-
७१	जाधव रमेश चतरु	√	√	-	-	-
७२	जाधव गुलाब पांडुरंग	√	√	-	-	-
७३	चव्हाण संतोष सिद्राम	√	√	-	-	-

७४	चव्हाण रोहिदास शिवलाल	√	-	-	-	-
७५	राठोड रमेश विठल	√	√	-	-	-
७६	राठोड अनिल शंकरराव	√	-	-	-	-
७७	राठोड संजय परसराम	√	√	-	-	-
७८	चव्हाण माणिक दर्यासिंग	√	√	-	-	-
७९	जाधव बहादुर रामधन	√	√	-	-	-
८०	राठोड जयपाल जयसिंग	√	√	√	-	-
८१	राठोड राहुल रोहीदास	√	√	-	-	-
८२	जाधव प्रशांत प्रलहाद	√	√	√	-	-
८३	जाधव ज्ञानेश्वर बापुराव	√	√	√	-	-
८४	चव्हाण सुनिल आंनदी	√	√	-	-	-
८५	राठोड गोलाजी रामराव	√	√	√	-	-
८६	राठोड बालाजी दुधराम	√	√	-	-	-
८७	राठोड विकास प्रकाशराव	√	√	-	-	-
८८	आडे परमेश्वर पंडित	√	√	√	-	-
८९	आडे किशोर पंडित	√	√		-	-
९०	चव्हाण शाम बाबु	√	√	√	-	-
९१	चव्हाण आत्माराम तोळाराम	√	-	-	-	-
९२	चव्हाण अंकुश नामदेव	√	√	-	-	-

९३	जाधव गोपाल बंडू	√	√	-	-	-
९४	जाधव सतेज झोदू	√	√	-	-	-
९५	राठोड श्रीराम राजाराम	√	-	-	-	-
९६	राठोड ईश्वर बळोराम	√	√	-	-	-
९७	राठोड गजानन बापुराव	√	√	-	-	-
९८	जाधव राजेश सोमला	√	√	-	-	-
९९	जाधव अरविंद श्रिराम	√	√	√	-	-
१००	चव्हाण अरविंद बाबू	√	-	-	-	-
	एकुण	१००	६३	२७	-	-

कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमीक बंजारा खेळाडू मुलीची कामगिरी यादी

अ.क्र.	विद्यार्थ्याचे नांव	तालुका	जिल्हा	विभाग	राज्य	राष्ट्रीय
१	कु.राठोड पुजा बबनराव	✓	-	-	-	-
२	कु.राठोड पुजा बबन	✓	✓	-	-	-
३	कु.जाधव प्रियका राजेश	✓	✓	-	-	-
४	कु.जाधव शालु उलहास	✓	✓	✓	-	-
५	कु.जाधव सोनु बाबुराव	✓	✓	✓	-	-
६	कु.राठोड दिव्या खिरु	✓	✓	✓	-	-
७	कु.जाधव सारिका वामन	✓	✓	✓	-	-
८	कु.आडे रिकु अशोक	✓	✓	✓	-	-
९	कु.पवार कलपना बाबुराव	✓	✓	✓	-	-
१०	कु.राठोड ऐश्वर्या प्रकाश	✓	✓	✓	-	-
११	कु.पवार कलपना फकिरा	✓	✓	✓	-	-
१२	कु.जाधव ताई रमेश	✓	✓	✓	-	-
१३	कु.आडे ज्योती विजय	✓	✓	✓	-	-
१४	कु.आडे आरती राजेश	✓	✓	✓	-	-
१५	कु.जाधव पललवी राजेश	✓	✓	✓	-	-
१६	कु.जाधव सोनुताई बळिराम	✓	✓	✓	-	-
१७	कु.जाधव कोमल सुनिल	✓	✓	✓	-	-

१८	कु . पवार अनिता कातिलाल	√	-	-	-	-
१९	कु . राठोड वंदना सोमसिंग	√	-	-	-	-
२०	कु राठोड ज्योती कैलास	√	√	-	-	-
२१	कु . जाधव जयश्री हेमराज	√	√	-	-	-
२२	कु . जाधव पुजा उत्तम	√	√	-	-	-
२३	कु. राठोड संध्या राजाराम	√	√	-	-	-
२४	कु . राठोड करुणा दिलिप	√	-	-	-	-
२५	कु . जाधव माया पंडित	√	√	-	-	-
२६	कु . जाधव ममता संतोष	√	-	-	-	-
२७	कु जाधव रुपाली माणिक	√	-	-	-	-
२८	कु राठोड शिलपा वामन	√	-	-	-	-
२९	कु. राठोड शितल हरिश्चंद्र	√	√	-	-	-
३०	कु पवार वंदना हरिश्चंद्र	√	√	-	-	-
३१	कु पवार बेबी गुलाब	√	√	√	-	-
३२	कु चव्हाण ममता रुपसिंग	√	√	-	-	-
३३	कु चव्हाण करुणा मदन	√	√	-	-	-
३४	कु राठोड प्रियंका शिवाजी	√	√	-	-	-
३५	कु राठोड मनश्री गणपत	√	√	√	-	-

३६	कु. राठोड भाग्यश्री भागोराव	√	√	√	-	-
३७	कु. राठोड मनिषा बाबुराव	√	√	√	√	
३८	कु. आडे शारदा शिवाजी	√	√	-	-	-
३९	कु. आडे अनिता दिलीप	√	√	-	-	-
४०	कु. आडे सुनिता श्रिधर	√	√	-	-	-
४१	कु. आडे सुमन रोहिदास	√	√	-	-	-
४२	कु. राठोड कविता जीवन	√	√	-	-	-
४३	कु. राठोड मिना पांडू	√	√	-	-	-
४४	कु. राठोड रिना सुभाष	√	√	-	-	-
४५	कु. जाधव अर्चना अरुण	√	√	-	-	-

उच्चमाध्यमीक मुलांची यादी

अ.क्र.	मुलांचे नांव	तालुका	जिल्हा	विभाग	राज्य	राष्ट्रीय
१	जाधव नितीन तुकाराम	✓	-	-	-	-
२	जाधव योगेश रुस्तूमराव	✓	✓	-	-	-
३	राठोड जितेश माधवराव	✓	-	-	-	-
४	जाधव रुस्तूम पांडुरंग	✓	✓	-	-	-
५	राठोड विलास जयराम	✓	-	-	-	-
६	चव्हाण अरुण देवला	✓	-	-	-	-
७	जाधव रामदास रमेशराव	✓	-	-	-	-
८	चव्हाण आकाश विलास	✓	-	-	-	-
९	चव्हाण आकाश गणेशराव	✓	-	-	-	-

उच्चमाध्यमीक मुलिंची यादी

अ.क्र.	मुलिंची नांव	तालुका	जिल्हा	विभाग	राज्य	राष्ट्रीय
१	कु.राठोड गिता कैलास	✓	✓	-	-	-
२	कु.जाधव पुजा आनंदराव	✓	✓	-	-	-
३	कु.जाधव पुजा प्रल्हाद	✓	-	-	-	-

संदर्भ ग्रंथसूची

१. अग्रवाल जे.सी, "एज्युकेशन रिसर्स अँड इन्ट्रिक्शन" , आर्या बुकडेपो न्यु दिल्ली .
२. अटलाव एच. एस. (१९९८), "International congress 98 on management of physical Education and Sport" A case study of A. P. S. University Rewa Organized by Alumini Association L. 2. I. P. E. Gwalior, p.p. 30,31.
३. अर्थवेद - पृष्ठ क्रमांक ५-२१-८
४. अहमेद वली (२००३), "खेळाडूंचा स्तर घसरणीला राज्याचे क्रीडा धोरण जबाबदार": सकाळ क्रीडा विश्व- जुलै २००३, पृ. क्र. १८
५. आरडे एन. पी. (२०१०), "पुणे शहरातील महानगरपालीकेतील प्राथमिक शाळांचा खेळातील सहभागांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास"
६. "ऑक्सफर्ड शब्दकोश", पृष्ठ क्रं. १७
७. इंडिया (२००८), "Association of India Universities hand Book Rules & Regulations For Inter University tournament" A. L. U. House Kutta Marg. New Delhi p. 98-165"
८. ई. प्रसादराव, शिंदे दौलतराव, भेंडिगिरी रमेश, "आधुनिक व शास्त्रीय कबड्डी प्रशिक्षण प्रकाशन" , ताराराणी स्पोर्ट्स क्लब, कोल्हापुर .
९. इंगवले जे. बी. (१९९३), "पुणे शहर व परिसरातील कनिष्ठ अध्यापक विद्यालयातील स्वास्थ शारीरिक हालचाली व खेळ या नियमाच्या कार्यवाहीबद्दल सर्वेक्षण"
१०. कमलेश मदन, (१९९३), "शारीरिक शिक्षा, एक ऐतिहासिक वाडमय" ,मेट्रोपोलिटन बुक कंपनी.प्रा लि. नवी दिल्ली
११. कविश्वर दि.प्र. "शारीरिक शिक्षा की पध्दतीयाँ", एस.एम.पब्लिशर्स नागपुर .
१२. कश्यप मंगेश (२००५), "आरोग्यासाठी योग", मेहता पब्लिशिंग हाऊस कोल्हापुर .

१३. करंदीकर सुरेश (१९९७), "भारतीय समाजातील शिक्षण", फडके प्रकाशन, कोल्हापुर
१४. करंदीकर सुरेश (१९९८), "भारतीय समाजातील शिक्षण", फडके प्रकाशन, कोल्हापुर
१५. करंदीकर सुभाष (२०००), "पुणे विद्यापीठातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या बास्केटबॉल खेळातील सहभाग"- एक अभ्यास :
१६. काकिर्डे एस.एन. (१९९९), "२१ व्या शतकातील महाविद्यालयीन शारीरिक शिक्षण एक दृष्टिकोन" क्रीडातंत्र त्रैमासिकातील लेख.
१७. कारे आर.एस. (२००९), "नाशिक विभागातील वरिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थीनीना क्रीडा सहभागामध्ये येणा-या समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास"
१८. कावळे विण, (२००५), "विदर्भातील कार्यालयातील महिला कर्मचा-यांच्या क्रीडा व रंजन कार्यक्रमातील सहभाग व त्यासाठी कार्यालयातर्फे उपलब्ध सोयी आणि सुविधांचा अभ्यास"
१९. काळे भागवत, (१९९६), "मराठवाडा काल आणि आज" संकेत प्रकाशन, जालना पृ. क्र. १८४.
२०. कुंभोजकर ग.वि., "संशोधन पध्दती व संख्याशास्त्र", फडके प्रकाशन कोल्हापुर
२१. कुलकर्णी भुजंगराव (२००१), "मराठवाड्याचा विकास", अभ्यास व चिंतन
२२. . कुमार एस. (१८८९): "बुद्धिवान व सर्वसाधारण मुलांतील समायोजन प्रश्नांचा अभ्यास, गरजा व याचा तोलनिक अभ्यास संशोधन "
२३. कोठेवाले द.ब. (१९६५), "शारीरिक शिक्षण विकास ", श्री लेखन वाचन भांडार , पूणे .
२४. खाबडे दिनकर ,(१९९७), "प्राचिन भारताचा इतिहास ", आणि पब्लिकेशन , औरंगाबाद .
२५. खंदारे रविद्र बळीराम , "बिड जिल्हातील शहरी व ग्रामिण भागातील खेळातील सहभाग" , पीएच .डी .प्रबंध

२६. गद्रे ल.रा., सौ. गद्रे गिता , (१९८७), "शिक्षणाचा इतिहास , नुतन प्रकाशन ,
पुणे.
२७. गिरगावकर प्रतिभा, " मराठवाड्यातील शहरी आणि ग्रामिण माध्यमिक
विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासाचा बीड जिल्हाच्या संदर्भातील तुलनात्मक अभ्यास "
२८. गुड व हॅट "सोशल रिसर्च" पृष्ठ क्रमांक ५
२९. गोगटे श्री .ब. (२००२),"मराठवाड्यातील शिक्षण " पृ. २७.
३०. गोगटे बळवंत (१९९३), "शारीरिक शिक्षण मार्गदर्शिका" , नलिनी प्रकाशन,
नागपूर .
३१. गोगटे भास्कर रामकृष्ण (१९९४),"शारीरिक शिक्षणाचा ओनामा" अ. मा. शा. शि.
मंडळ पुणे, पृष्ठ क्रमांक १
३२. गोगटे भास्कर रामकृष्ण (१९६९),"शारीरिक शिक्षणाचा ओनामा" अ. मा. शा. शि.
मंडळ पुणे,पृष्ठ क्रमांक ३६, ३७.
३३. घाटोळे रा. ना.(२०००), "समाजशास्त्रीय संशोधन तत्व आणि पदधती," प्रकाशक -
मंगेश प्रकाशन, नागपूर .
३४. चव्हाण रामनाथ," (१९८९). प्रथमावृत्ती, "जात पंचायत " मेहता पब्लिशिंग
हाऊस, सदाशिव पेठ, पुणे
३५. चोबे एम. (२००१), "शारीरिक शिक्षा के मुलधार" , कल्याणी पब्लिशर ,
लुधियाना
३६. जाधव मोहन ,(२००५) ,"जिल्हा सांख्यकीय कार्यालय" , औरंगाबाद
३७. जाधवभाई प्रमसिंग/राठोड धोंडिराम, (२००२) " बंजारा दर्पण बंजारा संस्कृती "
परिषद औरंगाबाद
३८. जाधव फुलसिंग , (२००३) , गोरवाणी , "पहिले गोर बंजारा साहित्य संमेलन"
, औरंगाबाद
३९. जाधव सरीचंद्र , (१९९६) , "साप्ताहिक साथी बंजारा " , मंगेश मुद्रणायल
चाळीसगाव दिवाळी विशेषांक .

४०. जर्दे श्रीपाल , (१९९९), "शारीरिक शिक्षण संशोधन तंत्र व पध्दत " , चंद्रमा प्रकासन , कोल्हापूर
४१. जर्दे श्रीपाल . ,(१९९९) , "शारीरिक शिक्षण संशोधन , तंत्र व पध्दत" , चंद्रमा प्रकाशन , कोल्हापूर
४२. त्रिपाठी कृ.शि . (१९९३), "योगी चिकित्सा" , मेडिकल प्रेस , वाईवाडा, दिल्ली,६.
४३. तर्कतिर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी , १९८८, "मराठी विश्वकोष" , महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ , खंड १ते १२
४४. तायडे वि.गो. "मराठवाड्यातील शहरी आणि ग्रामिण भागातील माध्यमिक शाळांतून विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक मुल्य रुजविण्यात अभ्यासपुरक उपक्रमांच्या प्रभावाचा तुलनात्मक अभ्यास" .
४५. तिवारी एस एन.(१९९७,) ' माध्यमिक शाळेतील मुले व मुलीच्या व्यक्तिमत्वाचा तुलनात्मक अभ्यास "
४६. थानी एकता , (२००४), शारीरिक शिक्षा के सिध्दांत , स्पोर्टस पब्लिकेशन , दिल्ली .
४७. देव प्रभाकर, "प्राचिन भारतीय संस्कृती " , विद्या प्रकाशन , नागपूर .
४८. देशपांडे च.व. , "महिला खो- खो खेळाडुचा व्यक्तिमत्व व गुणाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास" , पीएच .डी.प्रबंध
४९. देशमुख रा.नी," हिंगोली जिल्हा" , प्रकाशन कल्पना प्रकाशन नांदेड ६एच आय डी .कॉलनी आय टी.आय जवळ नांदेड
५०. धरममित्रा, "इन सायक्लोपिडिया ऑफ फिजिकल एज्युकेशन" ,खंड २.
५१. धारासूरकर प्रतिमा रंगनाथराव (१९९३-९४), " बंजारा स्त्री गीतातील लोकसंवाद एक अभ्यास "
५२. नाईक मोहन , (२०००)," नसाबी "- विशेषांक पेज क्र.२०
५३. पवार अशोक, सुनिता राठोड, अतिश तिडके,(२०१३),"भटका समाज: लोकसंख्या आणि दारिद्र्य" , लोकपाल पब्लिकेशन औरंगाबाद पृ.क्र. १७,३१,३२,३५,७३

५४. पवार अशोक, सुनिता राठोड, (२०१३), "भारतीय भटक्यांचा विमुक्तनामा, रेणके आयोग वस्तुस्थिती आणि विपर्यास", लोकपाल पब्लिकेशन औरंगाबाद पृ.क्र. १८, २१,
५५. पवार रुक्मिणी, (२००५), "बंजारा लोकजिवन पध्दती", कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद
५६. पाटील बळीराम हिरामण, (१९३४), "गोर -बंजारे लोकांचा इतिहास" प्रकाशक कै.बळीराम स्मारक समिती, यवतमाळ
५७. पिएर्सन कार्ल, (१९११), "द ग्रामर ऑफ सायन्स लंड".
५८. पुरी सुरेश, (१९७८), "विमुक्तजन" (त्रैमासिक बंजारा विशेषांक), प्रकाशक सुरेश पुरी
५९. पंडित ब.बी. (१९९५), "शैक्षणिक कृती संशोधन प्रकाशन नुतन प्रकाशन", २१८१, सदाशिव पेठ, टिळक पथ, पूणे.
६०. बच्चेवार दिपक., (२००२), "शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास आणि पाया", संकेत प्रकाशन, नांदेड.
६१. बापट भा.गो., (१९८३), "शैक्षणिक प्रश्न आणि महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विकास", व्हिनस प्रकाशन, पूणे.
६२. बापट भा.गो., "शैक्षणिक संघटन प्रशासन व प्रश्न", व्हिनस प्रकाशन, पूणे.
६३. बोधनकर सुधिर, अलोणी विवेक व कुलकर्णी मृणाल, (२००३) तृतीय आवृत्ती, "सामाजिक संशोधन पदधती", प्रकाशिका साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
६४. भागवत के एन., (१९८३), "क्रीडा मानसशास्त्र", मेजिस्टीक प्रकाशन, मुंबई.
६५. भाटये शरद., (१९९४), "ऑलिम्पिक", मिनल प्रकाशन, कोल्हापूर.
६६. भांडारकर पु.ल., (१९९६), "सामाजिक संशोधन पदधती", प्रकाशक महाराष्ट्र ग्रंथ निर्माती मंडळ, नागपूर.
६७. भिंताडे वि.रा. (२००७), "शैक्षणिक संशोधन पध्दती", नित्य प्रकाशन, नांदेड.
६८. माने एच.ए. (२००६). "शैक्षणिक व शारीरिक संशोधन" विजय प्रकाशन, नांदेड.

६९. माळी मी.गो .(१९८१) , "शिक्षणाचे तत्वज्ञान" , महाराष्ट्र विद्यापिठ ग्रंथ निर्मित मंडळ , नागपूर .
७०. मिश्रा भावना , (२००२) , "आर्ट ऑन्ड क्राफ्ट ऑफ फिजिकल एज्युकेशन " पु. ६.
७१. मोहन वी.वी , (१९७९) , "शारीरिक शिक्षा सिध्दांत एंव तत्वज्ञान मेट्रोपोलिटीन" , दिल्ली .
७२. मुठे, उमाठे, (१९९८) , "शैक्षणिक संशोधन मुलतत्वे", विद्या बूक्स औरंगाबाद .
७३. रामकुमार ,(२००५) , " युथ हेल्थ" पृ. १४.
७४. राठोड अंजली छगनराव (२००९) , "अंबड तालुक्यातील गोर-बंजारा समाजाचे सामाजिक आणि आर्थिक जीवन : एक अभ्यास " लघु शोधनिबंध.
७५. राठोड गणपत , "बंजारा लोकगितो का सांस्कृतीक अध्ययन" , चंद्रलोक प्रकाशन कानपूर .
७६. राठोड दिगांबर , "बंजारा एकता मासीक" , संपादक महाराष्ट्र बंजारा समाज कर्मचारी सेवा - संस्था प्रकाशन अंबेजोगाई.
७७. राठोड बळीराम , "गोर बंजारे लोकांचा इतिहास " , किनवट .
७८. राठोड भाऊ छन्नु,(२००५) , "मराठवाड्यातील बंजारा लोकगिते व दंतकथा यांचा सामाजिक व वाङ्मयदृष्ट्या चिकित्सक अभ्यास"
७९. राठोड मोतीराज, (२००५), "गोर - बंजारा वंशाचा इतिहास" , प्रकाशन मुख्य विश्वस्त, पद्यश्री रामसिंग भानावत मेमोरीयल ट्रस्ट ३०३, गजराज हॉसिंग सोसायटी कोपरी ठाणे पु.
८०. राठोड मोतीराज, "सिंधुसंस्कृती पूर्व गोर संस्कृती " , पेज क्र. ३, ५.
८१. राठोड मोतीराज, (२००५) , "बंजारा लोक साहित्य और संस्कृती" प्रकाशन औरंगाबाद.
८२. राठोड मोतीराज, (२००३) , " गोर बंजारा जन जाती का इतिहास " प्रकाशन बंजारा कॉलनी औरंगाबाद

८३. राठोड मोतीराज, (२००३) , "मुद्रित भाषण" , पहिले गोर बंजारा साहित्य संमेलन
८४. राठोड मोतीराज, "गुन्हेगार जमाती आणि परिणाम " (आदीवासी भटके विमुक्त) पेज क्र. २३ ,
८५. राठोड रमेश (२००३) ," बंजारा कॅलेडर" , रविश प्रकाशन नागपूर .
८६. राठोड रावजी , "विमुक्त वेध " , कृष्णाई नरहर कुरंदकर मार्ग , कैलासनगर , नांदेड .
८७. राठोड सुभाष हेमला , "मराठवाडा -विदर्भ प्रदेश सीमा रेषेवरिल बंजारा." "
८८. वखारकर दि. गो, प. म. आलेगावकर , "शारीरिक शिक्षणाचे ऐतिहासिक स्वरूप " , पार्वती प्रकाशन , पुणे
८९. वास्कर आनंद , वास्कर पूषा ,(१९९८) ," भारतीय शिक्षणाचे बहुजनीकरण" , नुतन प्रकाशन , पुणे .
९०. सरपाते एम. के. खडकीकर, (२००६),"शारीरिक शिक्षणाचे सैध्दांतिक , ऐतिहासिक आणि सामाजिक पैलु" , हर्षद पब्लिकेशन , नांदेड .
९१. सानप बी. एम. (२००९) ,"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ संलग्नित महाविद्यालयांचा आंतर महाविद्यालयीन कबडडी स्पर्धेत सहभाग एक तुलनात्मक अभ्यास" लघुशोध प्रबंध यशवंतराव चव्हाण मराठवाडा विद्यापीठ, नाशिक
९२. साळी व झा. आणि इतर , (२००६) , "कृती संशोधन व नवोपक्रम" , फडके प्रकाशन कोल्हापूर
९३. सिरसाठ शेखर,(२००४) , "महाराष्ट्रातील कुस्तीगिरांच्या क्षमता आणि कौशल्य" , पीएच. डी. प्रबंध .
९४. सिंग रणबहादुर (१९९६),"शारीरिक शिक्षण कार्यक्रमाचा वार्षिक कार्यक्रम आणि व्यक्तीमत्व विकासावरिल परिणामांचा अभ्यास" पीएच डी. शोध प्रबंध

९५. सोनवणे संजिव (१९९४), "एकविसाव्या शतकातील शारीरिक शिक्षण" मुंबई शारीरिक शिक्षण मंडळाचे शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय वडाळा स्मरणिका. पृ. क्र. १००-१०१
९६. सोनवणे संजिव (२००६), "शारीरिक शिक्षण" निराली प्रकाशन, पुणे प्रथम आवृत्ती पृ. क्र. १, २.
९७. सांळुके के. के. (२००६), "पुणे महानगपालीकेतील माध्यमिक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या शालेय पातळीवरिल शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विषयक सहभागाचा अभ्यास" लघुशोध प्रबंध
९८. शर्मा एन. पी. (२००१), "शिक्षा मे शारीरिक शिक्षा खेल साहित्य" प्रकाशन दिल्ली .
९९. शिंदे ए. व्ही. (२००९), "रत्नागिरी तालुक्यातील कनिष्ठ महाविद्यालयांचा शासकिय क्रीडा स्पर्धेमधील सहभागाचा विश्लेषणाचा अभ्यास".
१००. शिरसाठ शेखर (२००१), "महाराष्ट्रातील कुस्तीगीरांच्या क्षमता आणि कौशल्य" पीएच.डी. शोध प्रबंध डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ पृष्ठ क्र. ८१.

English References

- 1] Best j. w., (1977) , Research in Education ,New Delhi
- 2] Blachly m. D. , (1975) , personality and Leadership behavior of selected student leaders , besertation abstracts international .
- 3] Bleyer p. ,(1979) , An attitude study of students in a community college , a state university and technical institute community .
- 4] Carl E. willgoose , evaluation and physical Education , New York .
- 5] Folx kalnean , (1994) , The methodology of social science , oxford University

6] Herold M. Barrow , Tense P. Brown , Man and movement principles of Physical Education , Liberty of congress catagging in publications of data .

7] New encyclopedia of sporty by Ralph Hicock , (1977) , mackrow Hill Book co. inc. N. J. New york.

8] kote S. M. , kamble B. R. , Joshi M.S. , (2006) Principles and History of physical Education , dhya publishing House , Aurangabad.

9] Varma D. R. , (1970) , A study of teacher training as catalyst of change in professional Attitutes of student teacher .

10] Morle J. T. , (1964) , science of Educational Research , Eurasia publication House Delhi .

Journals

1] Intemation journals of sport psychology , Bhushan s. and Aggrwal v. , 1978

2] Lenard A. Defining physical fitness wirh procedures for measurement the journal of physical Education . 1940

3] water carl and B. Carlson . Dijoriminast funeral and Hicrachlial grouping analysis of Karate personality profile , research curtly, 1967 s

4)Sports star

5) NS NIS, Patila Scientific journal

6) journal of physical Education and Sport Science

7)प्रतियोगिता दर्पण, खेलखूद, क्रीडा विश्व, ऑलम्पिक, क्रीडा मशाल, क्रिकेट दुडे, युवा क्रीडा जागर, सकाळ.

Web

1] BBC sport /. Athletic

News . bbc. uk.

2] google dictionary sports basketball

Dictionary . google. com .

3] nef . com

www.nifa. Com

4] fifa. com . the official website of the federation .

www.fifa. com.

5] NHL. Com . the national hockey league website

www.nhl. Com.

6] All desi kabaddi

www. alldesi .net.

7] dr. c. ashok . 2007, sports web . encyclopedia , kalpaz publication
Delhi.

8) www.mahasportal.gov.in

६. आपले पालक आपणास खेळण्यास परवानगी देतात का?

होय नाही

७. खेळ खेळण्यासाठी शाळेतून प्रोत्साहन दिले जाते काय?

होय नाही

८. खेळामुळे तुम्हाला कोणते फायदे झाले यादी करा?

बौद्धिक सामाजिक मानसिक

९. खालील पैकी कोणते खेळ नियमित खेळता?

कबड्डी खो-खो कुस्ती क्रीकेट इतर

१०. शाळे व्यतिरिक्त इतर ठिकाणी खेळाचे प्रशिक्षण घेता का?

होय नाही

११. खेळ धोकादायक आहे असे तुम्हाला वाटते का?

होय नाही

१२. आपण कोणत्या स्तरापर्यंत सहभाग घेतला आहे?

तालुकास्तर जिल्हास्तर विभागस्तर राज्यस्तर राष्ट्रीयस्तर

१३. खेळाचे कोणते महत्वाचे फायदे आहेत असे वाटते?

खेळामध्ये प्राविण्य आर्थिक लाभ शारीरिक सदृढता
मनोरंजन इतर

१४. आपणास कामगिरीत प्राविण्य संपादन करण्यात कोणत्या अडचणी येतात?

चांगले मैदान नाही योग्य मार्गदर्शक नाही घरगुती आडचणी
शाळेच्या अभ्यासामुळे कोणतीही आडचण नाही

१५. खेळाची आवड कोणामुळे निर्माण झाली?

घरच्यामुळे मित्रांमुळे क्रीडाशिक्षकामुळे वातावरणामुळे
इतर

१६. खेळातील विषय तज्ञ क्रीडा शिक्षक आहेत का?

होय नाही

१७. चांगली कामगिरी झाल्यास तुम्हाला कोणाकडून प्रोत्साहन मिळते?

शिक्षकाकडून घरच्याकडून संस्थाकडून मित्राकडून
१८ खेळामुळे नेतृत्व गुणांचा विकास होतो का?

होय नाही

१९ शाळेत मैदान उपलब्ध आहेत का?

होय नाही

२० खेळातील क्रीडा प्रकाराचे प्रशिक्षक मिळत नाही का?

होय नाही

''कळमनुरी तालुक्यातील माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शाळेतील बंजारा समाजामधील विद्यार्थ्यांचा खेळातील सहभाग व कामगिरी - चिकित्सक अभ्यास''

संशोधन कर्ता

राठोड मुरलीधर शंकरराव

सुचना

- १) संबंधित प्रश्नावली लघुशोध प्रबंधसाठी वापरण्यात येणार आहे.
- २) दिलेल्या माहितीची गुप्तता पाळण्यात येईल.
- ३) सर्व प्रश्नांना प्रामाणिक उत्तरे द्यावीत.
- ४) योग्य पर्यायावर बरोबरची खूण करावी

शारीरिक शिक्षकांचे नांव -----
शाळेचे नांव -----

१. आपल्या शाळेच्या ग्रंथालयात खेळा विषयी पुस्तक उपलब्ध आहेत का?

होय नाही

२. आपल्या शाळेतील विद्यार्थी नियमित खेळाच्या तासाला हजर राहतात का?

होय नाही क्वचित

३. आपल्या शाळेतील विद्यार्थी इतर विषया इतकेच खेळाला महत्त्व देतात का?

होय नाही क्वचित

४. आपल्या शाळेत खेळाचे मैदान आहेत का?

पुरेसे आहे पुरेसे नाही

५. आपल्या शाळेतील विद्यार्थी संख्येच्या प्रमाणात क्रीडा विषयक साधन सामग्री उपलब्ध आहे का?

होय नाही

